नं: ६

सिद्धान्तकौमुदी

पूर्वार्धम्

पत्राणि ३८२

ॐ नमो गुरवे ॐ नमः सरस्वत्यै ॐ मुनित्रयं नमस्कृत्य तदुक्तीः परिभाव्य च वैयाक
रणसिद्धान्तकौमुदीयं विरच्यते अइउण् ऋलृक् एओङ् ऐऔच् हयवरट्
लण् ञमङणनम् झभञ् घढधष् जबगडदश् खफछठथचटतव् क
पय् शषसर् हल् इति माहेश्वराणि सूत्राण्यणादिसंज्ञार्थानि एषामन्त्या इतः
लण्सूत्रे अकारश्च हकारादिष्वकार उच्चारणार्थः हलन्त्यम् हलिति सूत्रेन्त्यमि
त्स्यात् आदिरन्त्येन सहेता अन्त्येनेता सहित आदिर्मध्यगानां स्वस्य च संज्ञा स्या
दिति हल्संज्ञासिद्धौ हलन्त्यम् उपदेशेन्त्यं हलित्स्यात् उपदेश आद्योच्चा
रणम् ततः अण् अच् इत्यादि संज्ञासिद्धौ उपदेशेऽजनुनासिक इत् उपदेशे ।

ऽनुनासिकः स च इत्संज्ञः स्यात् प्रतिज्ञानुनासिक्याः पाणिनीयाः लण्सूत्रस्थावर्णे
न सह उच्चार्यमाणो रेफः रलयोः संज्ञा प्रत्याहारेष्वितां न ग्रहणम् अनुनासि
क इति निर्देशात् न चात्र ककारे परे अच्कार्यं दृश्यते आदिरन्त्येन सहेते न्ये
तन्सूत्रेण कृताः संज्ञाः ऊकालो ऽज्झ्रस्वदीर्घप्लुतः उश्च ऊश्च ऊ३श्च वः वां काल इव कालो य
स्य सोऽच् क्रमात् ह्रस्वदीर्घप्लुतसंज्ञः स्यात् स प्रत्येकम् उदात्तादिभेदेन त्रिधा ॥
उच्चैरुदात्तः ताल्वादिषु सभागेषु स्थानेषु ऊर्ध्वभागे निष्पन्नः अच् उदात्तसं
ज्ञः स्यात् आ ये नीचैरनुदात्तः स्पष्टमर्वाङ् समाहारः स्वरितः उदात्तानुदा
त्तत्वे वर्णधर्मौ समाह्रियेते यस्मिन् सोऽच् स्वरितसंज्ञः स्यात् तस्यादित उदात्त

प्रत्याहारशब्देन सर्वा क्रियंते ४

ॐ
सि कौ
२

मर्धह्रस्वम् ह्रस्वग्रहणमतन्त्रम् स्वरितस्यादितोऽर्धमुदात्तंबोध्यम् उत्तरार्धंतुपरिशे
षादनुदात्तंबोध्यम् तस्यचोदात्तस्वरितपरत्वेश्रवणंस्पष्टम् अन्यत्रत्वनुदात्तश्रुतिः प्रा
तिशाख्येविहिता क्वबोध्याः रथानांनयेऽराः शतचक्रंयोह्यः इत्यादिष्वनुदात्तः अ
ग्निमीडे इत्यादावुदात्तश्रुतिः॥ सनवविधोऽपिप्रत्येकंसानुनासिकत्वनिरनुनासिक
त्वाभ्यांद्विधा मुखनासिकावचनोऽनुनासिकः मुखसहितयानासिकयाउच्चार्यमा
णः अनुनासिकसंज्ञःस्यात् तदित्थम् अइउऋएषांवर्णानांप्रत्येकमष्टादशभेदाः
लृवर्णस्यद्वादशतस्यदीर्घाभावात् एचामपिद्वादशतेषांह्रस्वाभावात् तुल्या
स्यप्रयत्नंसवर्णम् ताल्वादिस्थानमाभ्यन्तरप्रयत्नश्चेत्येतद्द्वयंयस्ययेनतुल्यंतन्मि

२

घः सवर्णस्यात् अकुहविसर्जनीयानां कण्ठः इचुयशानां तालु ऋटुरषाणां मूर्धा ।
ऌतुलसानां दन्ताः उपूपध्मानीयानामोष्ठौ ञमङणनानां नासिका च एदैतोः क
ण्ठतालु ओदौतोः कण्ठोष्ठम् वकारस्य दन्तोष्ठम् जिह्वामूलीयस्य जिह्वामूलं ना
सिकानुस्वारस्य इति स्थानानि यत्नो द्विधा आभ्यन्तरो बाह्यश्च आद्यश्चतुर्धा स्पृ
ष्टेषत्स्पृष्टविवृतसंवृतभेदात् तत्र स्पृष्टं प्रयत्नं स्पर्शानाम् ईषत्स्पृष्टमन्तःस्थानाम्
विवृतमूष्मणां स्वराणां च ह्रस्वस्यावर्णस्य प्रयोगे संवृतं प्रक्रियादशायां तु विवृत
मेव एतच्च सूत्रकारेण ज्ञापितम् तथाहि अ अ इति विवृतमनूद्य संवृतोऽनेन वि
धीयते अस्य च अष्टाध्यायीं संपूर्णां प्रत्यसिद्धत्वाच्छास्त्रदृष्ट्या विवृतमस्त्येव त

सि॰
कौ॰
२

याचसूत्रम पूर्वत्रासिद्धम अधिकारोयम सपादसप्ताध्यायींप्रति त्रिपादी असिद्धा

त्रिपाद्यामपि पूर्वं प्रति परं शास्त्रमसिद्धम बाह्यस्त्वेकादशधा विवारः संवारः श्वा

सः नादः घोषः अघोषः अल्पप्राणो महाप्राण उदात्तोनुदात्तः स्वरितश्चेति खयां य

माः खयः ×कःपौ विसर्गः शरएवच एते श्वासानुप्रदाना अघोषाश्च विवृतावेते क

ण्ठमन्येतु घोषाः स्युः संवृता नादभागिनः अयुग्मा वर्गयमगा यणश्चाल्पासवः स्मृ

ताः वर्गेष्वाद्यानां चतुर्णां पंचमे परे मध्ये यमो नाम पूर्वसदृशो वर्णः प्रातिशाख्ये प्र

सिद्धः पलिक्नीः चख्नतुः अग्निः घ्नन्ति इत्यत्र क्रमेण कखगघेभ्यः परे तत्स

दृशा एव यमाः तत्र वर्गाणां प्रथमद्वितीयाः खयः तथा तेषामेव यमाः जिह्वा

मूलीयोपध्मानीयौविसर्गः शषसाश्चेति तेषांविवारःश्वासः अघोषश्चा
न्येषांतुसंवारोनादःघोषश्चवर्गाणांप्रथमतृतीयपंचमाः प्रथमतृतीययमौ
[द्वितीयचतुर्थौ शलश्च]
चयरलवाश्चाल्पप्राणाः अन्येमहाप्राणाइत्यर्थः बाह्यप्रयत्नायद्यपिसव-
र्णसंज्ञायामनुपयुक्तास्तथाप्यान्तरतम्यपरीक्षायामुपयोक्ष्यन्तइतिबोध्यम्
कादयोमावसानाः स्पर्शाः यरलवाअन्तःस्थाः शषसहाऊष्माणः अचः स्व
राःकःपइतिकपाभ्यांप्रागर्धविसर्गसदृशौजिह्वामूलीयोपध्मानीयौ अंअः इ

सि॰
कौ॰
४

निश्चवःपरावनुस्वारविसर्गौ इतिप्रयत्नविवेकः ऋलृवर्णयोर्मिथः सावर्ण्यंवाच्यं
अकारहकारयोः इकारशकारयोः ऋकारषकारयोः लृकारसकारयोश्चसा
वर्ण्येप्राप्ते नाज्झलौ आकारसहितोऽच् आच् सचहल्चेत्येतौमिथःसवर्णौन
स्तः तेनदधीत्यस्यहरतिशीतलंषष्ठंसान्द्रमित्येतेषुपरेषुयणादिकंन अनच्यादी
र्योदीनामिवहकारादीनामपिग्रहणकशास्त्रबलादच्त्वंस्यात् तथाहि अणु
दित्सवर्णस्यचाप्रत्ययः प्रतीयतेविधीयते इतिप्रत्ययः अविधीयमानोऽणुउ

दित्वसवर्णसंज्ञाभावात् अश्चाणु परेण णकारेण तदेवं अइतिसूत्राद्दशानां सं

ज्ञा तथाइकारोकारौ ऋकारस्त्रिंशतः एवं ऌकारोपि एचोद्द्वादशानाम् प

दैतोः ऊदौतोश्चनमिथःसावर्ण्यं ऐऔजितिसूत्रारम्भसामर्थ्यात् तेनैतच्चतु

र्विंशतेःसंज्ञाःस्युरितिनापादनीयम् नाज्झलावितिनिषेधोयद्यप्याक्षरसमाम्ना

यिकानामेवतथापिहकारस्याकारोनसवर्णः तत्राकारस्यापिप्रश्लिष्टत्वा

त् तेनविश्वपाभिरित्यत्रहोढइति नभवति अनुनासिकाऽननुनासिकभेदेन

सि॰
कौ॰
५

यवलाद्विधा तेनानुनासिकाननुनासिकास्तयोर्द्वयोः (द्वयोः) संज्ञा तपरस्तत्कालस्य तः

परोयस्मात्सचतात्परश्च उच्चार्यमाणः समकालस्यैवसंज्ञा तेनअत इत इत्यादयः

षण्णांषण्णांसंज्ञा ऋत इतिद्वादशानाम् वृद्धिरादैच आत् ऐच वृद्धिसंज्ञः स्यात्

अदेङ्गुणः अत् एङ् च गुणसंज्ञः स्यात् भूवादयोधातवः क्रियावाचिनोभ्वाद।

योधातुसंज्ञाःस्युः प्राग्रीश्वरान्निपाताइत्यधिकृत्य चादयोसत्वे अद्रव्यार्थाश्चादयो

निपातसंज्ञाःस्युः प्रादयः अद्रव्यार्थाःप्रादयस्तथा उपसर्गाः क्रियायोगेगतिश्च।

प्रादयः क्रियायोगेउपसर्गसंज्ञागतिसंज्ञाश्चस्युः प्रपरा अपसम् अनुअवनिस् नि

र् दुस् दुर् वि आङ् नि अधि अपि अति सुउत् अभिप्रतिपरिउप एतेप्रादयः नवेति

विभाषानिषेधविकल्पयोर्विभाषासंज्ञास्यात् स्वंरूपंशब्दस्याशब्दसंज्ञा शब्दस्यस्वं

रूपंसंज्ञिशब्दशास्त्रेयासंज्ञातांविना येनविधिस्तदन्तस्य विशेषणंतदन्तस्यसंज्ञास्या

त् समासप्रत्ययविधौप्रतिषेधः उगिद्वर्णग्रहणवर्जम् विरामोवसान

म् वर्णानामभावः अवसानसंज्ञःस्यात् परःसन्निकर्षसंहिता वर्णानामतिशयि

तः सन्निधिः संहितासंज्ञः स्यात् सुप्तिङन्तं पदम् सुबन्तं तिङन्तं च पदसंज्ञं स्यात् हलोऽन
न्तराः संयोगः अज्भिरव्यवहिता हलः संयोगसंज्ञाः स्युः ह्रस्वं लघु संयोगे गुरु संयोगप
रे ह्रस्वं गुरुसंज्ञं स्यात् दीर्घं च इति संज्ञाप्रकरणम् इकोगुणवृद्धी गुणवृद्धिशब्दा
भ्यां यत्र गुणवृद्धी विधीयेते तत्र इक इति षष्ठ्यन्तं पदमुपतिष्ठते अचश्च ह्रस्वदीर्घप्लु
तशब्दैर्यत्राच् विधीयते तत्राच् इति षष्ठ्यन्तं पदमुपतिष्ठते आद्यन्तौ टकितौ टित् कि
तौ यस्योक्तौ तस्य क्रमात् आद्यन्तावयवौ स्तः मिदचोऽन्त्यात्परः अच इति निर्धारणे ष।

स्थाननिरूपितसंबंधार्थकः षष्ठि
दर्भाजांस्थानेषष्ठे प्रसारतं
सत् समुदायस्येकसाध्यवयवमित्यर्थः

ष्टी प्रत्यंगमध्येयोन्त्यस्तस्मात्परस्समेवान्तावयवोमित्स्यात् षष्ठीस्थानेयोगा ष्ठनियोगित

संबन्धविशेषाषष्ठीस्थानेयोगाबोध्यास्थानंचप्रसंगः स्थानेन्तरतमः प्रसंगेसतिस

दृशतमआदेशःस्यात् यत्रानेकविधमान्तर्यंतत्रस्थानतआन्तर्यंबलीयः तस्मिन्निति

निर्दिष्टेपूर्वस्य सप्तमीनिर्देशेनविधीयमानं कार्यं वर्णान्तरेणाव्यवहितस्यपूर्वस्यबोध्यम्

तस्मादित्युत्तरस्य पंचमीनिर्देशेनक्रियमाणंकार्यमव्यवहितस्यपरस्यज्ञेयम् अ

लोन्त्यस्य षष्ठीनिर्दिष्टस्यान्त्यस्यादेशःस्यात् ङिच्च प्रयमपंतस्यस्यात् सर्वस्येत्यप

सि. कौ. २

वादः [illegible]

[illegible] आदेःपरस्य परस्ययद्विहितंकार्यंतत्तस्यादेर्बोध्यम् अलोन्त्यस्यापवादः

अनेकाल्शित्सर्वस्य स्पष्टं अलोन्त्यसूत्रापवादः अष्टाभ्यऔशित्यादावादेःपरस्येति

तदपिपरत्वादनेनबाध्यते स्वरितेनाधिकारः स्वरितत्वयुक्तंशब्दस्वरूपमधिकृतं

बोध्यम् परनित्यान्तरङ्गापवादानामुत्तरोत्तरंबलीयः असिद्धंबहिरङ्गमन्तरङ्गे

अकृतव्यूहाःपाणिनीयाः निमित्तंविनाशोन्मुखंदृष्ट्वातत्प्रयुक्तंकार्यंनकुर्वन्तिइ २

समर्थः इतिपरिभाषाप्रकरणं इकोयणचि इकःस्थानेयणस्यात् अचि संहिता

यांविषयेसुधीउपास्यइतिस्थितेस्थानतआन्तर्यादीकारस्ययकारः सुध्य् य् इतिस्थिते अ

नचिच अचःपरस्ययरोद्वेवास्तः ननवि इतियकारस्यद्वित्वम् स्थानिवदादेशो

नल्विधौ आदेशःस्थानिवत्स्यात् नतुस्थान्यलाश्रयेविधौ अनेनेहयकारस्यस्था

निवद्भावेनाच्त्वमाश्रित्य अनचिचेतिद्वित्वनिषेधोनशंक्यः अनल्विधाविति

निषेधात् अचःपरस्मिन्पूर्वविधौ अल्विध्यर्थमिदम् परनिमित्तोजादेशःस्था

निवत्स्यात् स्थानिभूतादचः पूर्वत्वेन दृष्टस्य विधौ कर्तव्ये इति यणः स्थानिवद्भावे
प्राप्ते नपदान्तद्विर्वचनवरेयलोपस्वरसवर्णानुस्वारदीर्घजश्चर्विधिषु पदस्य
चरमावयवे द्विर्वचनादौ च कर्तव्ये परनिमित्तोऽजादेशो न स्थानिवत्स्यात् इति स्थानिव
द्भावनिषेधः कृतेजशकपि स्पष्टम् इति यकारस्य ककारः अदर्शनं लोपः प्रसक्त
स्यादर्शनं लोपसंज्ञं स्यात् संयोगान्तस्य लोपः संयोगान्तं यत्पदं तदन्तस्य लोपः स्या
त् इति लोपे प्राप्ते यणः प्रतिषेधो वाच्यः यणो मयो द्वे वाच्ये मय इति पंचमी यण इति

षष्ठीतिपदेयकारस्यापिद्वित्वम् तदिह यकारयकारयोर्द्वित्वविकल्पाच्चत्वारि रूपा

णि एकयं एकयं द्वियंद्वियम् द्वियं एकयम् एकयंद्वियम् सख्युपास्यः सख्युरिः।

याद्युरूपाःस्याकृतिः नादिन्याक्रोशेपुत्रस्य पुत्रशब्दस्यनद्वित्वः आदिनिपरे आक्रोशेगम्यमा

ने पुत्रादिनीत्वमसिपापे आक्रोशे किं तत्त्वकथनेद्विर्वचनंभवत्येव पुत्रादिनी शिशुमा

री तत्परेच पुत्रपुत्रादिनीत्वमसिपापे आक्रोशेकिंवा हतजग्धयोः पुत्रहती पुत्त्रहती

पुत्रजग्धी पुत्त्रजग्धी त्रिप्रभृतिषुशाकटायनस्य आदिषुवर्णेषुसंयुक्तेषु [illegible] वादित्व

सि॰
कौ॰
५

म् इन्द्रः इन्द्रः राष्ट्रम् राष्ट्रम् सर्वत्रशाकल्यस्य द्वित्वंन अर्कः ब्रह्मा दीर्घादाचार्याणाम्
पात्रम् पात्रम् अचोरहाभ्यांद्वे अचःपराभ्यांरेफहकाराभ्यांपरस्ययरोद्वेवास्तः इत्यनुभ
वः नह्यन्ति हलोयमांयमिलोपः हलःपरस्ययमोलोपःस्यात् वायमि इतिलोपपदे।
द्वित्वाभावपक्षेच एकयंत्रूपंतत्वं लोपारम्भफलंन आदित्योदेवताऽस्यआदित्यंहविः य
मांयमीतियथासंख्यविज्ञानान्नेहमाहात्म्यम् एचोयवायावः एचःक्रमात् अय् अव् आ
य् आव् एतेस्युःअचि तस्यलोपः तस्येतैर्लोपःस्यात् इतियवयोर्लोपोनउच्चारणसामा। ५

ष्यात् एवंचेत्संज्ञापीडनंभवति हरये विष्णवे नायकः पावकः वान्तोयिप्रत्यये य

कारादौप्रत्ययेपरेऊदौतोः अव् आव् एतोस्तः गोर्विकारोगव्यम् गोपयसोर्यत् नावा

तार्यं नाव्यम् नौवयोधर्मेत्यादिनायत् गोर्यूतौछन्दस्युपसंख्यानम् अध्वपरिमाणेच

गव्यूतिः अन्यत्रगोयूतिः ऊतियूतीत्यादिनायूतिशब्दोनिपातितः वान्तइत्यत्रवका

रात् गोर्यूतावित्यत्रच्छकाराद्वासर्वभागेलोपोव्योरितिलोपेनवकारःप्रश्लिष्यतेतेनश्रू

यमाणवकारान्तआदेशःस्यात् वकारोत्रनलुप्यते इतियावत् धातोस्तन्निमित्तस्यैव॥

सि॰
कौ॰
९

यँदोप्रत्ययेपरेधातोरेचश्चवान्तादेशःस्यात्तन्निमित्तस्यैव नाव्यम्लव्यम् अवश्यलाव्य

म् तन्निमित्तस्यैवेतिकिम् ओयते औयत जय्यक्रय्यौशक्यार्थे यान्तादेशनिपातनार्थ

मिदम् क्षेतुं शक्यं क्षय्यं जेतुं शक्यं जय्यम् शक्यार्थेकिम् क्षेतुं जेतुं योग्यं क्षयेण

पंजेयंमनः क्रय्यस्तदर्थे तस्मैप्रकल्पमर्थायेदंतदर्थम् क्रेतारः क्रीणीयुरिति बुद्ध्याआ

पणेप्रसारितंक्रय्यम् क्रेयमन्यत् क्रयणार्हमित्यर्थः लोपःशाकल्यस्य अवर्णपूर्व

योःपदान्तयोर्यवयोर्लोपोवाऽशिपरे पूर्वत्रासिद्धमितिलोपशास्त्रस्यासिद्धत्वान्न

र संधिः ह्रस्वदिर्घरयेहि विसर्गह विसर्गविह्र प्रियाउद्यतः प्रियायुद्यतः गुराउक :
गुराबुकः कानिमन्त्रिकैवास्तरनवायोसेरलोपमस्यानिवद्भेनयणा वादेशोप्राप्नोनप
दान्तइतिसूत्रेणपदान्तविधौनत्रिषेधान्तस्तः पकारः सर्वपरयो रितिविकल्प प्राप्नुणः।
अवर्णादविपरेस्वर्वपरयोरेकोगुणआदेशःस्यात् संहितायाम् उपेन्द्रः रमेशः गङ्गोद
कम् उगप्रयरः ऋइतिग्निंशतःसंज्ञेनक्रम् तत्स्थानेयोगा सरपरःसत्रेवप्रवर्तते तत्रा
न्तरतम्यात् क्रमकृडिरित्यत्रार् तवल्कारइमत्राल् अवोरहाभ्यां ह्रइतिपदेदिवम

सि·
कौ·
॥

झरो झरि सवर्णे हलः परस्य झरो लोपो वा स्यात् सवर्णे झरि द्वित्वाभावे लोपे सति एकधम्
असति लोपे द्वित्वे च द्वित्वलोपयोर्वा द्विधम् सति द्वित्वे लोपे वासति त्रिधम् हृत्स्थैः हृस्थ।
ह्निः हृम्हिः यणो मयो द्वे वाच्ये यण इति पंचमी मय इति षष्ठी ति पक्षे ककारस्य द्वित्वम्॥
लस्य न नवि चेति तेन नवल्कार इत्यत्र रूपचतुष्टयम् द्वित्वं लस्यैव कस्यैव नोभयोरुभयोर
पि नवल्कारादिषु चतुर्वैवेधीयं रूपचतुष्टयम् वृद्धिरेचि आदेचि परे वृद्धिरेकादेशः स्यात्
गुणापवादः कृष्णैकत्वम् गंगौघः देवैश्वर्यम् कृष्णौत्कण्ठ्यं एत्येधत्यूठ्सु वर्णादेशा ॥

द्योः एत्येधत्यूठ्सु परे वृद्धिरेकादेशः स्यात् पररूपगुणापवादः उपैति उपैधते प

ष्ठौहः एजाद्योरिति किम् उपेतः मा भवान्प्रेदिधत् पुरस्तादपवादन्यायेनेयं वृद्धिरेङि

पररूपस्यैव बाधिका न तु ओमाङोश्चेत्यस्य तेन अवैहीति वृद्धिरसाधुरेव अक्षादूहि

न्यामुपसंख्यानम् अक्षौहिणी सेना स्वादीरेरिणोः स्वैरः स्वैरिणी शीलमस्य स्वैरी प्रादू

होढोढ्येषैष्येषु प्रौहः प्रौढः अर्थवद्ग्रहणेनानर्थकस्य अक्षेति सूत्रे राजेः पृथग्भ्या

जिग्रहणात् तेन ऊढग्रहणेन क्तान्तमेव गृह्यते न तु क्तवत्वन्तस्यैकदेशः प्रोढवान्॥

सि॰
कौ॰
१२

प्रौढिः इषु इच्छायाम् तुदादिः इष गतौ दिवादिः इष आभीक्ष्ण्ये क्र्यादिः एषां घञि ण्य-
ति च परे एषः एष्य इति रूपे तत्र पररूपे प्राप्ते अनेन वृद्धिः प्रैषः प्रैष्यः यत्तु ईष उञ्छे ईष
गतिहिंसादानेषु तयोर्दीर्घोपधत्वात् ईषः ईष्यः तत्राद्गुणेन प्रेषः प्रेष्यः ऋते च तृ-
तीयासमासे सुखेन ऋतः सुखार्तः तृतीयेति किम् परमर्तः प्रवत्सतरकम्बलवसना-
र्णदशानामृणे प्रार्णम् वत्सतरार्णमित्यादि ऋणस्यापनयनाय यदन्यदृणं क्रियते त-
दृणार्णम् दशार्णो देशः नदी च दशार्णा ऋणशब्दो दुर्गभूमौ जले च उपसर्गादृति धा

तौ अवर्णान्तादुपसर्गादृकारादौ धातौ वृद्धिरेकादेशः स्यात् उपार्छति प्रार्छति अन्ता
दिवच्च योयमेकादेशः स पूर्वस्यान्तवत्परस्यादिवत्स्यादिति रेफस्य पदान्तत्वे खरव
सानयोर्विसर्जनीयः खरि अवसाने च रेफस्य विसर्जनीयः स्यात् पदान्ते इति विस
रेफस्य
र्गे प्राप्ते अन्तवद्भावेन पदान्तस्य न विसर्गः उभयथर्क्षु कर्तरि चर्षिदेवतयोरित्यादि
निर्देशात् उपसर्गेणैव धातोराक्षेपे सिद्धे धाताविति योगविभागेन पुनर्विधानार्थं
र्थम् तेन ऋृश्यक इत्यादिकोपि प्रकृतिभावोत्र न भवति वा सुप्यापिशलेः अवर्णा

सि. कौ. १२

[सुब्धातौ परे] [प्रर्षभीयति]

त्वादुपसर्गादृकारादौ वृद्धिर्वा स्यात् आपिशलिग्रहणं पूजार्थं प्रार्षभीयति सावर्ण्यात्

[प्रल्कारीयति]

ऌवर्णग्रहणम् प्राल्कारीयति तपरत्वाद्दीर्घे न उपऋकारीयति उपर्कारीयति ए

ङि पररूपम् आदुपसर्गादेङादौ धातौ पररूपमेकादेशः स्यात् प्रेजते उपोषति इह

वा सुपीत्यनुवर्त्य वाक्यभेदेन व्याख्येयम् तेन एङादौ सुब्धातौ वा उपेडकीयति उपे

डकीयति प्रोघीयति प्रौघीयति एवे चानियोगे नियोगोऽवधारणम् क्वेव भोक्ष्यसे अ

नवक्लृप्तावेव पाठः अनियोगे किं तवेव अचोऽन्त्यादि टि अचां मध्ये योऽन्त्यः स आदि

येस्मतत् टिमंतंस्मात् शकन्ध्वादिषु पररूपंवाच्यम् तच्चटेः शकन्धुः कर्कन्धुः कु

लटा सीमन्तः केशवेशे सीमान्तोन्यः मनीषा लाँगलीषा पतंजलिः सारंगः पशु

पक्षिणोः सारङ्गोन्यः आकृतिगणोयम् मार्तण्डः ओत्वोष्ठयोःसमासेवा स्थूलोतुः

स्थूलौतुः बिंबोष्ठः बिंबौष्ठः समासेकिंतवौष्ठः ओमाङोश्च ओमिआङिचपरेआत्

पररूपमेकादेशःस्यात् शिवायोंनमः शिवएहि शिवेहि अव्यक्तानुक

रणस्यातइतौ ध्वनेरनुकरणस्ययोच्‌तत् पहृत्स्मादितौपरे पररूपमेकादेशःस्या

सि॰
कौ॰
१८

त् पटत्पटिति पटिति एकाचो न अदिति नाम्रेडितस्यान्त्यस्य तु वा आम्रेडितस्य प्राग्रूपं न
स्यात् अन्त्यस्य तु तकारमात्रस्य वा स्यात् डाचि बहुलं द्वे भवत इति बहुलवचनाद्विवम।
तस्य परमाम्रेडितम् द्विरुक्तस्य परं रूपमाम्रेडितसंज्ञं स्यात् पटत् पटेति झलां जशो
ऽन्ते पदान्ते झलां जशः स्युः पटत् पटदिति अकः सवर्णे दीर्घः अकः सवर्णेऽचि दीर्घ
एकादेशः स्यात् दैत्यारिः श्रीशः विष्णूदयः अचि किम् कुमारी शेते नाज्झलावि।
ति सावर्ण्यनिषेधस्तु न दीर्घशकारयोः ग्रहणकशास्त्रस्य सावर्ण्यविधिनिषेधाभ्यां प्रा

१८

गनिषेधः ऋकः किं हरये ऋतिसवर्णेॠवा होतॄकारःहोतृकारः ऌतिसवर्णेॡवा हो

कारः पक्षेऌ तॢकारसवर्णपीत होतृकारः ऋतिॠवा ऌतिॡवेत्युभयत्रापिविधेयंवर्णद्वयंद्विमात्रं

आद्यस्यमध्येद्वौरेफौ तयोरेकामात्राव भक्तेरपरा द्वितीयस्यतुमध्येद्वौलकारौ शेषंप्रा

ग्वत् इहोभयत्रापिऋत्यकइतिपाक्षिकः प्रकृतिभावोवक्ष्यते पुंसःपदान्तादितिप

दान्तादेङः अतिपरेपूर्वरूपमेकादेशःस्यात् हरेव विष्णोव सर्वत्रविभाषागोः लोके

वेदेचगोः अतिवाप्रकृतिभावःस्यात् पदान्ते गोअग्रम् गोग्रम् पदान्तेकिं गोः अवङ्

स्फोटायनस्य अतीतिनिवृत्तम् अचिपरे पदान्ते गोः अवङ् वा स्यात् गवाग्रम् पदान्ते किं
गवि व्यवस्थितविभाषया गवाक्षः इन्द्रे च गोरवङ् स्यात् इन्द्रे गवेन्द्रः अथ प्रकृतिभावः
प्लुतप्रगृह्या अचि नित्यम् प्लुताः प्रगृह्याश्च वक्ष्यन्ते तेऽचि प्रकृत्या स्युः। एहि कृष्ण ३ अत्र
गौश्चरति हरी एतौ नित्यं किम् हरी एतावित्यादावयमेव प्रकृतिभावो यथा स्यात् इ
कोऽसवर्णे इति ह्रस्वसमुच्चितो मा भूत् इकोऽसवर्णे शाकल्यस्य ह्रस्वश्च पदान्ताः इकोऽस
वर्णेऽचि परे प्रकृत्या स्युः ह्रस्वश्च वा ह्रस्वविधिसामर्थ्यादेव प्रकृतिभावे सिद्धे तदनु

कर्षणार्थेप्रकारेणकर्त्तव्यः इतिभाष्येस्थितम् चक्रिअत्र चक्र्यत्र पदान्ता इति।

किं गौर्यौ नसमासेवाप्यश्वः नद्यातिःसितिच पार्श्वम् ऋत्यकः ऋतिपरे अकःप्र

ब्रह्मऋषिः

कृत्यास्युःह्रस्वश्चवा ब्रह्मर्षिः पदान्ताइत्येव आर्छत् समासेप्ययंप्रकृतिभावः स

दूराद्धूतेच दूरात्संबोधनेवाक्यस्यटेःप्लुतःस्यात् सक्तून्पिबदेवदत्ता३

प्तऋषीणाम् वाक्यस्यटेःप्लुतउदात्तः इत्यधिकृत्य प्रत्यभिवादेऽशूद्रे अशूद्रविषयेप्र

त्यभिवादेयद्वाक्यंतस्यटेःप्लुतःस्यात् अभिवादयेदेवदत्तोहंभोः आयुष्मानेधिदेवद

त्ता ३ स्त्रियांन अभिवादयेगार्ग्यहंभोः आयुष्मतीभवगार्गि नामगोत्रंवायत्रप्रत्य।

सि॰
ह्री॰
१९

भिवादवाक्यान्नेप्रयुज्यते तत्रायंप्लुतश्च्यते नेहग्रायुष्मानेधि भोराजन्यवैश्यणानांवेति
वाच्यम् आयुष्मानेधिभोः ३ आयुष्मानेधीन्द्रवर्मन३ आयुष्मानेधीन्द्रपालिता ३ [illegible]
[illegible] ३ हैहेप्रयोगेहैहयोः प
तयोःप्रयोगेदूराद्धूतेयत् तत्रैहेहयोरेवप्लुतःहै ३ राम रामहे ३ गुरोरनृतोऽनन्त्य
स्याप्येकैकस्यप्राचाम् दूराद्धूतेयद्वाक्यंतस्यऋद्भिन्नस्याऽनन्त्यस्याऽन्त्यस्यापिगुरोर्वा
प्लुतःस्यात् दे ३ वदत्त देवद ३ त्त देवदत्ता ३ गुरोःकिं वकारादकारस्यमाभूत् प्र

न्तः किंकस्मा ३ एकैकग्रहणंपर्यायार्थम् इहयावामिति विभज्यते तेनसर्वाःप्लुतो

विकल्प्यते अप्लुतवदुपस्थिते उपस्थितोऽनार्षइतिशब्दः तस्मिन्परेप्लुतः अप्लुतवत्।

भवति प्लुतकार्यंप्रकृतिभावंनकरोति सुश्लोका ३ इतिसुश्लोकेति वत्किं अप्लुत

इत्युक्ते प्लुतएवनिषिध्येत तथाच प्रगृह्याश्रयेप्रकृतिभावेप्लुतस्याप्लुतवत्त्वंनस्यात् अ

ग्नी ३ इति ईषाक्षवर्मणस्य ईप्लुतोविपरे अप्लुतवत् वाचिन्नही ३ इदंचिन्नहीदम्

उभयत्रविभाषेयम् अनुपस्थितार्थम् उपस्थितेनिवृत्त्यर्थमनुपस्थिते प्राप्त्यर्थमि

सि.
कौ.
१२

मित्युभयत्रविभाषाश्रीभाष्ये ईदूदेद्द्विवचनंप्रगृह्यम् ईदूदेदन्तंद्विवचनंप्रगृह्यसंज्ञं

स्यात् हरीएतौ विष्णूइमौ गंगेअमू पचेतेइमौ मणीवोष्ट्रस्येतिन्त्वइवार्थेवशब्दोवाश

ब्दोवाबोध्यः अदसोमात् अदसःमात्परावीदूतौप्रगृह्यौस्तः अमीईशाः राम कृष्णावमू

आसाते मात्किं अमुकेत्र असतिमात्ग्रहणे एकारोप्यनुवर्तेत शे अयंप्रगृह्यःस्यात् अ

स्मेइन्द्राबृहस्पती निपातएकाजनाङ् एकःअच् निपातः आङ्वर्जः प्रगृह्यःस्यात् इ

विस्मये इइन्द्रः उउमेशः अनाङ्ङितःकिंङिदाकारः प्रगृह्यएवआएवंनुमन्यसे आ २

एवंनुकिलततत् ङित्वान्नप्रगृह्यः आईषदर्थेङोऽसं वाक्यस्मरणयोरङित् अन्यत्रङि

दितिविवेकः ओत् ओदन्तोनिपातः प्रगृह्यःस्यात् अहोईशाः सम्बुद्धौशाकल्यस्येता

वनार्षे संबुद्धिनिमित्तकओकारोवाप्रगृह्यः वैदिकेइतौपरे विष्णोइति विष्णवि

ति अनार्षे किंब्रह्मबन्धवित्यब्रवीत् ऊञः ऊञःइतौवाप्रागुक्तम् उइतिविति

ऊँ ऊञइतौदीर्घोनुनासिकः प्रगृह्यश्चऊँइत्ययमादेशोवास्यात् ऊँइति मयउञो

वोवा मयःपरस्यउञोवोवास्यात् अविकिमुउक्तम् किम्वुक्तं वनस्पामिदवाग्रान

सि॰
कौ॰
१८

स्यातः ईदूतौ च सप्तम्यर्थे सप्तम्यर्थे पर्यवसन्नमीदूदन्तं प्रगृह्यं स्यात् सोमो गौरी अधि
श्रितः मामकी तनू इति सप्तम्या लुक् अर्थग्रहणं किम् वृत्तावर्था
न्तरोपसंक्रान्ते मा भूत् वाप्यामश्वः वाप्यश्वः अणोऽप्रगृह्यस्यानुनासिकः अप्रगृह्यस्या
णः अवसानेऽनुनासिको वा स्यात् दधिँ दधि अप्रगृह्यस्येति किम् अग्नी इत्यच्स
न्धिः स्तोः श्चुना श्चुः सकारतवर्गयोः शकारचवर्गाभ्यां योगे शकारचवर्गौ स्तः
हरिश्शेते रामश्चिनोति सच्चित् शार्ङ्गिञ्जय शात् शात्परस्य तवर्गस्य चुत्वं न स्यात् ॥

विड्ढः पड्ढः ष्टुना ष्टुः तोः ष्टुनायोगे ष्टुः स्यात् रामष्षष्ठः रामष्टीकते पेष्टा तट्टीका चक्रि

ण्ढौकसे न पदान्ताट्टोरनाम् अनामितिलमवष्टीकम् पदान्ताट्टवर्गात्परस्यानाम ः

तोः ष्टुर्न स्यात् षट् सन्तः षट् ते पदान्तात् किम् ईट्टे तोः किम् सर्पिष्टमम् अनाम्नवतिना

गरीणामिति वाच्यम् षण्णाम् षण्णवतिः षण्णगर्यः तोः षि तवर्गस्य षकारेण ष्टुत्वं नस्या

ष्ठुः झलां जशोऽन्ते वागीशः चिद्रूपम् यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको वा यरः पदान्तस्या

अनुनासिके परेऽनुनासिको वा स्यात् एतन्मुरारिः एतद्मुरारिः स्थानप्रयत्नाभ्यामन्त

नेमस्पर्शेषु चरितार्थो विधिरयं रेफेन प्रवर्तते वत्समेवः प्रत्यये भाषायां नित्यं तन्मात्रं चिन्म

यम् कथं तर्हि मदोदग्राः ककुद्मन्त इति यवादिगणे दकारनिपातनात् तोर्लि तवर्ग

स्य लकारे परे परसवर्णः स्यात् तल्लयः विद्वाँल्लिखति नकारस्यानुनासिको लकारः उ

पूर्वस्य उदः परयोः स्थास्तम्भोः

दः स्थास्तम्भोः पूर्वसवर्णः स्यात् आदेः परस्य उत्थानं उत्तम्भनम् अत्राघोषस्य महाप्राण

स्य सस्य तादृश एव थकारः तस्य झरो झरीति पाक्षिको लोपः लोपाभावपक्षे तु थकारस्यै

व श्रवणं न त्वत्र खरि चेति चर्त्वं चर्त्वं प्रति थकारस्यासिद्धत्वात् झयो होऽन्यतरस्याम् झयः प

रसहस्यपूर्वसवर्णोवास्मात घोषवतोनादवतोमहाप्राणस्यसंवृतकण्ठस्य हस्तात
हस्रोवर्गचतुर्थपवादेशः वाग्घरिः वागहरिः पाड्डोटि ऊयःपरस्यशस्यछोवास्मात्
श्रुटि दस्यचुत्वेनजकारेकृते त्वचिच त्वचिकलोवरःस्मृःइतिजकारस्यचकारः तच्छि
वः तच्छिवः त्वममीतिवाच्यम तच्छोकेन श्रमीतिकिम वाकश्चेतति हलिसर्वे
षामित्यधिकृत्य मोनस्वारः मान्तस्यपदस्यानुस्वारःस्यात हलि भ्रलोन्त्यस हरिं
वन्दे पदस्येतिकिंगम्यते नम्रापदान्तस्यझलि नममम्यवापदान्तस्यझलिश्रुत्वा

सि.
कौ.
२

ऽस्मात् यशांसि आक्रंस्यते अलीतिकिम् मन्यते अनुस्वारस्ययियिपरसवर्णः स्यात्

शङ्कितः ऊंचितः कुण्ठितः शान्तः गुम्फितः कुवन्तीत्यत्रणत्वेप्राप्ते अनुस्वारेपरस

वर्णेनतस्यासिद्धत्वान्नणत्वम् वापदान्तस्य पदान्तस्यानुस्वारस्ययियिपरे परसवर्णोवा

त्वंकरोषि (सर्योंन्ता संवोत्सरः यलोंकम्)

स्यात् त्वङ्करोषि संयँन्ता संवँत्सरः यँल्लोकम् अनुस्वारस्यपदेसानुनासिकाः प

रसवर्णयवलाः मोराजिसमःक्वौ क्विबन्तेराजतौपरेसमोमस्यमएवस्यात् सम्राट्

हेमपरेवा मपरेहकारेपरेमस्यमएववास्यात् ह्मल ह्मलचलने किम्ह्मलयति किं

ह्मलयति यवलपरे यवला वेति वक्तव्यम् यथासंख्यमनुदेशः समानाम् समस

म्बन्धी विधिर्यथासंख्यं स्यात् किँह्यः किंह्यः किँह्वलयति किंह्वलयति किँह्ला

दयति किंह्लादयति नपरे नः नपरे हकारे परे मस्य नो वा स्यात् किन्ह्नुते किंह्नुते

ङ्णोः कुक्टुक्शरि ङकारणकारयोः कुक् टुकावागमौ वा स्तः शरि कुक् टुको

रसिद्धत्वाज्जश्त्वं न चयो द्वितीयाः शरि पौष्करसादेः प्राङ्ख्षष्ठः प्राङ्क्षष्ठः प्रा

ङ्षष्ठः सुगण्ठ्षष्ठः सुगण्ट्षष्ठः सुगण्षष्ठः ङःसिधुट् ङमरसमस्यधुट्॥

वा स्यात् षट्सन्तः षट्सन्तः नश्च नकारान्तात्परस्य सस्य धुड्वा स्यात् सन्त्सः सन्सः शि
तुक् नस्य पदान्तस्य शे परे तुग्वा स्यात् शश्छोटीति छत्वविकल्पः झरो झरीति चकार
लोपः सञ्छम्भुः सञ्च्छम्भुः सञ्चशम्भुः सञ्शम्भुः ञ्छौ ञ्चछौ ञ्चशौ ञ्शा
विति वक्तव्यं रूपाणामिह तुक्कृते चलोपानां विकल्पनात् ङमो ह्रस्वादचि ङमुण्नित्यम्
ह्रस्वात्परो यो ङम् तदन्तं यत्पदं तस्मात्परस्याचो नित्यं ङमुडागमः स्यात् प्रत्यङ्ङात्मा सुग
णीशः सन्नच्युतः समः सुटि समो रुः स्यात् सुटि अत्रानुनासिकः पूर्वस्य तु वा।

अत्ररुप्रकरणे रोःपूर्वस्मादनुनासिकोवास्यात् अनुनासिकात्परोनुस्वारः अनुनासिकं
विहायरोःपूर्वस्मात्परोनुस्वारागमःस्यात् खरवसानयोर्विसर्जनीयः विसर्जनीयस्यसः
खरिविसर्जनीयस्यसःस्यात् एतदपवादेवाशरीतिप्राप्तेविसर्गेसंपुंकानांसोव
क्तव्यः सँस्स्कर्ता संस्स्कर्ता समोवालोपमेकेइतिभाष्यं लोपस्यापिरुप्रकरणस्थत्वाद
नुस्वारानुनासिकाभ्यामेकसकारंरूपद्वयं द्विसकारंतदेवमेव अत्रानचिचेतिसकार
द्वित्वपक्षेत्रिसकारमपिरूपद्वयं अनुस्वारविसर्गजिह्वामूलीयोपध्मानीययमानामा

कारोपरिशर्षु च पाठस्योपसंख्यानत्वेनानुस्वारस्यापि ग्रहणात् अनुनासिकवतां त्रयाणां श

रःखयश्चेति द्वित्वे षट् अनुस्वारवतामनुस्वारस्यापि द्वित्वे द्वादश एवमष्टादशानां तका

रद्वित्वे वचनान्तरेण पुनर्द्वित्वे च एकं तद्वितं त्रिंशमिति वक्ष्यन्त्याशात् अणोऽनुनासि

कत्वेऽष्टोत्तरशतं पुमः खय्यम्परे अम्परे खयि पुमो रुः स्यात्त्रिपदेशप्रत्ययसेति वक्तव्य

पुंदासान् कुःपयोःश्यामौ अनुत्वत्रिपदेतत्पवश्यामौ संपुंकानामिति सः पुँस्कोकिलः

पुंस्कोकिलः पुँस्पुत्रः पुंस्पुत्रः अम्परे किम् पुंक्षीरं खयि किं पुंदासः ख्याञादेशेन पुंख्या

नम नश्छयप्रशान् प्रत्यरेछवितकारस्यपदान्तस्य रुःस्यात्वतप्रशान् शाहस्यविसर्ग ः

भवम् भुवम् शार्ङ्गिंश्छिन्धि शार्ङ्गिंश्छिन्धि चक्रिंस्त्रायस्व चक्रिंस्त्रायस्व पदस्येति

किम् हन्ति प्रत्यरेकिम् सन्धारुः खड्गम्बष्टिः प्रशशान्कि प्रशान्तनोति सूत्रे न

निस्यस्यरुर्वास्यात् पकारे ऊष्मोःकःपौव कवर्गेपवर्गेपरेविसर्जनीयस्यक्रमात् जि

ह्वामूलीयोपध्मानीयौस्तः वाहिसर्गः येननाशम्प्रियायेनविसर्जनीयस्यसङ्गस्याप

वादोयं ननुशर्परेविसर्जनीयस्तस्य तेनवासःहौमसिस्यादौविसर्गएव नृंःपाहि ।

सि॰
कौ॰
२१

नॄःपाहि नॄँःपाहि नॄँपाहि कानाम्रेडिते कान्कारस्यरुःस्यात् आम्रेडितेपरे संपुंका
नामितिसः यद्वा कस्कादिषुच एष्विणउत्तरस्यविसर्गस्यषः स्यादन्यस्यतुसः कःप
योरपवादइतिसः कांस्कान् कांस्कान् कस्कःकौतस्कुतःसर्पिष्कुण्डिका धनुष्कपा
लमित्याकृतिगणोयं संहितायामित्यधिकृत्य छेच ह्रस्वस्यछेपरेतुगागमःस्यात्संहि
तायां चुत्वस्यासिद्धत्वाज्जश्त्वेनदः ततश्चर्त्वस्यासिद्धत्वात्संवेचुत्वेनजः चर्त्वेनचः चुत्वस्या
सिद्धत्वाच्छोःकुरितिकुत्वंनस्वच्छायाशिवच्छाया आङ्माङोश्च एतयोःछेनतुक्स्यात्प

पदान्ताद्वेति विकल्पापवादः आच्छादयति माच्छिदत् दीर्घात् दीर्घात् छेपरेतुक्।
स्मात् दीर्घस्मार्यन्तुक् नतु ह्रस्व मेनास्यराच्छायेतिलापकात् वेच्छियते पदान्ताद्वा।
दीर्घात् पदान्तात् छेपरेतुक्वास्यात् लक्ष्मीच्छाया लक्ष्मीछाया इतिहल्सन्धिः ॥
विसर्जनीयस्य सः खरि विस्रष्टाता शर्परे विसर्जनीयः शर्परे खरि विसर्जनीयस्य विसर्ज
नीयः नतस्मत् कःत्सरुः घनाघनःक्षोभणः इहयथायथंस्यात् जिह्वामूलीयस्य न
वाशरि शरिपरे विसर्जनीयस्य विसर्जनीय एव वा स्यात् हरिःशेते हरिश्शेते खर्परे

शरि वा विसर्गलोपो वक्तव्यः रामस्थाता हरिस्फुरति पक्षे विसर्गः समेव चैत्ररूपं कुप्वोः≍क≍पौ (कः)

च क≍करोति कःकरोति क≍खनति कःखनति क≍पचति कःपचति सोऽपदादौ वि

सर्जनीयस्य सः स्यात् अपदाद्योः कुप्वोः पयस्पाशम् पयस्कल्पं पयस्कं पयस्का

म्यति अनव्ययस्येति वाच्यं प्रातःकल्पम् काम्येरोरेवेति वाच्यम् नेह गीःकाम्यति इ

णः षः इणः परस्य विसर्जनीयस्य षः स्यात् पूर्वविषये सर्पिष्पाशम् सर्पिष्कल्पं स

र्पिष्कं सर्पिष्काम्यति नमस्पुरसोर्गत्योः गतिसंज्ञयोरनयोर्विसर्गस्य सः स्यात् कु

योः परयोः नमस्करोति साक्षात्प्रभृतिष्वाकृञोयोगे विभाषागतिसंज्ञातदभावे

नमःकरोति पुरोव्ययमितिगतिसंज्ञा पुरस्करोति पुगतिवाद्ग्रहणं पुरौपुरः प्रष्ट

त्याः इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्य इकारो[illegible]कारोपधस्याप्रत्ययस्य विसर्गस्य षः स्यात्

कुप्वोः परयोः निष्कृतम् आविष्कृतम् दुष्कृतम् अप्रत्ययस्य किम् अग्निः करोति

वायुः करोति एकादेशशास्त्रनिमित्तस्य न षत्वं कस्कादिषु भ्रातुष्पुत्रशब्दस्य पाठा

त् तेनेह न मातुः कृपा मुहुसःप्रतिषेधः मुहुःकामा तिरसोऽन्यतरस्याम् सोवा।

स्यात्कुपोः तिरस्कर्ता तिरःकर्ता द्विस्त्रिश्चतुरिति कृत्वोर्थे कृत्वोर्थे वर्तमानानामेषां वि
सर्गस्य षकारो वा स्यात् कुपोः द्विष्करोति द्विःकरोति इत्यादि कृत्वोर्थे किम् चतुष्क
पालः इसुसोः सामर्थ्ये एतयोर्विसर्गस्य षः स्याद्वा कुपोः सर्पिष्करोति सर्पिःकरोति
धनुष्करोति धनुःकरोति सामर्थ्यमिह व्यपेक्षा सामर्थ्ये किम् तिष्ठतु सर्पिः पिब
त्वमुदकम् नित्यं समासेनुत्तरपदस्थस्य इसुसोर्विसर्गस्यानुत्तरपदस्थस्य समासे
नित्यं षः स्यात् कुपोः परयोः सर्पिष्कुण्डिकाद्यनुत्तरपदस्थस्येति किं परमसर्पिः ॥

ऊपिटका कस्कादिषु सर्पिष्कुण्डिकाबाहोसमासेप्यपेक्षाविरहेपिषष्ठार्थः प्यपेक्षयां

नित्यार्थेच्च अतःकृकमिकंस कुम्भ पात्र कुशाकर्णीष्वनव्ययस्य अकारादुत्तरस्य अन

व्ययस्यविसर्गस्यसमासेनित्यंसकारादेशःस्यात् करोत्यादिषुपरेषु नत्वुत्तरपदस्थस्य

अयस्कारः अयस्कामः अयस्कंसः अयस्कुम्भः अयस्पात्रम् अयःसहिताकुशा अ

यस्कुशा अयस्कर्णी अतःकिं गीःकारः अनव्ययस्यकिं स्वःकामः समासेकिं यशः

करोति अनुत्तरपदस्थस्यकिम् परमयशःकारः अयःपिरमीपदे एतयोः विसर्गस्य

सि॰
कौ॰
२९

सादेशःस्यात् पदशब्देपरे अधस्पदम् शिरस्पदम् समासइत्येव अधःपदं शिरःपदम्
अनुत्तरपदस्थस्येत्येव परमशिरःपदम् कस्कादिषु च भास्करः इतिविसर्गसन्धिः सो
जसौमाछिति प्रत्ययेकृतेशिवस् अर्च्य इतिस्थिते ससजुषोरुः पदान्तस्य सस्य सजुष पा
दस्यचरुःस्यात् जश्त्वापवादः अतोरोरप्लुतादप्लुते अप्लुतादतःपरस्य रोरुःस्यात् अप्लु
ते अति भोभगोअघोइतिप्राप्तस्य यत्वस्यापवादः उत्वंइति कृतस्यासिद्धत्वंनभवति हशत्
द्य वचविधेः सामर्थ्यात् शिव उ अर्च्य इतिस्थिते प्रथमयोःपूर्वसवर्णः अकःप्रथमा २९

द्वितीययोरविपरे पूर्वसवर्णएकादेशः स्यात् इतिप्राप्ते नादिचि अवर्णादिचि नपू

र्वसवर्णदीर्घः स्यात् अङ्गणाः एङः पदान्तादति शिवोर्च्यः अत इति तपरः किम् देवा

अत्र अतीति तपरः किम् यथागन्ता अनन्ताकिम् पटिम[illegible]आतः २ अत्रस्तादि॥

न्तसमासिद्धत्वादतःपरोयं अनन्तादितिविशेषणेन तत्सामर्थ्यान्नासिद्धत्वे तपरकर

णसमत्वनसामर्थ्ये दीर्घेनिवृत्त्याचरितार्थत्वात् अनन्ते किं तिष्ठन्त्ययः आग्निरत्र गु

रोरन्त्तनइतिस्तनः दृषीव अनन्तादतःपरस्परोकःस्यात् हपि शिवोवन्द्यः रोरिमका

रानुबन्धग्रहणान्नेह प्रातरत्र यातर्गच्छ देवास् इह इति स्थिते रुत्वं भोभगोअघोअपूर्व
स्ययोशि एतत्पूर्वस्य रोःयादेशःस्यात् अशिपरे असन्धिःसौत्रः लोपःशाकल्यस्य देवा
इह देवायिह अशिकिम् देवास्सन्ति यद्यपीह यत्वस्यासिद्धत्वाद्विसर्गो लभ्यते तथापि
विसर्गस्य स्थानिवद्भावे न रुत्वाद्यत्वं स्यात् न चायमल्विधिः रोरिति समुदायाश्रयणा
त् भोस् भगोस् अघोस् इति सकारान्ता निपाताः तेषां रोर्यत्वे कृते व्योर्लघुप्रयत्नत
रः शाकटायनस्य पदान्तयोर्वकारयकारयोः लघूच्चारणौ वयौ वा स्तः अशिपरे

यस्योच्चारणे जिह्वाग्रोपाग्रमध्यमूलानां शैथिल्यं स लघूच्चारणः ओतोगार्ग्यस्य ओका

रात्परस्य [illegible] पदान्तस्यालघुप्रयत्नस्य यकारस्य नित्यं लोपः स्यात् गार्ग्यग्रहणं पूजार्थं ।

भोअच्युत पदान्तस्य किम् तोय्यम् उञि च पदे अवर्णपूर्वयोः पदान्तयोः यवयो लो

पः उञि परे स उ एकाग्निः पदे किम् तन्वेउतं तन्व्युतम् वेञः सम्प्रसारणे रूपम् य

दि तु प्रतिपदोक्तो निपात उञिति गृहीष्यते तर्हि स्वरार्थं पदग्रहणं हलि सर्वेषाम् भो

भगो अघो अपूर्वस्य लघ्वलघूच्चारणस्य यकारस्य लोपः स्याद्धलि सर्वेषां मतेन भो दे

अ

सि॰
कौ॰
२८

वाः भवन्ति भो विद्वद्वृन्द भगो नमस्ते अघो याहि देवा नमस्याः देवा यान्ति हलि

किम् देवायिह रोऽपि अह्नो रेफादेशः स्यात् न तस्यापि रोरपवादः अहरहः अ

हर्गणः अस्यापि किं अहोभ्याम् अत्राहन्निति कृतम् रूपरात्रिरथन्तरेषु रुत्वं वाच्यं

अहोरूपं गतमहो रात्रिरेषा एकदेशविकृतमस्यानन्यवदहोरात्रः अहोरथन्तरं अ

हरादीनां पत्यादिषु वा रेफः विसर्गापवादः अहर्पतिः गीर्पतिः धूर्पतिः पक्षे विस

र्गोपध्मानीयौ उषसो बुधेर्निर्णयः रो रि रेफस्य रेफे परे लोपः स्यात् ढ्रलोपे पूर्वस्य २८

उषर्बुधः

दीर्घोणः ढरेफौ लोपयतीति न पातमित्यनेर्णोर्थात् ढकाररेफात्मके परे पूर्वस्मा

लोदीर्घः स्यात् पुनारमते हरीरम्यः शंभूराजते मृगाः किम् तृढः वृढः तृहहिंसा

यां तृढ उढम ने पूर्वग्रहणमनन्तरपदे पिपूर्वमात्रमदीर्घोर्थं मृजन्तोः मनम् र

यत्रस्यत्रकृतेकृते हरिर्विष्णुर्भवेरोरीतिलोपेप्राप्ते विप्रतिषेधे परं कार्यं तुल्यबलवि

रोधे परं कार्यं स्यादिति लोपे प्राप्ते पूर्वत्रासिद्धमिति रोरीत्यस्यासिद्धत्वाद्रुत्वमेव म

नोरथः एतत्तदोः सुलोपोकोरनञ्समासे हलि अककारयोरेतत्तदोः यः सुः तस्या

सि॰
कौ॰
२५

लोपःस्यात् हलि अनञ्समासे एषविष्णुः सशम्भुः अकोःकिम् एषकोरुद्रः अनञ्
समासेकिम् असःशिवः हलिकिं एषोऽत्र सोचिलोपेचेत्पादपूरणम् सइत्यस्यसोः लो
पःस्यात् अचिपादश्चेल्लोपेसत्येवपूर्येत सेमामविड्ढि प्रभृतिरितीह ऋक्पादएवगृ
ह्यतेइतिवामनः अविशेषाच्छ्लोकपादेपीत्यपरे सैषदाशरथीरामः लोपेचेदितिकि
म् सइतिदिति सएवमङ्गामनेवेत्यत्रपारणंतस्यच्छन्दसि बहुलमितिपूर्वसूत्राद्ब
हुलग्रहणानुवृत्त्यालभ्यते तेनेहनसोरमाजनमश्चहानाम् इतिस्वादिसन्धिः ॥ न

२५

मोगरवे अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम् धातुंप्रत्ययंप्रत्ययान्तंचवर्जयित्वा॥
अर्थवच्छब्दरूपंप्रातिपदिकसंज्ञंस्यात् कृत्तद्धितसमासाश्च कृत्तद्धितान्तौसमासश्चप्रा
तिपदिकसंज्ञाःस्युः पूर्वसूत्रेणसिद्धे समासग्रहणंनियमार्थं यत्रसंघातेपूर्वोभागः
पदंतस्यैवभवति समासस्यैवेति तेनवाक्यस्यन प्रत्ययः आपंचमपरिसमाप्तेरधिका
रोयम् परश्च प्रत्ययपितथा ङ्याप्प्रातिपदिकात् ङ्यन्तादाबन्तात्प्रातिपदिकाच्चेति।
आपंचमपरिसमाप्तेरधिकारः प्रातिपदिकग्रहणे लिंगविशिष्टस्यापिग्रहणमित्येव

सि॰
कौ॰
१॰

सिद्धे ङ्याग्रहणंङ्याबन्तान्नद्धितोत्पत्त्यास्मात ङ्या ॥ स्वौजसमौट्छष्टाभ्याम्भिस्ङेभ्याम्भ्यस्ङसिभ्याम्भ्यस्ङसोसाम्ङ्योस्सुप् ङ्यन्तादाबन्ता

त्प्रातिपदिकाच्च परे स्वादयः प्रत्ययाः स्युः सउ॰स्योककारेकारौज शट ङ॰पाश्चेतः ॥

विभक्तिश्च सुप्तिङौ विभक्तिसंज्ञौ स्तः तत्र सौजस इत्यादीनां समानां त्रिकाणां प्रथ

मादयः सप्तम्यन्ताः प्राचांसंज्ञाः ताभिरिहापि व्यवहारः सुपः सुपस्त्रीणि त्रीणि वचनानि त्रीणि

एकश एकवचनद्विवचनबहुवचनसंज्ञानि स्युः द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने द्व्येकयोर्द्वित्वैकत्वयो १॰

रैक्तः बहुषुबहुवचनम् बहुत्वेएतस्मात् कृतविसर्गो रामाः सरूपाणामेकशेषए
कविभक्तौ एकविभक्तौयानिसरूपाण्येवदृष्टानि तेषामेकएवशिष्यते प्रथमयोः
पूर्वसवर्णः नादिचि वृद्धिरेचि रामौ चुटू प्रत्ययाद्यौचुटू इतोन्त्यः इतिजस्येत्संज्ञा न
विभक्तौतुस्माः विभक्तिस्थाः तवर्गसकारमकाराइतोनस्युः इतिसकारस्यनेत्वं अ
तोगुणे अपदान्तादकाराद्गुणेपरतः पररूपमेकादेशःस्यात् इतिप्राप्ते परत्वात्पू
र्वसवर्णदीर्घः अतोगुणेइतिविधिंपुरस्तादपवादाअनन्तरान्विधीन्बाधन्ते नोत्तरानि

सि॰
कौ॰
२।

नित्यायेन अकःसवर्णेदीर्घइत्यस्यैवापवादोनतुप्रथमयोरित्यस्यापि रामः एकवच
नेसम्बुद्धिः सम्बोधनेप्रथमायाएकवचनंसम्बुद्धिसंज्ञंस्यात् एङ्ह्रस्वात्सम्बुद्धेः प
ङ्न्तात् ह्रस्वान्ताच्चाङ्गात् हल्लुप्यते सम्बुद्धेश्चेत् सम्बुद्ध्याक्षिप्तस्याङ्गस्यैङ्ह्रस्वा
भ्यां विशेषणान्नेह हे कतरत् कुलेति हे राम हे रामौ हे रामाः एङ्ग्रहणंकिम् हे हरे
हेविष्णो अत्रहिपरत्वान्नित्यत्वाच्चसम्बुद्धिगुणेकृतेह्रस्वात्परत्वंनास्ति अमिपूर्वः अको
ऽमिपरतःपूर्वरूपमेकादेशःस्यात् रामम् रामौ लशक्वतद्धिते तद्धितवर्जप्रत्यया। २।

ह्याः लृशकवर्गाइतःस्थाइति णासःशसेत्संज्ञा तस्माच्छसोनःपुंसि पूर्वसवर्णदी

र्घोत्परोयःणासःसकारः तस्यनःस्यात्पुंसि अट्कुप्वाङ्नुम्व्यवायेपि अट्कवर्गःप

वर्गः आङ्नुम एतैर्व्यस्तैःयथासम्भवंमिलितैश्चव्यवधानेपिरषाभ्यांपरस्यनस्यण ः

स्यात् समानपदे पदव्यवायेपीतिनिषेधंबाधितुं आर्येहणं नम्ग्रहणमनुस्वारो

पलक्षणार्थं तस्माकंतुंशाकं अयोगवाहानामट्सूपदेशाम्भोक्तादिति णत्वेषा

न्तपदान्तस्य पदान्तस्यनस्यणत्वंनस्यात् रामान् यस्मात्प्रत्ययविधिस्तदादिप्रत्ययेङ्ग

म यःप्रत्ययो यस्मात्क्रियते तदादि शब्दरूपं तस्मिन्परे अङ्गसंज्ञं स्यात् भवामि भविष्या
मीत्यादौ विकरणादिविशिष्टस्याङ्गसंज्ञार्थं तदादिग्रहणम् विधिरिति किम् स्त्री इयती।
प्रत्यये किं प्रत्ययविशिष्टस्य ततोऽप्यधिकस्य वा मा भूत् अङ्गस्येत्यधिकृत्य टाङसि
ङसामिनात्स्याः अकारान्तादङ्गात् टादीनां क्रमादिनादयः आदेशाः स्युः णत्वं रा
मेण सुपि च यञादौ सुपि परेऽतोऽङ्गस्य दीर्घः स्यात् रामाभ्याम् अतोभिस ऐस्
अकारान्तादङ्गात् भिस ऐस् स्यात् अनेकाल्त्वात्सर्वादेशः रामैः ङेर्यः अतोऽङ्गा

त्परस्य ङेऽङसेनस्ययादेशः स्यात् रामाय ङङस्यानिवङ्गाविनयादेशस्य मस्यान्त्यपिवे

तिदीर्घः सन्निपातलक्षणोविधिरनिमित्तंतद्विघातस्येतिपरिभाषानेहप्रवर्त्तते क

ष्टायक्रमेणइतिनिर्देशोनतस्माद्गुनित्यवत्तापकात् रामाभ्याम् बहुवचनेऽस्पेन्।

ऊलादौबहुवचनेसुपिपरेअतोऽमस्यएकारःस्यात् रामेभ्यः बहुवचनेकिम् रामः रा

मस्य ऊलिकिं रामाणाम् सुपिकिं पचध्वम् जयंत वावसाने प्रवसानेऊलांचरो

वास्यः रामात् रामाद् रामात्त रामाद्द इतितकारद्वित्वेरूपचतुष्टयं रामाभ्याम् रा

सि॰
कौ॰
२२

मप्यः गमसममस्थितपदे त्वग्निं चेति वर्णैष्यान्तरतम्यान्न एव ननतकारः प्रत्यश
तनयाप्रयत्नभेदात् अतएव मःसीतिनादेशाग्रारभ्यते ङमि च ङमिचपरतोमो
ङ्ङःस्यपकारःस्यात् नमयोः ह्रस्वतयापोनुट् ह्रस्वान्तात्रयन्तादाबन्ताङ्काम
स्यामोनुङागमःस्यात् अङ्गस्यत्यधिकृत्य नामि नामिपरतोजन्तस्याङ्गस्यदी
र्घःस्यात् रामाणाम् सुपिचेतिदीर्घोयञ्यपिपरः तथापीकृतप्रवर्तते रामे रा
मयोः सुपिएवेकृते अपदान्तस्यमूर्धन्यः आपादपरिसमाप्तेरयधिकारोयम् १

सन्निपातपरिभाषाविरो
धात् नामीत्यनेनारम्भसा
मर्थ्यात्परिभाषाबाध्यते।
२२

णकोरित्यधिकृत्य आदेशप्रत्यययोः सहेस्साडस्सइतिसूत्रात्सइतिषष्ठ्यन्तमनुवर्त्य
ते इण्कवर्गाभ्यांपरस्यापदान्तस्यादेशस्य प्रत्ययावयवस्य च सकारस्य मूर्धन्यादे
शःस्यात् विहिताश्चेदसस्य सस्यतादृशापवादः रामेषु इण्कोःकिं रामस्य आदेशप्रत्य
ययोःकिं सर्पीः सुपिसो अपदान्तस्यकिं हरिस्तत्र एवं कृष्णमुकुन्दादयः सर्वा
दीनिसर्वनामानि सर्वादीनिशब्दस्वरूपाणिसर्वनामसंज्ञानिस्युः तदन्तस्यापीयंसं
ज्ञा द्वन्द्वे चेति ज्ञापकात् तेन परमसर्वत्रेतिजश् परमभवकानिसंज्ञाकश्चसिद्धा

सि॰ कौ॰ ३४

ति जसःशीः अदन्तात्सर्वनाम्नःपरस्यजसःशीःस्यात् अनेकाल्त्वात्सर्वादेशः नचाष्टा

भ्यइत्यादाविव नानुबन्धकृतमनेकाल्त्वमितिवाच्यम् सर्वादेशात् प्रागित्संज्ञा

भावां याएवात् सर्वे सर्वनाम्नःस्मै अतःसर्वनाम्नःपरस्यङेःस्मैस्यात् सर्वस्मै ङसि स्य॰

ङ्योःस्मात्स्मिनौ अतःसर्वनाम्नःएतयोरेतौस्तः सर्वस्मात् आमिसर्वनाम्नःसुट् अ

वर्णान्तात्सर्वनाम्नोविहितस्यामःसुडागमःस्यात् एत्वषत्वे सर्वेषाम् सर्वस्मिन् शे

षंरामवत् एवंविश्वादयोप्यदन्ताः सर्वादयश्चपंचत्रिंशत् सर्वविश्व उभ उभयट् ३४

तर डतम अन्य अन्यतर इतर त्वत् त्व नेम सम सिम पूर्व पर अवर दक्षिणोत्तरा

पराधराणि व्यवस्थायाम् असंज्ञायाम् स्वम् अज्ञातिधनाख्यायाम् अन्तरं बहिर्योगोपसं

व्यानयोः त्यद् तद् यद् एतद् अदस् इदम् एक द्वि युष्मद् अस्मद् भवत् किम् इति

उभशब्दो द्वित्वविशिष्टस्य वाचकः अत एव नित्यं द्विवचनान्तः तस्य रूपाणि उभका

विसर्ज्ञाकजर्थः नवकप्रत्ययेनेष्टसिद्धिः द्विवचनपरत्वाभावेन उभयतः उभयेत्येषा

अन्येति

दाविवादयन्नमद्भ्रान न इत्युक्तं उभयोऽन्येति द्विवचनपरत्वाभावे उभयशब्दस्य द्विवचनं

नास्तीति कैयटः अस्तीति हरदत्तः॥ उभय पदाविवीत इति वचनात्॥ तस्माज्जसि अयजादेश
स्य स्थानिवद्भावेन तयप्प्रत्ययान्ततया प्रथमचरमेति विकल्पे प्राप्ते विभक्तिनिरपेक्षत्वेना
न्तरङ्गत्वान्नित्यैव संज्ञा भवति उभये इतरइतमौ प्रत्ययौ यद्यपि संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रह
णेन तदन्तग्रहणं नास्ति सुप्तिङन्तमिति ज्ञापकात् तथापीह तदन्तग्रहणं केवलयोः सं
ज्ञायाः प्रयोजनाभावात् अन्यतरान्यतमशब्दावव्युत्पन्नौ स्वभावाद्द्विबहुविषये नि
र्धारणे वर्तेते तत्रान्यतमशब्दस्य गणे पाठाभावात् संज्ञा नैव इति द्वावप्यदन्तावन्य

पर्यायो एक उदात्तः अपरोनुदात्त इत्येके एकश्रुत्यन्त इत्यपरे नेम इत्यर्थे समः सर्वपर्या
यः त्वत्पर्यायस्तु नेह गृह्यते यथासंख्यमनुदेशः समानामितित्वात् अन्तरंबहि
र्योगेति गणसूत्रे अपुरीतिवक्तव्यं अन्तरायांपुरि पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापराधराणि
व्यवस्थायामसंज्ञायाम् एतेषां व्यवस्थायामसंज्ञायां सर्वनामसंज्ञा गणपाठात्सर्वत्र या
प्राप्ता सा जसि वा स्यात् पूर्वे पूर्वाः स्वाभिधेयापेक्षावधिनियमो व्यवस्था व्यवस्थायां।
किं दक्षिणा गाथकाः कुशला इत्यर्थः असंज्ञायां किम् उत्तराः कुरवः स्वमज्ञातिधना

सि॰
कौ॰
३९

ख्यायाम् ज्ञातिधनान्यवाचिनः स्वशब्दस्य प्राप्ता संज्ञा जसि वा स्यात् स्वे स्वाः आत्मीया

आत्मानो वा इत्यर्थः ज्ञातिधनवाचिनस्तु स्वा ज्ञातयः अर्था वा अन्तरं बहिर्योगोपसं

व्यानयोः बाह्ये परिधानीये चार्थे ऽन्तरशब्दस्य प्राप्ता संज्ञा जसि वा स्यात् अन्तरे अन्तरा वा

गृहाः बाह्या इत्यर्थः अन्तरे अन्तरा वा शाटकाः परिधानीया इत्यर्थः पूर्वादिभ्यो नवभ्यो

वा एभ्यो ङसिङ्योः स्मात् स्मिनौ वा स्तः पूर्वस्मात् पूर्वात् पूर्वस्मिन् पूर्वे एवं प

रादीनाम् शेषं सर्ववत् एकशब्दः संख्यायां नित्यैकवचनान्तः न बहुव्रीहौ बहुव्रीहौ ३९

सर्वादेः

विकीर्षितेस्सर्वनामसंज्ञानस्मात् त्वकंपितायस्यत्वकपितृकः अहकंपितायस्य

मत्कपितृकः इहसमासात्प्रागेवप्रक्रियावाक्येसर्वनामसंज्ञानिषिध्यते अन्यथालौ

किकेविग्रहवाक्येइव तत्राप्यकच्प्रवर्तनेन समासेपिश्रूयेत अतिक्रान्तोभवं

तमतिभवकानितिवत् भाष्यकारस्तु त्वकत्पितृकोमकत्पितृकइतिरूपेइष्टा

पत्तिंकृत्वैतत्सूत्रंप्रत्याचख्यौ यथोत्तरंमुनीनांप्रामाण्यम् संज्ञोपसर्जनीभूतास्तु

नसर्वादयः महासंज्ञाकरणेनतदनुगुणानामेवगणेसंनिवेशात् अतः संज्ञाका

सि.
कौ.
१०

र्यमन्तर्गणकार्यं चैतेषां न भवति सर्वो नाम कश्चित् तस्मै सर्वाय देहि अतिक्रान्तः सर्वं

मतिसर्वः तस्मै अतिसर्वाय अतिकतरं कुलम् अतितत् तृतीयासमासे अत्र सर्वना

मतानस्मात् मासपूर्वाय तृतीयासमासार्थवाक्येपि न मासेन पूर्वाय द्वन्द्वे च द्वन्द्वे

उक्ता संज्ञा न वर्णाश्रमेतराणाम् समुदायस्यायं निषेधो न त्ववयवानाम् नैवं तद

न्तविधिना प्रसंगः सर्वनाम्नो विहितस्यामः सुडिति व्याख्यानात् विभाषा जसि

जसाधारं यत्कार्यं शीभावाख्यं तत्र कर्तव्ये द्वन्द्वे उक्ता संज्ञा वा स्यात् वर्णाश्रमेतरे वर्णा

श्चेमतराःशीभावंप्रेमेवविभाषेयमुक्तं अतोनाकच् किन्तुकप्रत्ययएव वर्णाश्चेमे

तरकाः प्रथमचरमतयाल्पार्धकतिपयनेमाश्च एतेजसःकार्यंप्रम्नुकसंज्ञावा।

सुः प्रथमेप्रथमाइत्यादि शेषंरामवत् तयःप्रत्ययः ततः तदन्ताग्राह्याः द्वितय

द्वितयेद्वितयाः नेमेनेमाः शेषंसर्ववत् विभाषाप्रकरणेतीयस्यङित्सूपसंख्या

नम् द्वितीयस्मै द्वितीयायेत्यादि एवंतृतीयः अर्थवद्ग्रहणान्नेह पट्जातीयाय

जरायाजरसन्यतरस्याम् जराशब्दस्यजरसवास्यात् अजादौविभक्तौपदाङ्गाधि

सि॰
कौ॰
२८

कारे तमेव तदन्तमेव च अनेकाल्त्वात्सर्वादेशे प्राप्ते निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्ति ए

कदेशविकृतस्यानन्यत्वात् जराशब्दस्य जरस् निर्जरसौ निर्जरसः इत्यादीन्याधि

क्यापरत्वात् जरस् निर्जरसा निर्जरसे निर्जरसः निर्जरसि पक्षे हलादौ च रामवत् वृ

त्तिकृतान्तर्पूर्वविप्रतिषेधेन रस्नातोः कृतयोः सन्निपातपरिभाषया अनिमित्तमा

श्रित्य जरसि कृते निर्जरसिन निर्जरसादिति रूपं नन्वनिर्जरसा निर्जरस इति

केचिदिमुक्तं तथाभिसि निर्जरसैरिति रूपान्तरमधिकम् ननु मासिभिस्त्वयेक

वचने निर्जरेस्समन्वेत्यमितिसीकृतं तत्तु भाष्यविरुद्धम् पद्दन्नोमास्हृन्निशस
न्यूषन्दोषन्यकञ्छकन्नुदन्नासञ्छस्प्रभृतिषु पाददन्तनासिकामासहृदयनिशा।
असृज् यूष दोस् यकृत् शकृत् उदकास्यानां पदादय आदेशाः स्युः शसादौ
वा यत्त्वासनशब्दस्यासन्नादेश इति काशिकायामुक्तं तन्मास्यादिके पादः पादौ पादाः पा
दम् पादौ पदः पादान् पदा पादेनेत्यादि सुडनपुंसकस्य सुट्प्रत्याहारः स्वादि
पञ्चवचनानि सर्वनामस्थानसंज्ञानि स्युरक्लीबस्य स्वादिष्वसर्वनामस्थाने कप्र

सि॰
कौ॰
२७

याविषुस्वादिष्वसर्वनामस्थानेषु परतः पूर्वं पदसंज्ञं स्यात् यचिभम् यकारादि
ष्वजादिषु च स्वादिष्व सर्वनामस्थानेषु पूर्वं भसंज्ञं स्यात् आकडारादेकासंज्ञा
इत ऊर्ध्वं कडाराः कर्मधारय इत्यतः प्रागेकस्यैकैव संज्ञा ज्ञेया या पराऽनवकाशा च ते
नदनःदना जघ्नं
नपाभ्यादावपि भसंज्ञैव नपदत्वम् अतो जश्त्वं न दृश्याम् इत्यादि भासः भाभ्या रुवेयते
वयलोपः भाभ्याम् भाभिः इत्यादि भस्य अधिकारोयम् अल्लोपोनः अंगावयवो
सर्वनामस्थानयजादिस्वादिपरो योन् तस्याकारस्य लोपः रथाभ्यां नोणः समानप   २५

दे एकपदस्थाभ्यां रेफषकाराभ्यां परस्य नस्य णः स्यात् यूष्णः यूष्णा पूर्वस्मादपि

विधौ स्थानिवद्भाव इति पक्षे तेन अट्कुप्वाङ्व्यवाये इत्येवाणत्वं पूर्वत्रासिद्धेन स्थानिवदि

तिन्नइहनाश्रितस्यदोषः संयोगादिलोपलत्वणत्वेष्विति निषेधात् नलोपः प्राति

पदिकान्तस्य नेति प्रातिपदिकेति च लुप्तषष्ठीके पदे प्रातिपदिकसंज्ञकं यत्पदं त

दन्तस्य नकारस्य लोपः स्यात् नलोपस्यासिद्धत्वाद्दीर्घत्वमेत्वमैत्वं च न यूषभ्यां यूष

भिः यूषभ्यः इत्यादि विभाषा ङिश्योः अंगावयवो सर्वनामस्थानपरो योऽन् तस्याका

सि॰
कौ॰
८०

रसलोपो वा स्यात् ङिश्योः परयोः दध्नि दधनि पद्दोमासवत् पद्दन्नित्यत्र प्रभृ-
तिग्रहणं प्रकारार्थं तथाच ऊडःशसामपि दोषन्नादेशो भाष्ये ककुद्दोषणी यदाहृतं
तेन पदङ्घ्रिश्चरणोऽस्त्रियाम् सान्तं हृन्मानसं मनः इति सङ्गच्छते ग्रासस्थं प्राणम्
मृत्युरिति च ग्रामे भव ग्रामस्य दोष्णाहस्य नपुंसकत्वमप्येतदेव भाष्यात् तेन ॥
दक्षिणं दोर्निशाचरः इति सङ्गच्छते भुजबाहुः प्रवेष्टो दोः इति साहचर्यात् पुंस्त्व-
[illegible]मपि दोषं तस्य तथाविधस्य भजन्त इति द्वयोरक्ष्णोर्भवः द्याद्र्शः सोऽत्यादिनाय ८॰

पूर्वस्माद्ध्रस्वादनन्तरस्यांऽसौ मत्स्वादिः पूर्वस्माद्ध्रस्वादनादेशो वास्मात् ङौप
रेव्यङ्ङि यङ्हनि ङ्योङ्ङि विगतमङ्ङःयङ्ङः यङ्ङियङ्हनि ङ्योङ्ङि सुङ्ङःमायः मायाङ्ङः मा
याङ्ङि मायाङ्हनि मायाङ्ङ् इत्यदन्ताः विश्वपाःदीर्घाज्जसि च दीर्घात् जसि इचि च
परेऽपि यमयोः पूर्वसवर्णदीर्घो न स्यात् वृद्धिः विश्वपौ सवर्णदीर्घः विश्वपाः य
द्यपीह ङौङि नादिवीत्येवमिदे जसि तु सत्यपि पूर्वसवर्णदीर्घे दत्तनिर्णाः न
घ्यापि गौर्यौ गौर्यः इत्याद्यर्थं सूत्रमिदमपि माघ्यमाऽमपत्वं विश्वपाम् विश्वपौ ॥

सि॰
कौ॰
४१

आतोधातोः आकारान्तोयोधातुःतदन्तस्यभस्याङ्गस्यलोपःस्यात् अलोन्त्यस्य विश्व

पः विश्वपा विश्वपाभ्यामित्यादि एवंशङ्खध्मादयः धातोरितिकिम् हाहान् टा स

वर्णदीर्घः हाहा ङेवृद्धिः हाहै ङसिङसोः हाहाः हाहाः ओसिवृद्धिः हाहौः ङौ आद्गुण ः

हाहे एवंविश्वपावत् आतइतियोगविभागादधातोरप्याल्लोपःक्वचित् न्ताःष्पःप्राद

न्ताःहरिः प्रथमयोःपूर्वसवर्णः हरी जसिच ह्रस्वान्तस्याङ्गस्यगुणःस्यात् जसिपरे

हरयः ह्रस्वस्यगुणः ह्रस्वस्यगुणःस्यात् सम्बुद्धौएङ्ह्रस्वादितिसम्बुद्धिलोपः हेह ४१

रेहरिम् हरी हरीन् शेषोघ्यसखि अनदीसंज्ञौह्रस्वौयाविवर्णोवर्णौ तदन्तंसखिव

र्जंघिसंज्ञंस्यात् शेषः किम् मत्यै एकसंज्ञाधिकारात्सिद्धेशेषग्रहणंस्पष्टार्थम् हरौ।

किंवातप्रम्म शकिंमाते आङोनास्त्रियाम् घेःपरस्य आङःनास्यात् अस्त्रियां आङिति

टासंज्ञाप्राचाम् हरिणा अस्त्रियांकिंमत्या घेर्ङिति घिसंज्ञस्यङि-तिसपिगुणःस्यात्

हरयेभ्यः किम् मत्यै ङितिकिम् हरिभ्याम् सपिकिंपट्वी घेर्ङि-तीतिगुणेकृते ङसि

ङसोश्च एङोङसिङसोरतिपरे पूर्वरूपमेकादेशःस्यात् हरेः २ हर्योः हरीणाम् अच्च

षेः टङ्ङ्यामन्नरम्यदेङौत्स्यात् षेरंतादेशस्याकारः हरौ हर्योः हरिषु एवं श्रीपत्य

ग्निरविकव्यादयश्च अनडुह्सौ सावुरडुह्स्य अनज्ञादेशः स्यात् अमसुडौ सौपरेडिःस्वेन्न

न्तादेशः अलोन्त्यात्पूर्व उपधा अनडुहादेनः पूर्वो वर्ण उपधासंज्ञः स्यात् सर्वनामस्थाने

वासम्बुद्धौ नान्तस्योपधायाः दीर्घः स्यात् असम्बुद्धौ सर्वनामस्थाने अपृक्तएकाल्प्रत्यय :

एकाल्प्रत्ययोयःसः अपृक्तसंज्ञः स्यात् हल्ङ्याब्भ्यो दीर्घात्सुतिस्यपृक्तं हल् हलन्ता

त्परं दीर्घौ यौ ङ्यापौ तदन्ताच्च परं सुतिसी इत्येतदपृक्तं हल् लुप्यते मावाहेसावेव हलङ्या

ण्यः॥ किंयामण्यीः दीर्घात्किं निष्कौशाम्बिः प्रतिव्यूहः सखिमीतिकिम् अभैत्सीत् ति

ष्ठामस्त्वरितस्मिन्निशाहस्यग्रहणात् सिवोग्रहणंनास्ति अष्टकस्यकिं बिभर्ति हल्किं

बिभेद प्रथमंहल् किंराजा नलोपोनस्यात् संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वात् सखुर

सम्बुद्धौ सख्युरङ्गस्यासम्बुद्धिवर्जे सर्वनामस्थाने णिद्वत्स्यात् अचोञ्णिति ञिति॥

णितिचपरे अजन्तस्याङ्गस्यवृद्धिःस्यात् सखायौ सखायः सखायम् सखायौ सखीन्॥

न घिसंज्ञाभावान्नतत्कार्यं सख्यासख्ये ख्यत्यात्परस्य इतिपाद्भ्याम् खीति पादाभ्यां

सि॰
कौ॰
४२

कृतयणादेशाभ्यांपरस्य ङसिङसोरतः उत्। सख्युः। औत्। इदुद्भ्यां परस्य ङेः औत्। सख्यौ।

उकारानङ्गनिरूपणार्थ्या सख्यौ शेषं हरिवत् शोभनः सखा सुसखा सुसखायौ सुसखा-

यः अनङ्णित्त्वयोरङ्गाधिकारस्थत्वात् तदन्तेऽपि प्रवृत्तिः समुदायस्य सखिरूपत्वाभावेन न प्रा-

प्नोतीति निषेधात् प्रवृत्तेः घिसंज्ञा सुसखिना सुसखये ङसिङसोर्गुणे कृते कृतयणा-

देशाभावान्नास्मादिति उत्वं न सुसखेः सुसखौ इत्यादि परमनिपातिनः सखा अ-

तिसखा अतिसखायौ परमः सखा यस्येति विग्रहे परमसखा परमसखायावित्यादि। ४२

गौणत्वेप्यनडुह्लिङ्गे प्रवर्त्तते सखीमतिक्रान्तः अतिसखिः लिङ्गविशिष्टपरिभाषा-
याः अनित्यत्वान्नदत्व ईरिवत् इह अनडुहीत्वेन भवतः गोस्त्रियोरिति ह्रस्वेन सवि
शेषस्यालाक्षणिकत्वात् लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणात् पति
स्समास एव पतिशब्दः समास एव घिसंज्ञः स्यात् पत्यापत्ये पत्युः २ पत्यौ शेषं हरिव
त् समासे तु भूपतये कतिशब्दो नित्यं बहुवचनान्तः बहुगणवतुडति संख्या एते
सङ्ख्यासंज्ञाः स्युः डति च डत्यन्ता संख्या षट्संज्ञा स्यात् प्रत्ययस्य लुकश्लुलुपः लुक

सि॰
कौ॰
४४

स्त्वप्र शौढ़ैः कृतं प्रथमयादर्शनम् क्रमात्रंत्मंतेस्मात् बह्वोल्पक बह्वः परयोः जस्मा

मोः ल्वकमात् प्रमयलोपे प्रमयल्लतणम् प्रमयेल्लप्रेपितदाश्चितंकार्यंस्मात् इति

जसि वेति गुणे प्राप्ते नल्पमताङ्ङ्स लक स्त्वप्र पतेल्लमन्नः ल्लमताशह्वेनल्लप्रेत

त्रिभिन्नमङ्ग-कार्यंनस्मात् कति २ कतिभिः कतिभ्यः २ कतीनां कतिषु युष्मदस्मद्भ्यो

त्ताल्लिङ्गमरूपाः त्रिशब्दो नित्यं बहुवचनान्तः त्रयः त्रीन् त्रिभिः त्रिभ्यः २ त्रेस्त्रयः त्रिषा

ह्वस्त्रयादेशः स्यादामि त्रयाणां परमत्रयाणाम् गौणत्वे तु नेति केचित् प्रियत्रीणां ४४

म वक्त नत्त प्रियत्रयाणाम् त्रिषु द्विशब्दो द्विवचनान्तः त्यदादीनामः प्रथमकारो

न्तादेशःस्यात् विभक्तौ द्विपर्यन्तानामेवेष्टिः द्वौ द्वे द्वाभ्यां द्वाभ्यां द्वयोःद्वयोः द्विपर्य

न्तानां किम् भवान् भवन्तौ सज्ञायामुपसर्जने वचनान्ते सर्वाद्यन्तर्गणत्वात् द्विनी

म कश्चित् द्विःद्वीद्वयः द्वावतिक्रान्तः प्रतिद्विः हरिवत् प्राधान्येनुपरमद्वाविना

दि डौडुलोमिः डौडुलोमी बहुत्वेतु उडुलोमाः लोम्नोपत्येषु बहुष्वकारो वक्तव्यः ब

ह्वादीजपवादः उडुलोमानिमादि इतिद्वन्द्वाः वानप्रमीरिति उणादिसूत्रेणमाङः ईप्र

सि॰
कौ॰
४५

मयः किन् वातेप्रमिमीतेवातप्रमीः दीर्घोज्जसिच वातप्रम्यौ वातप्रम्यः हे वातप्र
मीः अमिपूर्वः वातप्रमीम् वातप्रम्यौ वातप्रमीन् वातप्रम्या वातप्रम्ये वातप्रम्यः २
वातप्रम्योः वातप्रम्याम् दीर्घत्वान्ननुट् ङौतुसवर्णदीर्घः वातप्रमी वातप्रम्योः वा
तप्रमीषु एवंययीपप्यादयः यात्यनेन ययीः मोक्षमार्गः पात्यनिलोकमितिपपीः
सूर्यः याप्योः किन् हेवेतिरीप्रत्ययः क्विबन्तवातप्रमीशब्दस्यतु अमिशसिङौचवि
शेषः वातप्रम्यम् वातप्रम्यः वातप्रमि एरनेकाचइतिवदसमासेयथा प्रधीवत्तु

ह्याःश्रेयस्योयस्मसबहुश्रेयसी दीर्घेण्यन्तवाङ्क्ल्याद्यादिलोपः पृस्त्याख्यौनदी ईहृद

न्तौनित्यस्त्रीलिङ्गौनदीसंज्ञौभवतः प्रथमलिङ्गग्रहणंच सर्वस्त्याख्यस्योपसर्जनत्वे

पिनदीत्वंवक्तव्यमित्यर्थः अप्रधानयोर्ह्रस्वः अप्रधानांनयन्त्रानांबहूत्वःस्यात्

सम्बुद्धौ ह्रेवहुश्रेयसि पासि बहुश्रेयसीत् श्यात्ययाः नद्येनाम्येरेधांडिताम्माटाया

मःस्यात् आटस्य आटःअविपरे वृद्धिरेकादेशःस्यात् बहुश्रेयस्यै बहुश्रेयस्याः न

द्यन्तावरत्वात् नट् बहुश्रेयसीनाम् ङेरामन्नद्याम्नीभ्यः नद्यन्तादावन्तात् नीशा

सि॰
कौ॰
५८

ह्रस्वे ङेराम् स्यात् ह्रस्वपरत्वादाटा न तु बाध्यते विप्रतिषेधेन यद्बाधितं तद्बाधितमेव बहु

श्रेयस्याम् शेषं ईप्रत्ययान्तं वातप्रमीवत् अङ्यन्तत्वान्न सुलोपः अतिलक्ष्मीः शेषं बहु

श्रेयसीवत् कुमारीमिच्छन् कुमारीश्व आचरन् वा ब्राह्मणः कुमारी क्यजन्तादाचार

क्विबन्ताद्वा कर्त्तरि क्विप् हल्ङ्यादिलोपः अचि श्नुधातुभ्रुवां य्वोरियङुवङौ श्नुप्रत्य

यान्तस्य इवर्णोवर्णान्तस्य धातोः भ्रूपाहस्य चाङ्गस्य इयङ् उवङौ स्तः अजादौ प्रत्यये प

रे ङित्वमन्त्यादेशः आन्तरतम्यात् यः इयङ् ङोः उवङ् इति इयङि प्राप्ते एरनेकाचोसं

योगपूर्वस्य यावद्वर्यस्ये योगपूर्वोनभवति यद्वर्णाः तदन्तोयोयान्तः तदन्तस्याने।

कावः सद्रूस्यणस्यात् अजादौप्रत्ययेपरे कुमार्यौ कुमार्यः हेकुमारि अमिशसिव

कुमार्यंकुमार्यः कुमार्यै कुमार्याः कुमार्याः कुमार्योः कुमारीणाम् कुमार्याम् प्रधीः

प्रध्यौ प्रध्यः प्रध्यम् प्रध्यौ प्रध्यः प्रध्येइतिविशेषः उन्नयतीति उन्नीःयान्तनामंयोगपू

र्वस्यविशेषणादिहस्यादेवयणा उन्न्यौ उन्न्यः हेउन्नीः उन्न्यम् ङेराम् उन्न्याम् एवंग्राम।

णीः अनेकाचः किंनीः नियौनियः अमिशसिचपरत्वादियङ् नियम् नियः ङेराम् निया

म् । असंयोगपूर्वस्येति किम् । सुश्रियौ । गतिकारकेतरपूर्वपदस्य यण् नेष्यते । शुद्धधियौ । परमधियौ । कथं तर्हि दुर्धियः वृश्चिकभियेत्यादि । उच्यते । दुःस्थिता धीः येषामिति विग्रहे दुरित्यस्य धीं प्रति गतित्वमेव नास्ति । यत्क्रियायुक्ताः प्रादयस्तं प्रति गत्युपसर्गसंज्ञाः । वृश्चिकभियेत्यत्र बुद्धिकृतमपादानत्वं नेह विवक्षितम् । वृश्चिकसम्बन्धिनी भीः वृश्चिकभीरिति मध्यमपदलोपो वा । न भूसुधियोः । एतयोः यण् न स्यात् । सुधि सुपि सुधियौ सुधियः इत्यादि । सुतमिच्छति सुतीयति ततः क्विप् अल्लोपयलोपौ अल्लोपस्य स्थानिवत्वात् यणि

प्राप्ते कौन्तर्भ्रंनस्थानिवत् एकदेशविकृतस्यानन्यतयाग्रनङ् णिवे सखा सखायौ स

खायः हेसखे: सखिमिरर्वे ङणान्तरवाध्यणिप्राप्ते ततोपिपरत्वात्सखुरसम्बुद्धाविति प्रव

र्तते सखायम् सखायौ प्राप्तियणः सख्युः सख्येत्विनवर्तते इति सखे: नमिच्छतीति स

खी: सखमिच्छतीति सखी: सखी: सख्यौ सख्यौ सख्यः खत्यादिति दीर्घस्यापि ग्रहणा

इकार: सख्युः सख्युः सख्युः लूनमिच्छतीति लूनी: लाम्ने लामी: प्रलीमं प्रलीमी पर्थं

इमिड् सोर्यण् नवमनयोरसिद्धत्वात् न यण् आदिस्तनम् लूनः लाम्नः प्रलीम्नः सुक्षीय

ते शुष्कीः पक्कीः शुष्कियौ शुष्कियः उ. सिद्धमोः शुष्कियदस्मादि इतिदेवदत्ताः पाम्भाः ह
विवन एवं विस्वावाग्भान्वादयः तृज्वत्क्रोष्टुः क्रोष्टुः तृजन्तेन तुल्यवर्त्तीते असम्बुद्धौ स
र्वनामस्थाने परे क्रोष्टुशब्दस्य स्थाने क्रोष्टृशब्दः प्रयोक्तव्यः ऋतो ङिसर्वनामस्था
नयोः ङौ सर्वनामस्थाने च परे ऋदन्तस्याङ्गस्य गुणः स्यादिति गुणे ऋदुशनस्पु
रुदंसोनेहसां च ऋदन्तानामुशनसादीनां च अनङ् स्यात् असम्बुद्धौ सौ परे अप्तृन्तृच
स्वसृनप्तृनेष्टृत्वष्टृक्षत्तृहोतृपोतृप्रशास्तृणाम् अबादीनामुपधाया दीर्घो भवति अस

स्त्रैद्वौ सर्वनामस्थाने परे नग्रादिग्रहणं तृजन्तनिपदेशे नियमार्थम् तेन पितृभ्रातृप्रभृ।

तीनां न उद्गातृणाहस्वभवत्येव असमर्थवाक्ये उद्गातार इति भाष्यप्रयोगात् क्रोष्टाको

ष्टारौ क्रोष्टारः क्रोष्टारं क्रोष्टारौ क्रोष्टून् विभाषा तृतीयादिष्वचि ग्रजादिषु तृतीया।

दिषु क्रोष्टुः वा तृज्वद्भावात् क्रोष्ट्रा क्रोष्टुना क्रोष्ट्रे क्रोष्टवे ऋत उत् ऋदन्तात् ङसिङ

सोरतिपरे उकार एकादेशः स्यात् रपरत्वं रान्तस्य रेफान्तसंयोगान्तस्य सस्यैव लोपो

नान्तस्य रेफस्य विसर्गः क्रोष्टुः २ क्रोष्ट्रोः क्रोष्ट्रोः क्रोष्ट्रोः आमि परत्वात् तृज्वद्भावे प्राप्ते नु

सि॰
कौ॰
४५

मचिरतृज्वद्भावगुणेभ्यो नुट् पूर्वविप्रतिषेधेन क्रोष्टूनां क्रोष्टरि क्रोष्ट्रोः क्रोष्ट्रोः पक्षे
हलादौ च शम्भुवत् इत्यदन्ताः हूहूः हूहौ हूहूः हूहूम् हूहौ हूहून् इत्यादि अतिच
मूशब्दे तु नदीकार्यं विशेषः हे अतिचमु अतिचम्वै अतिचम्वाः अतिचम्वाः अतिचमूनाम् अति
चम्वाम् खलपूः ओः सुपि धात्ववयवसंयोगपूर्वो न भवति य उवर्णस्तदन्तो यो धातु
स्तदन्तस्यानेकाचोऽङ्गस्य यण् स्यात् अजादौ सुपि गतिकारकेतरपूर्वपदस्य नेष्यते ख
लप्वौ खलप्वः इत्यादि एवं सुल्वादयः अनेकाचः किं लूः लुवौ लुवः धात्ववयव इति

किं उख्नः उख्नौ उख्नाः अमें योग एवं स्यात् किम् कटप्रूः कटप्रुवौ कटप्रुवः गतिकार

कोपपदात्किप् परमल्लुवौ स्यपि किं लूलुवतः स्वभूः नभ्रूस्वायियोः स्वभुवौ स्वभुवः व

र्षाभ्वश्च अस्यो वर्णस्य यण् स्यात् अचि सुपि वर्षाभ्वौ वर्षाभ्वः दृन्भूनीति दृन्भूः अ

दृन्भूः जम्बूकफलककर्कन्ध्वादि विहितत्वाद्यिमन्त्रेणाख्युत्पादितः दृन्भ्वौ दृन्भ्वः दृ

न्भूम् दृन्भ्वौ दृन्भ्वन् दन् दृन् इति नान्देहिंसार्थेभ्यो ये भ्वः क्विप् दृन्भूः दृन्करपु

नःपूर्वस्य भुवो यण् वक्तव्यः दृन्भ्वौ दृन्भ्वः इत्यादि एवं वाचलपूर्वेन करभ्वौ करभ्वः दी

सि॰
कौ॰
५०

ह्वेपोद करपवकारः स्वार्थिकः प्रत्ताघण कारभ्वौ कारभ्वः पुनर्भ्वः यौगिकः पुंसि पुन
र्भ्वौरित्यादि दृन्भूकारभूशब्दौ स्वयम्भूवत् इत्यदन्ताः धाता हे धातः धातारौ धाता
रः ऋवर्णान्नस्य णत्वं वाच्यं धातॄणामित्यादि एवं नप्त्रादयः उद्गाता उद्गातारौ पिता
पुनर्निपतेऽपि नप्त्रादिग्रहणस्य नियमार्थत्वान्न दीर्घः पितरौ पितरः पितरम् पितरौ
शेषं धातृवत् एवं जामातृभ्रात्रादयः ना नरौ नरः नृच नृ इत्यस्य नामि पर्ये वा दीर्घः
स्यात् नृणाम् नृणाम् इति ऋदन्ताः क्रुन् तरङ्गानोः अनयोरन्तकरोपकृति ५०

वदनुकरणमितिवैकल्पिकातिदेशात्वरपरत्वम् कीः किरौ किरः तीः तिरौ तिरः इत्या

दि गीर्वत् स्वाभावपदेतनृदुशनेति ऋतोड्डीतिवत्परकरणादनङ् गुणेन क्रुः क्रौ

क्रः क्रुं क्रौ क्रून् क्राक्रेरित्यादि इति ऋदन्ताः गम्ल् शक्ल् अनयोरनुकरणेनङ्. गमा

शका गुणविधेयत्वलपरत्वम् गमलौ गमलः गमलम् गमृन् गम्ले गम्लेः ङसि ङसो

स्तु स्मृत उदित्सुवेमेयोगान्त्यलोपः गमल् शकल् इत्यादिः मेः स्मयौ स्मयः स्मेः स्मतो

यौ स्मृतयः गोतोणित् गोशब्दात्परं सर्वनामस्थानं णिद्वत्स्यात् गौः गावौ गावः ङेतो

सि॰
कौ॰
प॰

भ्यामें॥ आ ओत इति च्छेदः ओदन्तात् अम् शसोरचि परे आकार एकादेशः स्यात् ॥ गामा

इत्यर्थोऽम्शसोर्वाम् गृह्यते नेह अचिनवम् गाम् गावौ गाः गवा गवे गोः इत्यादि ओतो

णिदिति वाच्यम् विहितविशेषणं च तेन सुद्योः सुद्यावौ सुद्यावः इत्यादि विहितविशेष

णं च ओकारान्ताद्विहितं सर्वनामस्थानमिति चित्रगुनान्नेह हे भानो हे भानवः ङस्याम्भः

स्मृतो येन स्मृतोः स्मृतौ स्मृतावः स्मृताम् स्मृतौ स्मृताः इत्यादि इति ओदन्ताः रायो हलि ॥

रैशब्दस्य आकारः अन्तादेशः स्यात् हलि विभक्तौ अचि आयादेशः राः रायौ रायः राया रा प॰

ष्यामित्यादि इतिपदन्ताः ग्लौः ग्लावौ ग्लावः ग्लावम् ग्लावौ ग्लावः इत्यादि ङौतोम् शसो

र्मितीहनप्रवर्तते वृद्धैत्वम्हेत्वेणङौदौनोः सावर्ण्याभावत्वापकात् इतिङौदन्ताः इत्यज

न्ताः पुंलिङ्गाः रमा ङेङ्ङ्आपः आबन्तादङ्गात्परस्य ङेः शीस्यात् ङोङि: औकारवि

भक्तेः संज्ञा रमे रमाः सम्बुद्धौच आपः एकारः स्यात् सम्बुद्धौ पट्टहस्वादिति सम्बुद्धि

लोपः हेरमे २ हेरमाः रमाम् रमे स्त्रीत्वान्नत्वाभावः रमाः आङि चापः आङि ओसिच

परे आबन्तस्याङ्गस्य एकारः स्यात् रमया रमाभ्यां रमाभिः यॆट्आपः आपः परस्य ङित्

सि॰ कौ॰ ५२ ५३

वनस्य याडागमः स्यात् वृद्धिरेचि रमायै सवर्णदीर्घः रमायाः २ रमयोः २ रमाणाम् र

मायाम् रमासु एवं दुर्गादयः सर्वनाम्नः स्याड्ढ्रस्वश्च आबन्तात्सर्वनाम्नः परस्य ङितः

स्याट् स्यात् आपश्च ह्रस्वः याडपवादः सर्वस्यै सर्वस्याः २ एकादेशस्य पूर्वान्तत्वेन ग्र

हणात् आमि सर्वनाम्नः सुट् सर्वासाम् सर्वस्याम् सर्वयोः सर्वासु एवं विश्वादय आब

न्ताः विभाषा दिक्समासे बहुव्रीहौ अत्र सर्वनामता वास्यात् उत्तरपूर्वस्यै उत्तरपूर्वा

यै दिङ्नामान्यन्तराले इति प्रतिपदोक्तस्य दिक्समासस्य ग्रहणान्नेह या उत्तरा सा

तीयस्याः उत्तमायाः तस्मै उत्तरपूर्वायै बहुव्रीहिग्रहणंसप्रार्थम् अन्तरस्मै पाटला

यै बाह्यायै इत्यर्थः अपुरीत्युक्तेर्नेह अन्तरायै नगर्यै विभाषाद्वितीयातृतीयाभ्याम् द्वि

तीयस्मात् आपश्च ह्रस्वः इदंसन्नेनसंज्ञाकार्यं तीयस्यङित्सूपसंख्यानात् द्वितीयस्मै द्वि

तीयायै द्वितीयस्याः २ द्वितीयायाः द्वितीयस्यां द्वितीयायाम् शेषंरमावत् एवंतृती

या अम्बार्थनद्योर्ह्रस्वः हेअम्ब हेअल्ल हेअक्क हेअत्त असंयुक्तायेडलकास्तद्वतां

ह्रस्वोन हेअम्बाडे हेअम्बाले हेअम्बिके जराजरसौ पीभावाभावपक्षेजरसः आमिनुटः

परत्वाज्जरस् जरसामित्यादि पदेरभावात् हल्ह्रस्वे विप्रतिषेधेन षीभावं सन्निपातपरि॰
भाषाया अनित्यत्वाज्जरसी इति केचिदाहुः तन्निर्मूलम् यद्यपि जरसादेशस्य॰
स्थानिवद्भावेनाबन्ततामाश्रित्य ङेड्यापः आड्यापः याडापः ह्रस्वन घापः ङेराम्नि
ति पञ्चापि विधयः प्राप्ताः एवं नस निषा इत्यत्व तथापि अनल्विधाविति निषेधेन भवन्ति॰
आ आविति प्रश्लिष्य आकाररूपस्यैवापः सर्वत्र ग्रहणात् एवं ल्यादिस्वेपि आ
आप् ङीरङ् इति प्रश्लेषादनिवृत्तः निष्कौशाम्बिरित्यादि सिद्धेः दीर्घग्रहणं प्रत्याख्येयम् ५४

नैवमप्यतिव्रह्मायेयत्रस्वाश्रयमाकारवंस्यानिवन्नेनासंवाभिम्मयाद्दृस्यादि

तिवाच्यम श्रावन्तंयदङ्गं ततःपरस्मयाद्विधानात् उपसर्जनस्त्रीप्रत्ययेनदादिनि

यमात् पञ्चत्रिंतिनामिकायाःनस् नसः नसा नोभ्यामित्यादि एतेसडि चरमा

वृत् निशायाः निशः निशः निशा वस्त्रभस्त्रस्त्रजम्त्रजयजराजभ्राजच्छशांषः व

श्चादीनांसमानांच्छशान्तयोश्च षकारोन्तादेशः ऊत्निपदांतेच षस्मजषेनडः

निड्भ्यांनिड्भिःसपिड्ःसीतिपदे युड् वंर्ण्णेतस्माभिद्धनाश्चयोर्द्वितीयाद्गनिटनयो ः

सि॰
कौ॰
५५

हयौननपदान्ताद्दोरितिष्टुत्वंननिषिद्धं निद्धृत्य षष्ठोःकस्मिन्नितिनभवति जश्त्वं

प्रत्ययसिद्धत्वात् केचित्तु ब्रह्मादिसूत्रे दादेर्धातोरितिसूत्राद्दादेरित्यनुवर्तयन्ति त

न्मते जश्त्वेनजकारे निजृम्भा निजिभः निद्भ्यो वोःकुरितिकुत्वंभवति जश्त्वस्यासि

द्धत्वात् मांसमष्टत्वमासान्तो मांसस्यान्तवोवाच्याः षामादेवा एतःष्टवाएञ्जामि॰

त्यादि पदेस्मृदि रमावत गोपाविश्वपावत मतिःप्रायेणहरिवत स्त्रीवात्र्वाभा

वः मतीः नावंनमन्या डिति ह्रस्वश्च इयण उवङ्स्थानौस्त्री वाहभिन्नौ निसस्त्री॰ ५५

लिङ्गौ ईदूतौ ह्रस्वौ च इवर्णोवर्णौ स्त्रियां वा नदीसंज्ञौ स्तः ङिति परे ग्रामण्याः म

त्यै मतये मत्याः मतेः नदीत्वपक्षे औदिति ङेरौत्वप्राप्ते इदुद्भ्याम् नदीसंज्ञकाभ्या

मिदुद्भ्यां परस्य ङेराम् स्यात् पक्षे अच्च घेः मत्यां मतौ एवं बुद्धिश्रुतिस्मृत्यादयः त्रि

चतुरोः स्त्रियां तिसृचतसृ स्त्रीलिंगयोरेतयोरेतावादेशौ स्तः विभक्तौ परतः अचि र

ऋतः तिसृचतसृ एतयोः ऋकारस्य रेफादेशः स्यात् अचि गुणदीर्घोत्वानामपवा

दः तिस्रः २ तिसृभिः तिसृभ्यः २ आमि नुमचिरेति नुट् न तिसृचतसृ एतयोः नामि

सि॰
कौ॰
५६

दीर्घो न स्यात् तिसृणाम् तिसृषु स्त्रियामिति त्रिचतुरोर्विशेषणान्नेह प्रियाः त्रयः त्रीति
वा यस्याः सा प्रियत्रिः स्यादि मनिवत् ग्रामि प्रियत्रयाणामिति विशेषः प्रियास्तिस्रो य-
स्या इति विग्रहे तु प्रियतिसा प्रियतिस्रौ प्रियतिस्रः प्रियतिसृम् इत्यादि प्रियास्तिस्रो
यस्य स प्रियत्रि स्मो लुकाल्लुप्तेन प्रत्ययलक्षणाभावान्न तिस्रादेशः नलुमतेति
निषेधस्यानित्यत्वाद्वा प्रियतिसृ आदेशात् पूर्वविप्रतिषेधेन नुम् प्रियतिसृणी प्रिय
तिसृणि तृतीयादिषु वा पुंवद्भावविकल्पात् पर्यायेण नुम् भावो प्रियतिसृणा ५६

प्रियतिस्रा इत्यादि हे रेवे नमति ह्राप् हे २ हाभ्यां २ हयोः २ गौरी गौर्यौ गौर्यः नदीका

र्यं हे गौरि हे गौर्यौ इत्यादि एवं वाणीनद्यादयः प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टग्र

हणात् अनङ्‍ङिणिङ्गादेव प्रोभे विभक्तौ लिङ्गविशिष्टाग्रहणं सखी सख्यौ सख्यः

इत्यादि गौरीवत् अङ्गुत्तवात्रस्तलोपः लक्ष्मीः शेषं गौरीवत् एवं तरीतन्त्र्यादयः स्त्री

हे स्त्रि स्त्रियाह्रस्वरयण स्यात् अजादौ प्रत्यये परे स्त्रियौ स्त्रियः वाम्शसोः अमि शसि

व स्त्रियाः इयङ् वा स्यात् स्त्रियम् स्त्रीम् स्त्रियः स्त्रीः स्त्रिया स्त्रियै स्त्रियाः २ स्त्रियोः २ प

सि॰
कौ॰
५०

रवात नुट् स्त्रीणाम् स्त्रियाम् स्त्रियाः स्त्रीषु स्त्रियमतिक्रान्तः अतिस्त्रिः अतिस्त्रियौ ॥
गुणनाभावो नुडिः परत्वान्नुमिव बाध्यते क्लीवेनमाव स्त्रीपाहस्यडिःत्यवथार्येना
म् जसिव अतिस्त्रयः हे अतिस्त्रि हे अतिस्त्रियौ हे अतिस्त्रयः वामशसोः अति॰
स्त्रिं अतिस्त्रियम् अतिस्त्रीन् अतिस्त्रियः अतिस्त्रिणा वेर्ङिति अतिस्त्रये अतिस्त्रे ॥ २
अतिस्त्रियोः २ अतिस्त्रीणाम् अच्चघेः अतिस्त्रौ ङमोकारेवनित्यस्यादमशामो
नविभाषया इयादेशोपि नामन्त्रस्त्रियाः पुंस्त्वपसर्जने क्लीवेतनुम् अतिस्त्रि अति ५४

स्त्रिणी अतिस्त्रीणि अतिस्त्रिणा ङे प्रभृतावज्ञादौ वक्ष्यमाणपुंवद्भावपक्षे प्रागवद्रूपं
अतिस्त्रिणे अतिस्त्रये अतिस्त्रिणः अतिस्त्रेः २ अतिस्त्रिणोः अतिस्त्रियोः अतिस्त्रीणा
म् अतिस्त्रिणि अतिस्त्रौ विभ्यादि स्त्रियांनप्रायेणपुंवत् प्रामि अतिस्त्रीः अति
स्त्रिया ङितिह्रस्वश्चेति ह्रस्वान्तत्वप्रयुक्तोविकल्पः अस्त्रीतितद्रयङुवङ्स्थाना
वित्यस्यैवपर्युदासत्वंबहुत्वैवानुवृत्तेः दीर्घस्यैवायंनिषेधोनह्रस्वस्य अतिस्त्रि
यै अतिस्त्रये अतिस्त्रियाः अतिस्त्रेः अतिस्त्रियाम् अतिस्त्रौ श्रीः श्रियौ श्रियः नेया

सि॰
कौ॰
५८

ङुवङ्स्थानावस्त्री इयङुवङोः स्थितिः ययोः तौ ईदूतौ नदीसंज्ञौनस्तः नतुस्त्री हे
श्रीः श्रियै श्रिये श्रियाः२ श्रियः२ वामि इयङुवङ्स्थानौ स्त्र्याख्यौ यू आमि वा नदीसं
ज्ञौस्तः नतुस्त्री श्रीणाम् श्रियाम् श्रियाम् श्रियि प्रधीशब्दस्यतुवृत्तिकारादीनांमतेल
क्ष्मीवद्रूपं पदान्तरंविनापिस्त्रियांवर्तमानत्वेनित्यस्त्रीत्वमितिस्वीकारात् लिङ्गान्तरा
नभिधायकत्वंतदिति कैयटमतेतुपुंवद्रूपं प्रकृष्टाधीरितिविग्रहेतुलक्ष्मीवत्॥
अमिशसिचप्रध्यम् प्रध्यइतिविशेषः सुष्ठुधीर्यस्याः सुष्ठुध्यायतिवा इतिविग्र॰

५८

रे वृत्तिकारमते सुधीः स्त्रीवत् मतान्तरेन पुंवत् सुष्ठुधीरिति विग्रहेन स्त्रीव देव ग्रा

मणीः पुंवत् ग्रामनयनस्योत्सर्गतः पुंधर्मतयापदान्तरं विनास्त्रियामवृत्तेः एवं खलपा

देशपि पुंवद्धर्मत्वमौत्सर्गिकं बोध्यम् धेनुर्मतिवत् स्त्रियां च स्त्री वाची क्रोष्टुशब्दः तृज्व

द्रूपं लभते ऋन्नेभ्योङीप् ऋदन्तेभ्यो नान्तेभ्यश्च स्त्रियां ङीप् स्यात् क्रोष्ट्री क्रोष्ट्र्यौ क्रोष्ट्र

इत्यादि वर्षाभूर्गौरीवत् भ्रूः श्रीवत् हेमभूः कथं तर्हि हृषितः कासि सुभ्रु इति भट्टिः श

मादण्वायमिति वक्तव्यः खलपूः पुंवत् पुनर्भूः दृन्कारेति यणा उवङो बाधनात् नेयङु-

सि॰
कौ॰
५५

वङितिनिषेधोन हेपुनर्भ्व पुनर्भ्वौ पुनर्भ्वः एकाजुत्तरपदेणः एकाजुत्तरपदंयस्यतस्मि
न्समासेपूर्वपदस्थान्निमित्तात्परस्य प्रातिपदिकान्तनुम् विभक्तिस्थस्यनस्यणत्वंस्यात्
स्वात्समासमर्थ्यान्नित्यत्वेसिद्धे पुनःणग्रहणंस्पष्टार्थं यणंबाधित्वापरत्वात्वुट् पुनर्भ्वणा
म् वर्षाभ्वः भेकजातौनित्यस्त्रीत्वाभावात् हेवर्षाभूः कैयटमते मतान्तरेतु हेवर्षाभ्व
पुनर्नवायांतुहेवर्षाभ्व भेकांपुनर्नवायां स्त्रीवर्षाभ्वर्द्दुरे पुमानितियादवः वर्षाभ्व
श्च वर्षाभ्वौ वर्षाभ्वः स्वयम्भूःपूर्ववत् नषट्स्वस्रादिभ्यः षट्संज्ञकेभ्यःस्वस्रादिभ्य श्चङीप्टा ५५

तसृष

पोतृनः स्वमातिस्वसृनप्तृनेष्टृत्वष्टृक्षत्तृहोतृपोतृप्रशास्तृ यानामातेतिमैभैतेस्वस्रादयउदाहृताः

प्रभृतिस्तिदीर्घः स्वसा स्वसारौ स्वसारः मातापितृवत् द्योर्गोवत् राःपुंवत् नौःग्लौ

वत् इत्यजन्ताः स्त्रीलिङ्गाः अतोम् अतोऽङ्गात् क्लीवात् स्वमोः अमस्मात् अमिपूर्वः

ज्ञानम् एङ्ह्रस्वादितिहल्मात्रलोपः हेज्ञान नपुंसकाच्च क्लीवात्परस्यऔङः शीस्या

त् भसंज्ञायाम् यस्येतिच भस्यइवर्णावर्णयोर्लोपःस्यात् ईकारेतद्धितेचपरेऽस्य

कारलोपेप्राप्ते औङःशीप्रतिषेधोवाच्यःज्ञाने जस्शसोःशि क्लीवादनयोःशिःस्यात्

सि॰
कौ॰
९०

शिसर्वनामस्थानम् शिइत्येतत्सक्संज्ञंस्यात् नपुंसकस्यझलचः झलन्तस्याजन्त

(च) स्यक्लीवस्यनुमागमःस्यात् सर्वनामस्थानेपरे मिदचोन्त्यात्परः अचांमध्येयोन्त्यस्त

स्मात्परस्तस्यैवावयवोमित्स्यात् उप(धाया)दीर्घः ज्ञानानि पुनस्तद्वत् शेषंरामवत् ए

वंधनवनादयः अद्ड्डतरादिभ्यःपंचभ्यः एभ्यःक्लीवेभ्यःस्वमोः अद्ड्आदेशःस्यात्

टेः डितिपरेभस्यटेर्लोपःस्यात् भस्येतिकिम् पंचमः वावसाने कतरत् कतरद्

कतरे कतराणि टेर्लभ्मनात्परत्वात्प्रथमयोःपूर्वसवर्णदीर्घः एङ्ह्स्वादितिसम्बु

डिलोपश्च न भवति डेकतरत् पुनस्तद्धत् पोषं पुंवत् कतमत् इतरत् अन्यतत् अ

न्यतरत् अन्यतमस्मात् अन्यतममित्येव एकतरात्प्रतिषेधो वक्तव्यः एकतरम् सो

रमादेशो कृते सन्निपातपरिभाषया न जरस् अजरम् अजरसौ वा अजरे परत्वा

ज्जरसि कृते अकारान्तत्वात् अम् मान्तमहतः संयोगस्य मान्तसंयोगस्य महतश्च योन

कारः तस्योपधाया दीर्घः स्यात् असमुद्दौ सर्वनामस्थाने परे अजरांसि अमित्वा

कोपवाद सम्भावं बाधित्वा परत्वाज्जरस् ततः सन्निपातपरिभाषया नलुक् अज

अजरम्॰

रसम् अजरसौ अजरसे अजरांसि अजराणि शेषंपूर्ववत् पद्दन्निति हृदयोदकास्यानां

हृद् उदन् आसन् हृदि हृदा हृद्भ्यामित्यादि उदानि उद्ना उदभ्यामित्यादि आसा

नि आस्ना आसभ्यामित्यादि मांसि मांसा मांसःमांभ्यामित्यादि वस्त्वन्तप्रभृति

ग्रहणंप्रकारार्थमित्युक्तम् अतएवभाष्येमांसपचन्याउखायाइत्युदाहृतम् अय

स्मयादित्वेनभवात्संयोगान्तलोपोनयद्यपि पद्दन्नित्यत्रहिछन्दसीत्यनुवर्तितंतह

मै तथापि अपोभीत्यत्रमासछन्दसीतिवार्त्तिके छन्दोग्रहणसामर्थ्याल्लोकेपि

क्वचिदिति कथ्यदोक्तरीत्या प्रयोगमन्त्रस्तपदादयः प्रयोक्तव्या इति बोध्यम् ह्रस्वो
नपुंसके प्रातिपदिकस्य क्लीबे प्रातिपदिकस्याजन्तस्य ह्रस्वः स्यात् श्रीपम् ज्ञानवत्
श्रीपाय अत्र सन्निपातपरिभाषया अतो धातोरित्यालोपो न स्वमोर्नपुंसकात् क्ली
बादङ्गात् स्वमोर्लुक् स्यात् वारि इकोऽचि विभक्तौ इगन्तस्य क्लीबस्य नुमागमः स्या
त् अचि विभक्तौ वारिणी वारीणि नलुमतेति निषेधस्यानित्यत्वात्पदे सम्बुद्धिनिमि
त्तो गुणः हे वारि हे वारे आङो नाऽस्त्रियाम् वारिणा घेर्ङितीति गुणे प्राप्ते वृद्ध्यौत्वतृज्वद्भावगुणे

भ्योनुम्पूर्वविप्रतिषेधेन वारिणे वारिणः २ वारिणोः नुमचिरेतिनुट् नामीति दीर्घे
नुम् वारीणाम् वारिणि हलादौ हरिवत् तृतीयादिषु भाषितपुंस्कं पुंवद्गालवस्य ॥
प्रवृत्तिनिमित्तैक्ये भाषितपुंस्कमिगन्तं क्लीबं पुंवद्वा स्यात् टादावचि । अनादिनेइत्या अनादये॰
दि पोर्धवारिवत् पीलुः वृक्षः (तत्॰) फलं पीलु तस्मै पीलवे तस्मै पीलुने वृक्षपुंवत् प्रवृ
त्तिनिमित्तभेदात् अस्थिदधिसक्थ्यक्ष्णामनङ्ङुदात्तः एषामनङ् स्यात् टादावचि
सचोदात्तः अल्लोपोनः असर्वनामस्थानाजादिपरो योन् तस्याकारस्य लोपः दध्ना ।

दध्ने दध्नः २ दध्नोः विभाषाङिश्योः [illegible]

[illegible] ङिश्योः दध्नि दधनि शेषं वारिवत् एवमस्थिसक्थ्य श्रुदिनदन्नास्यायनडू अ

निदध्ना सक्थि सक्थिनी सक्थीनि हे सक्थे हे सक्थि तृतीयादिषु भाषितपुंस्कं पुंवद्गा

लवस्य उक्तपुंस्कं पुंवद्वा सक्थिया सक्थिनाइत्यादि प्रध्या प्रधिना मधु मधुनी म

धूनि हे मधो हे मधु एवमम्ब्वादयः सानु पाक्षस्य स्नुवा स्नूनि सानूनि स्नुन स

नुनी स्नूनि स्नुना स्नुना प्रियक्रोष्टु प्रियक्रोष्टुनी तृज्वद्भावान्नत्वं विप्रा

सि॰
कौ॰
८४

तिषेन नुम् प्रियक्रोष्टूनि टादौ पुंवद्भावपक्षे प्रियक्रोष्ट्रा प्रियक्रोष्टुना प्रियक्रो
ष्ट्रे प्रियक्रोष्टवे अन्यत्र तु तृज्वद्भावात्पूर्वविप्रतिषेधेन नुमेव प्रियक्रोष्टुना प्रियक्रो
ष्टुने नुमचिरेति नुट् प्रियक्रोष्टूनाम् धातृ धातृणी धातॄणि हे धातः हे धातृ धा
त्रा धातृणा एवं ज्ञातृकर्त्रादयः एवङ्ग्रहणादेशो आदिषपमानेषुद्धेषुमथेण
वङ्गेवस्मात् प्रद्यु प्रद्युनी प्रद्यूनि प्रद्युना इद्दन पुंवत् यदिगन्तं प्रद्युरितिनस्मा
भाषितपुंस्कत्वाभावात् एवमग्रेऽपि प्रशि प्रशिणी प्रशीणि प्रशिणा एकदेशविकृत

स्यानस्यत्वाद्दाद्यो ऽहल्लीत्यात्वं प्रशाम्याम् प्रशाभिः त्वमविरेतिन्नुटिस्यात्वेप्रशाणामि

तिमाथवः वसन्तत्ससन्निपातपरिभाषयान्नुट्यात्वं न नामीतिदीर्घस्त्वादस्मसा।

मर्थ्यामपरिभाषांवाधनेदत्युक्तं प्रशीणाम् स्रग् स्रग्वी स्रग्नि स्रग्नुनाद्दत्यादि इ

सजन्तानपुंसकलिङ्गा हो ढः हस्य ढः स्यात् झलि पदान्ते च हलड्यादिनिस्लो।

पः पदान्तत्वाद्धस्य ढः जश्त्वचर्त्वे लिट् लिड् लिहौ लिहः लिहा लिड्भ्याम् इत्यादि लि

ट्सु लिट्त्सु दादेर्धातोर्घः उपदेशे दादेर्धातोर्हस्य घः स्यात् झलि पदान्ते च उप

देशे किं ग्रथो गित्यत्र यथा स्यात् दामलिहमात्मन इच्छति दामलिह्यति ततः क्विपि
दामलिट् अत्र माभूत् एकाचो बशो भष् झषन्तस्य स्ध्वोः धातोरवयवो य एकाच्
झषन्तस्तदवयवस्य बशः स्थाने भष् स्यात् सकारे ध्वशब्दे च परे पदान्ते च एकाचो
धातोरिति समानाधिकरणेनान्वये तु इह न स्यात् गर्दभमाचष्टे गर्दभयति ततः
क्विप् णिलोपः गर्धप् ऋलीति निर्हतेस्ध्वोर्ग्रहणसामर्थ्यात् तेनेह न दुग्धं दोग्धा।
व्यपदेशिवद्भावेन धात्ववयवत्वाद्भ्यावः जश्त्वचर्त्वे धुक् धुग् दुहौ दुहः धक्च

नेभुत्तु वाडूहमदस्तुहस्मिन्हाम् पथांहस्मवाद्यःस्मात् ऊलिपदान्तेचभुक भुग भु

ड् भुड् दुहौ दुहः भुग्भ्याम् भुड्ढ्री भुत्त भुत्म भुड्क्त पर्वमदस्तुहस्मिन्हाम् रूप्या

णः संप्रसारणं यणः स्थाने प्रयुज्यमानो यइक् स संप्रसारणसंज्ञः स्यात् वाह ऊठ् भ

स्य वाहः संप्रसारणम् ऊठ् स्यात् संप्रसारणाच्च संप्रसारणाद् चिपूर्वरूपमेकादे

शः स्यात् एत्येधत्यूठ्सु विश्वौहः विश्वौहाइत्यादिव्यन्दस्येव णिविरिति पदे णिजन्ता

द्वि चतुरनडुहोराम् उदात्तः अनयोराम् स्यात् सर्वनामस्थाने सवोदात्तः साव

सि॰
कौ॰
८५

पिकाराद॰

नडुहः अस्य नुम् स्यात् सौ परे आच्छीनद्योर्नुमिति सूत्रात् आदित्यनुवर्णानुयोयं न
म् अतो विशेषविहितेनापि नुमा आम् न वाध्यते आमा च नुम् न वाध्यते सोर्लोपः
नुविधिसामर्थ्याद सन्नन्तइतिदंवंनसंयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वान्नलोपो न अन
ड्वान् अम् सम्बुद्धौ चतुरनडुहोरम् स्यात् सम्बुद्धौ आमोपवादः हे अनड्वन् अनड्वाहौ
अनड्वाहः अनड्वाहम् अनड्वाहौ अनडुहः अनडुहे वसुस्रंसुध्वंस्वनडुहां दः सा
न्तवस्वन्तस्य स्रंसादेश्च दः स्यात् पदान्ते अनडुद्भ्याम् इत्यादि सान्तेति किम् विद्वान् प

दान्तेइतिकिम् सुलंधलम् सहेः साडः सः साड्रूपस्यसहेः सस्यमूर्धन्यादेशःस्यात्

तुराषाट् तुराषाड् तुरासाहौ तुरासाहः तुराषाड्भ्यामित्यादि तुरंसहतेइतितुर्येष्व

दसिसहइतिणिवःलोकेतुसाहयतेःक्विप् अन्येषामपीपिइर्दपदास्यदीर्घः दि

वशेत दिव् इत्यस्यप्रातिपदिकस्यउँत्स्यात् सोपरे अन्तिथिलेस्यानिवत्ताभावाद्द्

लङ्याद्दिलोपोन सुद्योः सुदिवौ सुदिवः सुदिवम् सुदिवौ सुदिवः दिवउत् दिवः

अन्तादेशः उकारःस्यात् पदान्ते सुद्युभ्यामित्यादि चत्वारः चतुरः चतुर्भिः चतुर्भ्यः २

सि॰
कौ॰
८८

षट्चतुर्भ्यश्च षट्संज्ञकेभ्यश्चतुरश्च परस्यामो नुडागमः स्यात् णत्वं द्वित्वम् चतु
र्णाम् रोःसुपि सप्तमीबहुवचने सुपि परे रोरेव विसर्जनीयो नान्यस्य रेफस्य षत्वं ष
स्य द्वित्वप्राप्ते शरोचि सुपि परे शरो न द्वे स्तः चतुर्षु प्रियचत्वाः हे प्रियचत्वः प्रिय
चत्वारौ गौणत्वे तु नुट् नेष्यते प्रियचतुराम् प्राधान्ये तु स्यादेव परमचतुर्णाम् क
मलं कमलौवाश्चावद्गाणः कमल् कमलौ कमलः एवं कमल्षु मो नो धातोः धा
तोः मस्य नः स्यात् पदान्ते नत्वस्यासिद्धत्वान्नलोपो न प्रशाम्यतीति प्रशान् प्रशामौ प्रशा ८८

शामः अशान्यामित्यादि किमः कः किमः कः स्याद्विभक्तौ अकच्सहितस्याप्यय।

मादेशः कः कौ के कम् कौ कान् इत्यादि शेषं सर्ववत् इदमो मः इदमो मः स्यात् सौ

परे मदाद्यन्तापवादः इदोऽय् पुंसि इदमः इदः स्थाने अय् स्यात् सौ पुंसि सलोपः

अयम् त्यदाद्यत्वं पररूपं च दस्य इदमो दमम: स्याद्विभक्तौ इमौ इमे त्यदादेः सम्बो

धनं नास्तीत्युत्सर्गः अनाप्यकः अककारस्य [इदम्] इदः अन् स्यात् आपि विभक्तौ परे आ

विति टाइति आरभ्य सुपः पकारेण प्रत्याहारः अनेन हलि लोपः अककारस्य

सि॰
कौ॰
८३

इदमः इदोलोपः स्यात् आपि हलादौ परतः नाव पुंके लोन्त्यविधिरनभ्यासविका
रे आद्यन्तवदेकस्मिन् एकस्मिन्क्रियमाणं कार्यमाद्यवदन्तवच्च स्यात् सुपिचे
ति दीर्घः आभ्याम् नेदमदसोरकोः अककारयोरिदमदसोर्भिस ऐस न स्यात् ए
वं एभिः अवं नित्यत्वात् ङेस्मैपश्चात् हलिलोपः अस्मै आभ्याम् एभ्यः अस्मात् अ
नयोः एषाम् अस्मिन् अनयोः एषु ककारयोगेन अयकम् इमकौ इमके इम
कम् इमकानित्यादि इदमोन्वादेशेशनुदात्तस्तृतीयादौ अन्वादेशविषयस्य इद

मः अन्वादेशे अश आदेशः स्यात् तृतीयादौ अशप्रवचनं माकचकार्यम् द्वितीया

टौस्स्वेनः द्वितीयायां टाओस्सु परतः इदम् एतदोरेनादेशः स्यात् अन्वादेशे किञ्चि

त्कार्यं विधातुम् उपात्तस्य कार्यान्तरं विधातुं पुनरुपादानम् अन्वादेशः यथा अनेन व्याक

रणम् अधीतम् एनं छन्दोऽध्यापयेति अनयोः पवित्रं कुलम् एनयोः प्रभूतं स्वम् इति ए

नम् एनौ एनान् एनेन एनयोः २ गणयतेः विच् स्रगाण् स्रगाणौ स्रगाणः स्रग

णम् स्रग्णा स्रगणस्य क्विपि अनुनासिकस्य क्विझलोः क्ङिति दीर्घः स्रगाण् स्रगाणौ स्रगा

सि
कौ
९८

णः सुगागमद्य परत्वादुपधादीर्घः हल्ङ्यादिलोपः ततोनलोपः राजा नङिसम्बु

द्ध्यो नस्यलोपोनस्यात् ङौसम्बुद्धौच हेराजन् ङौतच्छन्दस्युदाहरणम् सर्पणास

लुगितिङेः लुग्विधेयसामर्थ्यान्नान्यत्रलक्षणम् परमेव्योमन् ङावुत्तरपदेप्रति

षेधोवक्तव्यः चर्मणितिलाः सुस्नचर्मतिलः राजानौ राजानः राजानः राजा

नम् राजानौ अल्लोपोनः ष्टुत्वं नवाज्ञोपःस्थानिवत् पूर्वत्रासिद्धेनन्निषेधात्

नापिबहिरङ्गतयासिद्धः यथोद्देशपक्षेषाष्ठीपरिभाषांप्रतिश्चुत्वस्यासिद्धत ९८

यान्तरङ्गाभावेपरिभाषायाअप्रवृत्तेः जश्शसोः न्नः राज्ञः राज्ञा नलोपःसुप्स्वरसंज्ञा
तुग्विधिषुकृति सुब्विधौस्वरविधौसंज्ञाविधौकृतितुग्विधौचनलोपः असिद्धःना
मश्वराजाभ्यामित्यादौ इत्यसिद्धत्वादात्वमेत्वमैस्त्वंचन राजभिः राज्ञेराजभ्याम् राज
भ्यः राज्ञः राज्ञोः राज्ञां राज्ञि राजनि प्रतिदीव्यतीतिप्रतिदिवा प्रतिदिवानौ प्रतिदि
वानः अस्यभविषये ल्लोपेकृते हलिच रेफवान्तस्यधातोरुपधायादीर्घःस्यात् इ
ति नचाल्लोपस्यस्थानिवत्त्वंदीर्घविधौतन्निषेधात् बहिरङ्गपरिभाषानत्कन्याये।

णत्वप्रवर्त्तने प्रतिदीव्नः प्रतिदीव्नेत्यादि यज्वा यज्वानौ यज्वानः न संयोगाद्वमन्ता
त् वकारमकारान्तात्संयोगात्परस्यानः अकारस्य लोपो न स्यात् यज्वनः यज्वना य
ज्वभ्यामित्यादि ब्रह्मणः ब्रह्मणेत्यादि इन्हन्पूषार्यम्णां शौ एभ्य एवोपधाया दी
र्घो नान्येषामिति नियमार्थमिदम् सौ च इन्नादीनामुपधाया दीर्घः स्यात् असम्बुद्धौ सौ परे वृत्रहा
हे वृत्रहन् एकाजुत्तरपदे णः इति णत्वम् वृत्रहणौ वृत्रहणः वृत्रहणम् वृत्रहणौ हो ह
न्तेर्ञ्णिन्नेषु ञिति णिति च प्रत्यये परे नकारे च परे हन्तेर्हस्य कुत्वं स्यात् हन्तेः उपसर्गस्था

त्रिमित्रामरसहन्नेर्नेसणत्वंस्मात् ग्रहणात् अन्तर्वस्य हन्तेः अन्तर्वेमेवनसणा

त्वम् नाम्समप्रघ्नन्ति योगविभागसामर्थ्यादनंतरस्यविधिर्वाप्रतिषेधोवेतिन्यायं

बाधित्वा एकाजुत्तरंपदइतिणत्वमपिनिवर्त्तते नकारेपरेकुत्वविधिसामर्थ्याद

ल्लोपोनस्यानिवृत् वृत्रघ्नः वृत्रघ्नाइत्यादियत्तुवृत्रघ्नइत्यादौवैकल्पिकंणत्वमाथ

र्वेनोक्तंतद्भाष्यवार्त्तिकविरुद्धम् एवंशार्ङ्गिन् यशस्विन् स्रग्विन् अर्यमन् यशस्वि।

न्निति विण्प्रत्ययेइन्नोनर्थकत्वेपिइन्हनिप्रवग्रहणंभवत्येव अग्निनस्मन्नुहणाम्

सि॰
कौ॰
१०

र्थवतानर्थकेनचतदन्तविधिंप्रयोजयन्तीतिवचनात् अर्यम्णि अर्यमणि मघवा
बहुलम् मघवन् शब्दस्यवातृइत्यन्तादेशःस्यात् ऋइत्संज्ञः उगिदचांसर्वनामस्था
नेधातोः अधातोरुगितोनलोपिनोञ्चतेश्चनुमागमःस्यात्सर्वनामस्थानेपरे उप
धायादीर्घःमघवान् इहदीर्घेकर्तव्येसंयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वंनभवति बहुल
ग्रहणात् तथाच श्वन्नुक्षन्नितिनिपातनान्मघवन्शब्दात् मतुपाचभाषायामपिशब्दद्व
यप्रसिद्धिमाश्रित्यैतत्सूत्रंप्रत्याख्यातमाकरे हविर्जक्षितिनिःशङ्कोमखेषुमघवान् १०

सावितिभहिः मघवन्तौ मघवन्तः हे मघवन् मघवन्तम् मघवन्तौ मघवतः
मघवता मघवद्भ्यामित्यादि तृत्राभावे मघवा छन्दसीवनिपौवेति वनिबन्तं म
घोदात्तं छन्दस्येव अन्तोदात्तं तु लोकेपीति विशेषः मघवानौ मघवानः सुटि
राजवत् स्वयुवमघोनामतद्धिते अन्नन्तानां भसंज्ञानामेषामतद्धिते परे संप्रसा
रणं स्यात् अस्त्रियाम् संप्रसारणाच्चाद्गुणः मघोनः अन्नन्तानां किं मघवतः मघ
वता स्त्रियां मघवनी अतद्धिते किम् माघवनम् मघोना मघवभ्यामित्यादि स्था

सि॰
कौ॰
७१

नः शुनाः श्वभ्याम् इत्यादि युवन् शब्दे वस्योत्वे कृते नसंप्रसारणेसंप्रसारणम् सं

प्रसारणे परतः पूर्वस्य यणः संप्रसारणं न स्यात् इति यकारस्य नेत्वम् अतएव ज्ञा

पकादन्त्यस्य यणः पूर्वं संप्रसारणम् यूनः यूना युवभ्याम् इत्यादि अर्वा हे अर्वन् अ

र्वणस्त्रसावनञः नञा रहितस्यार्वन्नित्यस्य तृ इत्यन्तादेशः स्यात् न तु सौ उगित्त्वा

न्नुम् अर्वन्तौ अर्वन्तः अर्वन्तम् अर्वन्तौ अर्वतः अर्वता अर्वद्भ्याम् इत्यादि अनञः ।

किम् अनर्वा यज्ववत् पथिमथ्यृभुक्षामात् पथ्यादीनामाकारोऽन्तादेशः स्यात् सौ ७१

परे आ आ दिति प्रश्लेषेणशुद्धायाएकवचने विधानान्नानुनासिकः इतोत्सर्वनाम।
स्थानेपथ्यादेरिकारस्य अ स्यात् सर्वनामस्थानेपरे थोन्थः पथिमथोःथका
रस्यन्थादेशःस्यात् सर्वनामस्थानेस्थानिवत्त्वाभावः पन्थाः पन्थानौ मन्थाः मन्था
नौ भस्यटेर्लोपः भसंज्ञकस्यपथ्यादेः टेर्लोपःस्यात् पथः पथा पथिभ्यामित्या।
दि एवंमन्थाः ऋभुक्षाः स्त्रियांनान्तलक्षणोङीपिभत्वाट्टिलोपः सुपथी सुमथी
नगरी अनृभुक्षीसेना पूर्वं अवंस्यादेशस्यनप्रसकेनभवति नलमेतेतिप्र।

सि॰
कौ॰
७२

स्ययनलत्वणनिषेधात् सुपथि वनम् संबुद्धौ वा नपुंसकानां नलोपो वाच्यः हे सुपथि
न् हे सुपथि नलोपः सुप्स्वरेति नलोपस्यासिद्धत्वाद्ध्रस्वस्य गुणो न द्विवचने सुडनपुं
सकस्येत्युक्तेः सर्वनामस्थानत्वात् अवश्यौन भत्वाट्टिलोपः सुपथी शौ सर्वनामस्था
नत्वात् सुपन्थानि पुनरपि तथैव सुपथा सुपथे ष्णान्ता षट् पोतानान्ताच संख्या षट्
संज्ञा स्यात् षड्भ्यो लुक् पञ्च संख्या किं विप्रुषः पामानः शतानि सहस्राणीत्यत्र सन्नि
पातपरिभाषया न लुक् सर्वनामस्थानसन्निपातेन कृतस्य नुमस्तद्विघातकत्वात् प

७२

ञ्चभिः पञ्चभ्यः षट्चतुर्भ्यश्चेति नुट् नोपधायाः नान्तस्योपधाया दीर्घः स्यान्नामि न

लोपः पञ्चानाम् पञ्चसु परमपञ्च परमपञ्चानाम् गौणत्वे न लुग्नुटौ प्रियपञ्चा

प्रियपञ्चानौ प्रियपञ्चानः शसि प्रियपञ्च्नः प्रियपञ्चाम् एवं सप्तन् नवन् दश

न् अष्टन आ विभक्तौ अष्टन आत्वं स्यात् हलादौ विभक्तौ अष्टाभ्य औश् कृताकार

दष्टनः परयोर्जश्शसोः औश् स्यात् अष्टभ्य इति यच्छेदे कृतात्वनिर्देशो जश्शसो

र्विषये आत्वं ज्ञापयति वैकल्पिकं चेदमष्टन आत्वं अष्टनो दीर्घादिति सूत्रे दीर्घग्रहः।

सि॰
कौ॰
७३

णात्संज्ञापकात् अष्टौ परमाष्टौ अष्टाभिः अष्टाभ्यः अष्टानां अष्टासु आत्वाभावे अष्ट पू अष्टेत्यादि ...

ञ्चवत् गौणत्वे त्वात्वाभावे राजवत् प्रियाष्टा प्रियाष्टः इह पूर्वस्मादपि विधावल्लोपस्य

स्थानिवद्भावान्नष्टुत्वम् कार्यकालपक्षे बहिरङ्गस्याल्लोपस्यासिद्धत्वाद्वा प्रियाष्टा इ

त्यादि जस्शसोरनुमीयमानमात्वं प्राधान्य एव न गौणतायाम् तेन प्रियाष्टानः ह

लादावेव वैकल्पिकमात्वम् प्रियाष्टाभ्याम् २ प्रियाष्टाभिः प्रियाष्टाभ्यः प्रियाष्टा

सु प्रियाष्टौ राजवत्सर्वं हाहावस्थापरे इति भष्भावः जश्त्वम् चर्त्वे भुत् भुद् ३

७३

सि॰
कौ॰
७३

णोऽल्लोपकात् अष्टौ परमाष्टौ अष्टाभिः अष्टाभ्यः अष्टानां अष्टासु आत्वाभावे अष्ट प

ञ्चवत् गौणत्वे त्वात्वाभावे राजवत् यथा प्रियाष्टाः इह पूर्वं स्यादपि विधावल्लोपस

स्थानिवद्भावान्न ष्टुत्वम् कार्यकालपक्षे तु बहिरङ्गस्याल्लोपस्यासिद्धत्वाद्वा प्रियाष्टा इ

त्यादि जस्शसोरनुमीयमानमात्वं शयाल्पेव न गौणतायाम् तेन प्रियाष्टानः इ

त्यादावेव वैकल्पिकमात्वम् प्रियाष्टाभ्याम् ३ प्रियाष्टाभिः प्रियाष्टाभ्यः प्रियाष्टा

सु प्रियाष्टौ राजवत्सर्वं हाहावच्चापरे हलि भत्वादाजयपाठम् वेर्ते भनभृदु ३ ७३

अष्टेत्यादि[illegible]

यौ त्रुयः त्रुथा त्रुह्याम् भव्यइत्यादि ऋत्विग्दधृक्स्रग्दिगुष्णिगञ्चुयुजिक्रुञ्चां च ए
भ्यः क्विन्स्यात् अलाक्षणिकमपि किंचित्कार्यं निपातनाल्लभ्यते निरुपपदाद्युजेः क्वि
न् कनावितौ कृदतिङ् सन्निहितेधात्वधिकारेतिङ्भिन्नः प्रत्ययः कृत्संज्ञःस्यात् वे
रपृक्तस्य अपृक्तस्य लोपःस्यात् कृत्तद्धितेति प्रातिपदिकत्वात्स्वादयः युजेरसमा
से युजेः सर्वनामस्थानेनुम्स्यात् असमासेसलोपः संयोगान्तस्यलोपः क्विन्प्र
त्ययस्यकुः क्विन्प्रत्ययो यस्मात्तस्य कवर्गोन्तादेशः स्यात् पदान्तेनस्यैतेनसानुना।

सि॰
कौ॰
७८

सिङ्कारः युङ् नश्चापदान्तस्येति नुमोनुस्वारः परसवर्णः तस्यासिद्धत्वाच्चोः कुरि
ति कुत्वं न युञ्जौ युञ्जः युञ्जम् युञ्जौ युजइत्यादि असमासे किं चोःकुः चवर्गस्य
कवर्गःस्यात् झलिपदान्तेच इति कुत्वं किन्त्वनयस्येति कुत्वं तस्यासिद्धत्वात् सुयुक्
सुयुग् सुयुजौ सुयुजः इत्यादि युजेरिति धातुपाठपठितेकारविशिष्टस्यानुक
रणं ततइका निर्देशः तेनेह न युज्यते समाधत्ते इति युक् युज समाधौ दैवादिकः
आत्मनेपदी संयोगान्तस्य लोपः खन् खञ्जौ खञ्जः खञ्जं खञ्जौ खञ्जः खञ्जा।

७८

त्वन्भ्यामित्यादि व्रश्चेति षत्वम् जश्त्वचर्त्वे राट् राड् राजौ राजः राड्भ्यां राट्त्सु एवं वि

भ्राट् देवेट् देवेड् देवेजौ विश्वसृट् ड् इह यजिसृजोः ऊर्वनेतिक्लीवेवसने परिमृ

ट् षत्वविधौ राजिसाहचर्यात् टुभ्राज्दीप्ताविति फणादिरेव गृह्यते यस्तु एजृभ्रा

जृदीप्ताविति तस्य कुत्वमेव विभ्राक् विभ्राग्भ्यामित्यादि परौव्रजेः षः पदान्ते परा

वुपपदे व्रजेः क्विप् स्यात् दीर्घश्च पदान्तविषये षत्वं च परित्यज्य सर्व्वं व्रजतीति प

रिव्राट् परिव्राजौ परिव्राजः विश्वस्याहस्य दीर्घः स्यात् वसौ राट् च परे विश्वं व

विश्वस्य वसुराटोः

सि॰
कौ॰
७५

स्यस्य विश्वावसुः राडिति पदान्तोपलक्षणार्थं चर्त्वमविवक्षितम् विश्वाराट् वि-
श्वाराड् विश्वराजौ विश्वराजः विश्वाराड्भ्यामित्यादि स्कोःसंयोगाद्योरन्ते च पदान्ते
झलि च परे यः संयोगस्तदाद्योः सकारककारयोर्लोपः स्यात् भृट् भृड् सस्य श्चुत्वे
न शः झलां जश् झशि इति शस्य जः भृज्जौ भृज्जः ऋत्विगित्यादिना ऋतावुपपदे य-
जेः क्विन् क्विन्नन्तत्वात् कुत्वम् ऋत्विक् ऋत्विग् ऋत्विजौ ऋत्विजः रात्सस्येति नियमान्न सं-
योगान्तलोपः चोःकुः ऊर्क् ऊर्ग् ऊर्जौ ऊर्जः त्यदाद्यत्वं पररूपत्वम् तदोः सः सा ।

दकार॰

वनन्तयोः त्यदादीनां तकारस्योवनन्तयोः सः स्यात् सौ सः सौते सः सौते परम

सः परमसौ परमते द्विपर्यन्तानामित्येव तेननेहतम् न च तकारोच्चारणसामर्थ्या

दितिवाच्यम् अतित्यमिति गौणे चरितार्थत्वात् संज्ञायां गौणत्वे चाप्यसत्वेन त्यू

द्वमदौ त्यदः अतित्यद् अतित्यदौ अतित्यदः यः यौ ये एषः एतौ एते अन्वादेशे ए

नम् एतौ एनान् एनेन एनयोः ॥ २ ॥ ङे प्रथमयोरम् युष्मदस्मद्भ्यां परस्य ङे. इत्यस्य

प्रथमाद्वितीययोश्च अमादेशः स्यात् मपर्यन्तस्येत्यधिकृत्य त्वाहौ सौ युष्मदस्म

सि॰
कौ॰
१९

दोर्मपर्यन्तस्य त्वाहौ आदेशौ स्तः सौ परे शेषे लोपः आत्वयत्वनिमित्तेतरविभ

क्तौ युष्मदस्मदोरन्त्यस्य लोपः स्यात् अतो गुणे अमि पूर्वः त्वम् अहम् ननु त्वं स्त्री ‸ अहं स्त्रीत्यत्र त्वम् अहम्

तिष्ठते अमि पूर्वत्वं परमपि बाधित्वान्तरङ्गत्वादाप् प्राप्नोति सत्यम् अलिङ्गे यु

ष्मदस्मदी तेन स्त्रीत्वाभावात् न टाप् यद्वा शेषे इति सप्तमी स्थानिनोधिकरणत्व

विवक्षया तेन मपर्यन्तात् शेषस्य अद् शब्दस्य लोपः स च परोक्षान्तरङ्गे अतो गुणे।

कृते प्रवर्तते अदन्तत्वाभावान्न टाप् परमत्वम् अतित्वम् परमाहम् अत्यहम् यु

वांवौद्विवचने द्वयोरुक्तौयुष्मदस्मदोर्मपर्यंतस्ययुवावौस्तोविभक्तौ प्रथमायां
चद्विवचनेभाषायाम् इरूयुष्मदस्मदोराकारोन्तादेशःस्यात् औङिःमेवस्ववव
म् भाषायांकिं युवंवस्त्राणिवसाथ युवाम् आवाम् [illegible] मपर्य
न्तस्यकिम् साकत्कस्यमाभूत् युवकाम् आवकाम् त्वयामयेमवत्वयामेतिमा
भूत् युवकाभ्यां आवकाभ्यामितिवचनमिहोत् यवयवौजसि स्पष्टं यूयं वयम्
परमयूयम् परमवयम् अतियूयम् अतिवयम् इदृशोषेलोपोन्यलोपइतिपदे

सि॰
कौ॰
११

जसःशीशसःशःअङ्गकार्येकृतेनाङ्गकार्यंभवति ङेप्रथमयोरम् अकारांतरंप्रश्लि
ष्यअम् मान्तपवावशिष्यते नतुविक्रियतेइतिव्याख्यानाद्वा त्वमावेकवचने एक
स्योक्तौयुष्मदस्मदोःमपर्यन्तस्यत्वमौस्तः द्वितीयायांच युष्मदस्मदोराकारःस्या
त् त्वाम् माम् युवाम् आवाम् शसोन नेनविभक्तिकम् युष्मदस्मद्भ्यांपरस्यश
सःनकारःस्यात् अमोपवादः आदेःपरस्य संयोगान्तस्यलोपःयुष्मान् अस्मान् ॥
योचि अनयोर्यकारादेशःस्यात् अनादेशेजादौपरे त्वयामया युष्मदस्मदोरना

११

देशो ऽनयोराकारः स्यात् अनादेशो हलादौ परे युवाभ्याम् आवाभ्याम् युष्मा-

भिः अस्माभिः त्वममतौ ङयि अनयोर्मपर्यन्तस्य (स्यतु) त्वममतौ स्तः ङयि अमादेशः शेषे

लोपः तुभ्यम् मह्यम् परमतुभ्यम् परममह्यम् अतितुभ्यम् अतिमह्यम् यु-

वाभ्याम् आवाभ्याम् भ्यसोभ्यम् भ्यम् अभ्यम् वादेशः स्यात् आद्यः शेषे लोपः स्यात्

लोपस्त्वेव न त्राङ्कवृत्त्यपरिभाषया एवं च अभ्यंतयपदस्य हेयेपि साधुः युष्मभ्यम् अ-

स्मभ्यम् एकवचनस्य च आभ्यां पञ्चम्येकवचनस्य अत् स्यात् त्वत् मत् ङसेश्च।

सि॰
कौ॰
७८

तिसृवचम् युवाभ्याम् आवाभ्याम् पंचम्याअत् आभ्यंपञ्चम्याभ्यसोत्स्यात् युष्मत्
अस्मत् तवममौङसि अनयोर्मपर्यन्तस्यतवममौस्तोङसि युष्मदस्मद्भ्यांङसोश सा
हे शिकरणंसर्वादेशार्थं तवमम युवयोः आवयोः सामआकम् आभ्यांपरस्यसा
मआकंस्यात् भाविनः सुटोनिवृत्त्यर्थमसस्द्वनिर्देशः युष्माकम् अस्माकम् युष्मा
सु अस्मासु समस्यमानेद्व्येकत्ववाचिनीयुष्मदस्मदी समासार्थोन्यसंख्यश्चेत्तोयु
वावौत्वमावपि सुजसङे ङस्सुपरत्वादेशाः स्युः संदेवते वाहौ एयवयोन्त्रममहौ

त्वयि मयि युवयोः आवयोः

७८

त्वममावपि पतेपरत्वाद्धार्यंतेयुवावौवौ विषयेत्वके त्वमावपिप्रबाधन्तेएवंविप्रति

षेधतः [illegible]

[illegible] द्वेकसंख्याःसमासार्थोबह्वर्थेयुष्मदस्मदी तयोरद्वेकतार्थत्वात्रयु

वांवौत्वमौनव वोमांवाप्रतिकान्तरतिविग्रहेप्रतित्वम् प्रत्यहम् प्रतित्वाम् प्रति

माम् प्रतियुयम् प्रतिवयम् प्रतित्वाम् प्रतिमाम् प्रतित्वान् प्रतिमान् प्रतित्वया

प्रतिमया प्रतित्वाभ्यां प्रतिमाभ्याम् प्रतित्वाभिः प्रतिमाभिः प्रतितुभ्यं प्रतिमह्यं

सि॰
कौ॰
७५

म् प्रतित्वाभ्याम् प्रतिमाभ्याम् प्रतित्वभ्यम् प्रतिमभ्यम् ङसिभ्यसोश्च प्रतित्वत् प्रति
मत् भ्यामिप्राग्वत् प्रतितव प्रतिमम प्रतित्वयोः प्रतिमयोः प्रतित्वाकम् प्रतिमा
कम् प्रतित्वयि प्रतिमयि प्रतित्वासु प्रतिमासु युवामावांवा प्रतिक्रान्त इति विग्र
हे सुजस् ङेङस्सु प्राग्वत् ङौ अम् ङौ टस्सु प्रतियुवाम् २ प्रत्यावाम् २ प्रतियुवान् प्र
त्यावान् प्रतियुवया प्रत्यावया प्रतियुवाभ्याम् प्रत्यावाभ्याम् ३ प्रतियुवाभिः
प्रत्यावाभिः भ्यसि प्रतियुवभ्यम् प्रत्यावभ्यम् ङसिभ्यसोः प्रतियुवत् प्रत्यावत्॥ ७५

ओसि अतियुवयोः २ अत्यावयोः अतियुवाकम् अत्यावाकम् अतियुवयि अत्या
वयि अतियुवासु अत्यावासु युष्मानस्मान्वेति विग्रहे सुजस् ङेङस्सु प्राग्वत् औअ
म् औट्सु अतियुष्माम् २ अत्यस्माम् २ अतियुष्मान् अत्यस्मान् अतियुष्मया अत्यस्म
या अतियुष्माभ्याम् अत्यस्माभ्याम् अतियुष्माभिः अत्यस्माभिः भ्यसि अतियुष्मभ्य
म् अतिस्मभ्यम् ङसिभ्यसोः अतियुष्मत् अत्यस्मत् ओसि अतियुष्मयोः अत्यस्मयोः
अतियुष्माकं अत्यस्माकम् अतियुष्मयि अत्यस्मयि अतियुष्मासु अत्यस्मासु प

सि॰
कौ॰
८०

दस्यपदात् अनुदात्तं सर्वमपदादा वित्यधिकारः युष्मदस्मदोः षष्ठीचतुर्थीद्वि
तीयास्थयोर्वान्नावौ पदात्परयोरपदादौ स्थितयोरनयोः षष्ठ्यादिविशिष्टयोर्वां
नौ इत्येतावादेशौ स्तः तौ चानुदात्तौ बहुवचनस्य वस्नसौ उक्तविषययोरेवानयोः ष
ष्ठ्यादिबहुवचनान्तयोर्वस्नसौ स्तः वांनावोरपवादः तेमयावेकवचनस्य उक्त।
विषययोरनयोः षष्ठीचतुर्थ्येकवचनान्तयोः तेमे एतौ स्तः त्वामौ द्वितीयायाः द्वि
तीयैकवचनान्तयोस्त्वामौ एतौ स्तः श्रीशस्त्वावतु मापीह दत्तात्ते मेपि शर्म सः त्वा

८०

मीतेमेपिसहरिः पातुवामपि[illegible]नोहरिः मुखंवांनौददात्वीशः पतिर्वाम

पिनोहरिः सोव्याद्वोनः शिवंवोनोदद्यात्सेव्योत्रवःसनः पदात्परयोः किम् वाक्या

दौमाभूत् वांपातु मांपातु सपदादौ किम् वेदैरशेषैः संवेद्योस्मान्कृष्णःसर्व

दावतु स्थग्रहणात् श्रूयमाणविभक्तिकयोरेव नेहइतियुष्मत्पुत्रोब्रवीति द

स्मत्पुत्रोब्रवीति समानवाक्येनिघातयुष्मदस्मदादेशावक्तव्याः एकतिङ्वाक्य

म् तेनेहनभवति ओदनंपच तवभविष्यति इहतुस्यादेवशालीनांतेओदनंदास्या

सि.
कौ.
८२

मीति एतेषां नावादय आदेशा अनन्वादेशे वा वक्तव्याः अन्वादेशे तु नित्यं स्युः धाता
ते भक्तोस्ति धाता तव भक्तोस्ति वा तस्मै ते नम इत्येव न चवाहाहैवयुक्ते चादिपञ्चक
योगे नैते आदेशाः स्युः हरिस्त्वां मां च रक्षतु कथं त्वां मां च न रक्षेदित्यादि युक्तग्रहा
णात्साक्षाद्योगे ऽयं निषेधः परंपरासंबन्धेन आदेशाः स्युरेव हरो हरिश्च मे स्वामी।
पश्यार्थैश्चानालोचने अचाक्षुषज्ञानार्थैर्धातुभिर्योगे एते आदेशा न स्युः चेतसा
त्वां समीक्षते परम्परासम्बन्धेप्ययं निषेधः भक्तस्तव रूपं ध्यायति आलोचने तु भक्त   ८२

स्वापयपतिवत्सषा मसपूर्वायाः प्रथमाया विभाषा विद्यमानपूर्वात्प्रथमान्तात्प

रयोरन्वादेशेप्यादेशा वा स्युः भक्तस्त्वमप्यहं तेन हरिस्त्वां त्रायते स माम्॥

वोमेतिवा सामन्त्रितम् संबोधनेयाप्रथमातदन्तं आमन्त्रितसंज्ञं स्यात् आम

न्त्रितं पूर्वमविद्यमानवत् स्यात् अग्ने तव देवास्मान्पाहि अग्ने नय अग्ने इन्द्र

वरुण इह युष्मदस्मदोरादेशास्तिङन्तनिघातआमन्त्रितनिघातश्च न सर्व

दारक्षदेवनः इत्यत्र देवेत्यस्याविद्यमानवत्त्वेपि ततः प्राचीनं रक्षेत्यमेनदाश्रि।

म्यादेशाः एवं इमं मे गङ्गे यमुने इतिमन्त्रेयमुनेइत्यादिभ्यः प्राचीनानांसम्बोध
नानामविद्यमानवत्त्वाभावेपिमेशब्दमेवाश्रित्यसर्वेभ्योनिघातः आमन्त्रितेस
मानाधिकरणेसामान्यवचनम् विशेष्यंसमानाधिकरणेविशेषणेआम
न्त्रितेपरेनाविद्यमानवत्स्यात् हरेदयालोनःपाहिअग्नेतेजस्विन् विभाषि
तंविशेषवचने अत्रभाष्यम् बहुवचनमिति बहुवचनान्तंविशेष्यंसमाना
धिकरणेविशेषणेआमन्त्रितेपरे अविद्यमानवद्वास्यात् यूयंप्रभवोदेवाःशरण्या

युष्मान्भजे देवाः शरण्यावोभजे इहान्वादेशेपिवैकल्पिकाआदेशाः सु

पात् सुपाद् सुपादौ सुपादः सुपादम् सुपादौ पादःपत् पात् शब्दान्तेय

दङ्गं भं तदवयवस्य पाच्छब्दस्य पदादेशः स्यात् सुपदः सुपदा सुपड्भ्यांइत्यादि

अग्निं मथ्नातीति अग्निमन् अग्निमद् अग्निमथौ अग्निमद्भ्यामित्यादि अनिगादिसूत्रेण

न्थेः सुप्युपपदे क्विन् अनिदितां हल उपधायाः क्ङिति हलन्तानामनिदिता

मङ्गानामुपधायानस्यलोपः स्यात् किति ङिति च परे उगिदचामिति नुम् सं

सि॰
कौ॰
८२

योगान्नस्यलोपः नुमोनकारस्यक्विन्प्रत्ययस्येतिकुत्वेनङकारः प्राङ् अनुस्वार
परसवर्णौ प्राञ्चौ प्राञ्चः प्राञ्चम् प्राञ्चौ अचः लुप्तनकारस्याञ्चतेः भस्याका
रस्यलोपःस्यात् चौ लुप्ताकारनकारेञ्चतौपरेपूर्वस्याणोदीर्घःस्यात् प्राचः
प्राचा प्राग्भ्यामित्यादि प्रत्यङ् प्रत्यञ्चौ प्रत्यञ्चः प्रत्यञ्चम् प्रत्यञ्चौ प्रत्यञ्चः
प्रत्यञ्चम् प्रत्यञ्चौ अचइतिलोपस्यविषयेअन्तरङ्गोपियण् नप्रवर्तते अकृ
तव्यूहाइतिपरिभाषया प्रतीचः प्रतीचेत्यादि अमुमञ्चतीति विग्रहे अद।

स एव इति स्थिते विष्वग्देवयोश्च टेरद्र्यञ्चतावप्रत्यये अनयोः सर्वनाम्नश्च टेः

अद्र्यादेशः स्यात् वप्रत्ययान्तेऽञ्चतौ परे अदद्रि अञ्च इति स्थितेऽयणि अदसोऽसेर्दा

दु दो मः अदसोऽसान्तस्य दात्परस्य उदूतौ स्तः दस्य मश्च उ इति ह्रस्वदीर्घयोः स

माहारद्वन्द्वः आन्तरतम्याद्ध्रस्वव्यञ्जनयोर्ह्रस्वः दीर्घस्य दीर्घः अमुमुयङ् अ

मुमुयञ्चौ अमुमुयञ्चः अमुमुयञ्चम् अमुमुईचः अमुमुईचा अमुमुयग्भ्या

मित्यादि मुत्वस्यासिद्धत्वाद्यणि अन्त्याभावेऽन्त्यसदेशस्येति परिभाषयाद्रिमप

सि॰
कौ॰
८४

रसैवमनेवदन्तां मतेऽदमुयङ् । अः सेः सकारस्य स्थाने यस्य सः असिरिति व्या।

ख्यानाम्मदाद्यनविषये एवमनयम् नानेत्रेतिपदे अदद्र्यङ् उक्तंच अदसोद्रेः पृ

थङ्मुत्वं केचिदिच्छन्ति लत्ववत् केचिदन्त्यसदेशस्य नेत्येकेसेर्हिदृश्यते वि

ष्वग्देवयोः किम् अश्वाची अञ्चतौ किम् विष्वग्युक् वप्रत्यये किम् विष्वगा।

ञ्चनं अचर्ष्टुद्द् ततः पूर्वोरनाकौव प्रत्ययग्रहणं ज्ञापयति अस्मत्रथान्तग्रहणे

नतादिविधिरिति तेनायस्कारः अतः कृकमीति सः उदङ् उदञ्चौ उदञ्चः उ ८४

दञ्चम् प्राणादावपि उदईत उच्छब्दात्परस्यलुप्तनकारस्याञ्चतेर्भस्याकार

स्यईत्स्यात् उदीचः उदीचा उदग्भ्यामित्यादि समः समिः वप्रत्ययान्तेञ्चतौप

रेसमः समिरादेशः स्यात् सम्यङ् सम्यञ्चौ सम्यञ्चः सम्यञ्चम् समीचः समीचा

सम्यग्भ्यामित्यादि सहस्यसध्रिः सध्र्यङ् तिरसस्तिर्यलोपे अलुप्ताकारेञ्चतौ व

प्रत्ययान्तेतिरसस्तिर्यादेशः स्यात् तिर्यङ् तिर्यञ्चौ तिर्यञ्चः तिर्यञ्चम् तिर्यञ्चौ

तिरश्चः तिरश्चा तिर्यग्भ्यामित्यादि नाञ्चेः पूजायाम् पूजार्थस्याञ्चतेरुपधा

सि॰
कौ॰
८५

यानस्यलोपोनस्यात् सुत्वमनेकारत्वान्ननम् प्राङ् प्राञ्चौ प्राञ्चः नलोपाभावा

दकारलोपोन प्राञ्चः प्राञ्चा प्राङ्भ्यां प्राङ्क्षु प्राङ्षु एवंपूजार्थेप्रत्यङ्ङादय ः

क्रुञ्चगतौ अस्मात्ऋत्विगादिनानलोपाभावोपिनिपात्यते क्रुङ् क्रुञ्चौ क्रुञ्चः क्रु

ङ्भ्याम् चोःकुः पयोमुक् पयोमुग् पयोमुचौ पयोमुचःइत्यादि ब्रंचेतिघनंस्को

रितिसलोपः जश्त्वचर्त्वे सवट् सवड् सवड्सौ सवड्सः सवड्भ्यां सवड्त्सु म

ह पूजायाम् वर्तमानेपृषन्महद्बृहज्जगच्छतृवच्च एतेनिपात्यन्ते शतृवच्चे

षंकार्यं स्यात् उगित्वान्नुम् सान्तमहतः संयोगस्य मह्यते सुट्यनेइति महा

न् महान्तौ महान्तः हेमहन् महतः महद्भ्यामित्यादि अत्वसन्तस्य चाधातोः

अत्वन्तस्योपधाया दीर्घः स्यात् धातुभिन्ना सन्तस्य च असम्बुद्धौ सौपरे परंनि

मंच नुमं बाधित्वा वचनसामर्थ्यादादौ दीर्घः ततो नुम् धीमान् धीमन्तौ धी

मन्तः हे धीमन् शसादौ महद्वत् धातोरत्वंतस्य दीर्घः गोमन्तमिच्छति गो

मानि वाचरति वाक्यजन्नादाचारक्विबन्ताद्वा कर्मेरिक्विप् उगिद्वामिति

ॐ
सि.कौ.
८८

ञ्चतिग्रहणंनियमार्थम् धातोश्चेदुगितः कार्यं तर्ह्यञ्चतेरेवेति तेन स्रत् ध्वत् इत्या
दौन अधातोरितिकिं अधातुभूतसर्वादपि नुमर्थम् गोमान् गोमन्तौ गोम
न्तः इत्यादि भातेर्डवतुः डित्वसामर्थ्यादभस्यापि टेर्लोपः भवान् भवन्तौ भव
न्तः हे भवन् शत्रन्तस्य त्वत्वसन्तत्वाभावान्नदीर्घः भवतीति भवत् उभेअ
भ्यस्तम् षाष्ठद्वित्वप्रकरणे ये द्वे विहिते ते उभे समुदिते अभ्यस्तसंज्ञे स्तः ना
भ्यस्ताच्छतुः अभ्यस्तात्परस्य शतुर्नुम् न स्यात् ददत् ददतौ ददतः जक्षि

न्मादयाः षट् षट् धातवोन्ये जक्षितिश्च सप्तमः एते अभ्यस्तसंज्ञाः स्युः जक्षतन्ज

क्षतो जक्षतः एवं जाग्रत् दरिद्रत् शासत् चकासत् दीधीवेव्योर्ङित्वेपिच्छा

न्दसत्वाद्वसयेन परस्मैपदम् दीध्यत् वेव्यत् गुप् गुब् गुपौ गुपः गुब्भ्यामित्या

दि त्यदादिषु दृशोनालोचने कञ्च त्यदादिषु उपपदेषु अज्ञानार्थाद्दृशेर्धातो ः

कञ् स्यात् चात् क्विन् आ सर्वनाम्नः सर्वनाम्न आकारोन्तादेशः स्यात् दृग्दृ

शावन्तश्च ऊतस्यासिद्धत्वात् व्रश्चेति षः नसजयोर्नमङः नसकुनेनगः नस

सि॰
कौ॰
८१

वेर्विनपदस्येकः तादृक तादृग तादृशौ तादृशः घञापवादात्क्विनेव कार इः
ति कथं टदृशदत्तादिमनेन वर्णाभावपक्षे चेदपवशूयेन ननगः जश्त्वं प्रति कु
त्वस्यासिद्धत्वात् दिगादिभ्योयदिति निर्देशान्नासिद्धत्वमिति वा बोध्यम् व्रश्चे
ति षत्वम् जश्त्वे विट् विड् विशौ विशः नशेर्वा नशेः कवर्गोन्तादेशो
वास्यात् पदान्ते नक् नग नट् नड् नशौ नशः नग्भ्याम् नड्भ्याम् इत्यादि॥
स्पृशोनुदके क्विन् अनुदके सुप्युपपदे स्पृशेः क्विन स्यात् घृतस्पृक् घृतस्पृ

ग हृतस्वषौ हृतस्वषः किमस्मयोयस्मादितिबहुव्रीहावाश्रयणात्किंप्यपिस्

क स्वग षडगकाः प्राग्वत् त्रिधृषाप्रागल्भ्यस्मादित्विगादिनाक्किन् द्विव

मन्द्रोदात्तत्वंचनिपात्यते ऊर्ध्वाः सर्वे जशे न डागः काश्यसोनीति दधृक्[2] दधृ

षौ दधृषः दधृग्भ्यामित्यादि रत्नानिमस्नातीतिरत्नमुट्[3] रत्नमुषौ रत्नमुषः र

त्नमुड्भ्यामित्यादि षड्भ्रोत्तक षट् षड्२ षड्भिः षड्भ्यः षट्सुवत्नर्भ्यश्चेतिमुट् स्र

नामिति षड्दासान्नहुत्वनिषेधः यत्रोनुनासिकेंद्र [नुनासिक] इति विकल्पेवापिनाप्रत्यये

मितिनित्य^

भाषायांनित्यवचनान्नित्यमनुनासिकः षस्मं षड्भ्य षट्त्क तदन्तविधिः परमषट्
परमषण्णाम् गौणत्वे प्रियषषः प्रियषषाम् रुत्वं प्रतिषेधस्यासिद्धत्वान्नमज्जुत्वोरु
रितिरुत्वम् वोंरुपधायादीर्घइकः रेफवान्तस्यधातोरुपधायाइकोदीर्घःस्यात्।
पादान्ते पिपठीः पिपठिषौ पिपठिषः पिपठीर्भ्यामित्यादि वाशरीतिवाविसर्ज
नीयः नुंविसर्जनीयशर्व्यवायेपि पंनेःप्रत्येकंव्यवधानेपि इण्कुभ्यांपरस्यसस्य
मूर्धन्यादेशःस्यात् नुम्विसर्जनीयशर्व्यवधाने पिपठीःषु पिपठीष्षु प्रत्येकमितिव्याख्या।

नात् अनेकव्यवधानेष्वंतर्निमित्तनिमित्ते नेयग्रहणंनंस्थानिकान्तस्वारोपलक्षणा

र्थं व्याख्यानात् तेनेह न स्वहित्व पुंस्त्र अतएव नर्षाग्रहणेनगतार्थेना रान्त

स्येति सलोपे विसर्गः विकीर्षौ विकीर्षः रोःसुपीति नियमात्रविसर्गः विकी

र्षु दमेर्डोस् डित्वसामर्थ्याट्टिलोपः षत्वस्यासिद्धत्वात् रुत्वविसर्गौ दोःदो

षौ दोषः पद्दन्निशिवादोषन् दोष्णः दोषः दोष्णा दोष्णा विभाषाप्रवेषाने सत्व

न्नाक्किप् कत्वस्यासिद्धत्वात्संयोगान्तलोपः अश्वेत्तिषः जषत्वचर्त्वे विविट्।

विविड्‌ विविदौ विविदः स्कोरिति कलोपः नड्‌ नड्‌ नदौ नदः गोरड्‌ गोरड्‌
गोरदौ गोरदः नदिरदिभ्यां क्विपि तस्कोरिति न प्रवर्तते णिलोपस्य स्थानि
वद्भावात्‌ सर्वत्रासिद्धीयेन तस्यानिवदित्तनुतस्य दोषः संयोगादिलोपत्वेणैवेति
तिनिषिद्धम्‌ तस्मात्संयोगान्तलोप एव नक्‌ नग्‌ गोरक्‌ गोरग्‌ स्कोरिति क
लोपं प्रति कृत्वस्यासिद्धत्वात्संयोगान्तलोपः पिपक्‌ पिपग्‌ विवक्‌ विवग्‌
दिधक्‌ दिधग्‌ पिसगतौ सुष्ठु पि सतीति सुपीः सुपिसौ सुपिसः सुपिसा ॥

सुपीर्भ्याम् सुपीष्षु सुपीःष्वेवं सुतूः तसावाण्ड्ने विद्वान् विद्वांसौ विद्वां
सः हे विद्वन् विद्वांसम् विद्वांसौ वसोः संप्रसारणम् वस्वन्तस्य भस्य संप्रसा
रणं स्यात् सर्वत्रापनम् षत्वम् विदुषः विदुषा वस्वन्तेति दन्त्वे विद्वद्भ्यामि
त्यादि सेदिवान् सेदिवांसौ सेदिवांसः हे सेदिवन् सेदिवांसम् सेदिवांसौ।
अन्तरङ्गोपीडागमः सम्प्रसारणविषयेन प्रवर्तते अकृतव्यूहा इति परिभाष
या सेदुषः सेदुषा सेदिवद्भ्यामित्यादि सान्तमहतनत्स्यत्रसान्तसंयोगोपि प्राति

सि॰
कौ॰
५०

पादिकस्यैवग्रहणे नतुधातोः महच्छब्दसाहचर्यात् सुहिन्नितिसुहिन्
सुहिंसौ सुहिंसः सुहिन्भ्याम् सुहिन्सु ध्वत् ध्वसौ ध्वसः ध्वद्भ्याम् एवंस्रत् पुं
सोऽसुङ् सर्वनामस्थानेविवक्षिते पुंसः असुङ्स्यात् उकार उच्चारणार्थः ब
हुपुंसीत्यत्र उगितश्चेतिङीब्वर्धकत्वेनप्रयोजनमस्त्विति प्रत्ययस्योगित्वेनैवर्त्तेति
ह्वेः पुमान् हेपुमन् पुमांसौ पुमांसः पुंसा पुम्भ्यामित्यादि पुंसु ऋदुशनेत्यन
ङ् उशना उशनसौ उशनसः अस्यसम्बुद्धौवाऽनङ् नलोपश्चवावाच्यः हेउश

५०

ननु[?] हेडपान हेडपानः डपानोभ्यामित्यादि अनेहा अनेहसौ अनेहसः हे

अनेहः वेधाः वेधसौ वेधसः हेवेधः वेधोभ्यामित्यादि अथानोरिस्तक्केर्नेदीर्घः

[illegible] पिण्डंग्रसति

सुष्टुवसे स्रवाः स्रवसौ स्रवसः पिण्डग्रः पिण्डग्रसौ पिण्डग्रसः ग्रस ग्रसप्रद

ने अदसः डौ सलोपश्च अदसः डौकारोऽन्त्यादेशः स्यात् सौ परे सलोपश्च तदोः

ससावितिदसमः अमौ डौत्वप्रतिषेधः साकच्कस्यवावकत्वः साडत्वंच प्रतिषे

धमत्रियोगशिष्टत्वंतदभावेनप्रवर्तते असकौ असुकः त्यदाद्यत्वंपररूपं

सि॰ कौ॰ ॥

वृद्धिः अदसोसेरिति मत्वोत्वे अमू जसः शी आद्गुणः एतईद्दहुवचने अदसो दान्तस्य एतः ईत्स्यात् दस्यमः बहुर्थोक्तौ अमी एर्वत्रासिद्धमिति विभक्तिकार्यं प्राक् पश्चादुत्वमत्वे अमुम् अमू अमून् मत्वे कृते घिसंज्ञायां नाभावः न मु ने नाभावे कर्तव्ये कृते च मुभावो नासिद्धः स्यात् अमुना अमूभ्यां अमीभिः अमुष्मै अमूभ्याम् अमीभ्यः अमुष्मात् अमूभ्यां अमीभ्यः अमुष्य अमुयोः अमीषाम् अमुष्मिन् अमुयोः अमीषु इति हलन्ताः पुंलिंगाः नष्टाथः ॥

नहोहस्यधःस्यात् झलिपदान्तेच नहिवृतिवृषिव्यधिरुचिसहितनिषु क्वौ
क्विबन्तेषुतेषुपूर्वस्यदीर्घः उपानत् उपानद् उपानहौ उपानहः उपान
हा उपानद्भ्या उपानत्सु उत्पूर्वात् ष्णिहप्रीतावित्यस्मात् ऋत्विगादिनाक्वि
न् निपातनात्नलोपषत्वेक्विन्नन्तत्वात्कुत्वेनहस्यघःजश्चर्त्वे उष्णिक् उ
ष्णिग् उष्णिहौ उष्णिहः उष्णिग्भ्याम् उष्णिक्षु द्यौः दिवौ दिवः द्युभ्याम् द्युषु गी :
गिरौ गिरः गीर्भ्याम् गीःषु एवंपूः चतुरश्चतस्रादेशः चतस्रः चतस्रः चत।

सि॰
कौ॰
५२

सृणाम् चतसृषु किमः कादेशः टाप् का के काः सर्ववत् यासौ इदमोद

स्य यः स्यात् सौ परे इदमो मः इयम् त्यदाद्यत्वं टाप् दश्चेति मः इमे इमाः इमाम्

इमे इमाः अनया हलि लोपः आभ्याम् आभिः अस्यै अस्याः २ अनयोः २ आसा

म् अस्यां आसु अन्वादेशे तु एनाम् एने एनाः एनया एनयोः ऋत्विगादिना स

जेः क्विन् अमागमश्च निपातितः स्रक् स्रग् स्रजौ स्रजः स्रजा स्रग्भ्याम् स्रक्षु

त्यदाद्यत्वम् टाप् स्या स्ये स्याः एवं तद् यद् एतद् वाक् वाग् वाचौ वाचः वाग्भ्या ५२

वाल्व इत्यादि अप् शब्दो नित्यं बहुवचनान्तः अप्तृन्निति दीर्घः आपः अपोभि अ
पत्वकारः स्यात् भादौ प्रत्यये परे अद्भिः अद्भ्यः २ अपां अप्सु दिक् दिग् दिशौ दि
शः दिशा दिग्भ्याम् दिक्षु त्यदादिष्विति दृशेः क्विन्विधानात् अन्यत्रापि कृत्वं।
दृक् दृग् दृशौ दृशा दृग्भ्याम् विट् विड् विशौ विशः विड्भ्याम् विट्सु सहजु
षेतेरिति सजूः सजुषौ सजुषः सजुषा सजूर्भ्यां [सजूष्षु] सजूःषु इत्यादि षत्वस्यासिद्ध
त्वाद्दत्वम् आशीः आशिषौ आशिषः आशीर्भ्याम् आशीःषु अमोत्यदाद्यत्वे टाप्

ङेङः पीडवमते अमू अमूः अमूम् अमू अमूः अमुया अमूभ्यां अमूभिः अमु-

ष्यै अमुष्याः २ अमुयोः २ अमूषाम् अमुष्याम् अमूषु इति हलन्ताः स्त्रीलि-

ङ्गाः स्वमोर्लुक् दत्वं स्वनडुत् स्वनडुही चतुरनडुहोरामित्याम् स्वनड्वांहि पु-

नस्तद्वत् शेषं पुंवत् दिवउत् विमलद्यु अहः अन्तर्वर्तिनीम् विभक्तिमाश्रि-

त्य पूर्वपदस्यैवोत्तरखण्डस्यापिपदसंज्ञायां प्राप्तायां उत्तरपदत्वे चापदादिविधौ

प्रतिषेधइतिप्रत्ययलक्षणेन विमलदिवी विमलदिवि अपदादिविधौ कि-

म् इयमिमे वौ इदमुत्वनिषेधे कर्तव्ये पदत्वमस्त्येव ऊत्वेन तु न वाः वारी वारि

झलन्तत्वान्न नुम् चत्वारि अत्वमनेनिकादेशो न किम् के कानि इदम् इमे

इमानि अन्वादेशे नपुंसके च एनद्वक्तव्यः एनत् एने एनानि एनेन एनयोः॥

ब्रह्म ब्रह्मणी ब्रह्माणि सम्बुद्धौ नपुंसकानां नलोपो वा वाच्यः हे ब्रह्मन् हे ब्र

ह्म रोऽसुपि अहन्भाति विभाषा ङिश्योः अह्नी अहनी अहानि अहन् अहनि

रुत्वमरूः स्यात् पदान्ते अहोभ्याम् अहोभिः इह अहः अहोभ्यामित्यादौ रुत्व

हन्वयोरसिद्धत्वान्नलोपे प्राप्ते अहन्निमावर्मन नलोपाभावे निपात्यत इति येन ह्रा
विधेयस्तदन्तस्यापि रत्वहत्वे दीर्घो नियम्यते नियमस्मिन्नदीर्घोऽर्हाः निदाघा इ
ह हल्ङ्याब्भ्यो इति लोपे प्रत्ययलक्षणेन नास्त्यपीति निषेधाद्वा भवेत्ः तस्मासिद्धत्वा
न्नान्तलक्षण उपधादीर्घः एवं वृत्रहौ न हे दीर्घो हो निदाघ दीर्घो हानो दीर्घो हानः
दण्डि दण्डिनी दण्डीनि स्रग्वि स्रग्विणी स्रग्वीणि वाग्मि वाग्मिनी वाग्मी
नि सुपथि टिलोपः सुपथी सुपथ्यानि बहुवृत्रहाणि बहुपूषाणि बहूर्यमा।

ति मस्जः पदान्तत्वे कुत्वम् सृजेः क्विनो विधानात् विश्वसृडादौन सृजिदृ

शोरिति सूत्रे रज्जुसृड्भ्यामित्यादिभाष्यप्रयोगात् यद्वा व्रश्चादिसूत्रे सृजियजोः

पदान्ते षत्वं कुत्वापवादः स्रग्दिक्शब्दयोस्तु निपातनादेव कुत्वम् मस्क्

शब्दस्तु मस्जेरौणादिके क्वजप्रत्यये बोध्यः मस्क् मस्ग् मस्जी मस्ञ्जि

पद्दन्निति वा मस्न् मस्नानि मस्जा मस्ता मस्जग्भ्यां मस्जभ्यामित्यादि ऊर्क् ऊ

र्ग् ऊर्जी ऊर्न्जि नरजानां संयोगः बहूर्न्जि नुम्प्रतिषेधः इत्यन्ये मस्जान्सर्वो वा नुम्

सि॰
कौ॰
५५

इत्येके बहूर्जि बहूर्ञ्जि वा कुलानि त्यत् त्यानि तत् तानि यत् यानि एत
त् एते एतानि अन्वादेशे त्वेनत् भिद्यतेऽनेन क्विप् भित् भिद् भिदी ग्रीं अञ्चो
ऽपस्थानिवत्त्वादकुलन्नवान्ननुम् अजन्तलक्षणन्नलन्नुम् सर्वविधीनां स्थानि
वत्त्वाभावात् वेभिदि ब्राह्मणकुलानि चेच्छिदि गवाक्शब्दस्य रूपाणि क्लीवेर्चा
गतिभेदतः असन्ध्यवङ्‌पूर्वरूपैर्नवाधिकशतंमतम् स्वम्सुप्सु नवषट्‌भादौ
षट्के स्युस्त्रीणि जस्शसोः चत्वारि शेषे दशके रूपाणीति विभावय तथाहि गा ५५

मञ्चतीति विग्रहे ऋत्विगादिना क्विन् गतौ नलोपः अवङ्स्फोटायनस्ये।

गवाक्

त्यवङ् गवाग् सर्वत्र विभाषा गोरिति प्रकृतिभावेन गोअक् गोअग् पूर्वरूपे गो

क् गोग् पूजायां नस्याकारत्वेन ङः गवाङ् गोअङ् गोङ् अस्मपेनानिनव ङौ

ङःषी भत्वाद चरमल्लोपः गोची पूजायां तु गवाञ्ची गोअञ्ची गोञ्ची जस

शसोः विशेषः सर्वनामस्थाननावान्नुम् गवाञ्चि गोअञ्चि गोञ्चि गतिपूजयोः

गवाङ्भ्याम्

स्त्रीलेपव गोचा गवाञ्चा गोअञ्चा गोञ्चा गवाग्भ्यां गोअग्भ्यां गोग्भ्याम् गोअ

सि॰
कौ॰
५९

ङ्ग्राम् गोङ्ग्रामित्यादि स्वपितृआन्तानांपदे ङ्गोः ऊगिति ऊक गवाङ् गवाङ्

गवाञ्च नचेह चयोद्वितीयाइतिपदेककारस्यखकारेणषस्यामाथिकंपशंकं

र्वत्वस्यासिद्धत्वात् ऊनन्देनतस्यासिद्धत्वाज्जश्त्वाभावपदेद्वितीयादेशाज्ञीति

रूपाणि वर्यन्तएव ऊह्यमेषां द्विर्वचनानुनासिकविकल्पनात् रूपाण्यष्टा

दिभ्नुतानि ५४० भवन्तीतिमनीषिभिः तिर्यक् तिरश्ची तिर्यञ्चि स्जायां

ननितिर्यङ् तिर्यञ्ची तिर्यञ्चि यकृत् यकृती यकृन्ति पदन्निनिवायकत्य ५९

कानि यक्ना यकृता शकृत् शकृती शकृन्ति शकानि शक्ना शकृता ददत्

वॅनपुंसकस्य अभ्यस्तान्ङीबात् परो यः शतातदन्तस्यङीबस्यनुम् वास्यात्

सर्वनामस्थानेपरे ददन्ति ददति तुदत् आच्छीनद्योर्नुम् अवर्णादङ्गात्परो

यः शतुरवयवस्तदन्तस्याङ्गस्यनुम् वास्यात् शीनद्योःपरयोः तुदती तुदंती तु

दन्ति भान्ती भाती भान्ति पचत् शप्श्यनोर्नित्यम् शप् श्यनोरात्परोयः शा

तुरवयवस्तदन्तस्यनित्यंनुंस्यात् शीनद्योः परतः पचन्ती पचन्ति दीव्यत् दी

सि॰
कौ॰
९०

वंती दीव्यन्ति सप्र सव सपी निमामयादपिनुमः प्राक् ग्रप्रत्निति दीर्घः प्रति
पदोक्तत्वात् स्वामि निरवकाशत्वं प्रतिपदोक्तत्वमिति पदेन प्रकृतेन तद्विश-
हात्त्वमेव स्वमित्वपा सङ्ख्यां स्वड्डिः ग्रतिंपिपत्नीत्यादिनाथनेकस्य रुत्वम् ध
नुः धनुषी सान्तेतिदीर्घः नुंविसर्जनीयेतिषत्वम् धनूंषि धनुषा धनुर्भ्याम्॥
एवं चक्षुर्हविरादयः पिपठिः पठतेः क्विप् र्वोरिति दीर्घः पिपठीः पिपठिषी ग्रल्लोपस्य
स्थानिवत्त्वाज्झलन्तलक्षणो नुम् न स्वरविधौ स्थानिवत्त्वाभावाद् वा झलन्तलक्षणो। ९०

पिन पिपठिषिपि पठीर्भ्यामित्यादि पयः पयसी पयांसि पयसापयोभ्यामि

त्यादि सुपुम् सुपुंसी सुपुमांसि अदः विभक्तिकार्यम् उत्वमत्वे अमू अमूनि

शेषं पुंवत् इति हलन्तानपुंसकलिङ्गाः स्वरादिनिपातमव्ययम् स्वरादयो नि

पाताश्चाव्ययसंज्ञाः स्युः स्वर् अन्तर् प्रातर् पुनर् सनुतर् उच्चैस् नीचैस् शनै

स् ऋधक् ऋते युगपत् आरात् पृथक् ह्यस् श्वस् दिवा रात्रौ सायम् चिरम्

मनाक् ईषत् जोषम् तूष्णीम् बहिस् अवस् समया निकषा स्वयम् वृथा नक्त

सि॰
कौ॰
५८

म नञ् हेतौ इद्धा अद्धा सामिवत् सना सनात् सनत् उपाथा तिरस् अन्तरा अन्त
रेण ज्योक् कम् शम् सहसा विना नाना अलम् स्वस्ति स्वधा वषट् वौषट्।
श्रौषट् अन्यत् अस्ति उपांशु क्षमा विहायसा दोषा मृषा मिथ्या मुधा पुरा मि
थोमिथस् प्रायस् मुहुस् प्रवाहुकं प्रवाह्लिका आर्यहलम् अभीक्ष्णं साक।
म् सार्धम् नमस् हिरुक् धिक् अम् आम् प्रताम प्रशान् प्रतान् मा माङ् आ
निगणीयम् चवाहा अह्न एवनूनं एवं शश्वत् युगपत् भूयस् कूपत् ऊविन्। ५८

विद्

नेत् चेत् चण् क्वचित् यत्र कच्चित् न नह हन्त माकिम् माकीम् नकि माङ्
नञ् यावत् तावत् त्वै न्वै रै श्रौषट् वौषट् स्वाहा स्वधा वषट् तुम् तथाहि ख
लु किल अथ सुष्ठु स्म अदह उपसर्गस्वरविभक्तिप्रतिरूपकाश्च अवदत्तम् अ
हंयुः अस्तिक्षीरा आद् आम् अआइईउऊएऐओऔ पशु शुकम् यथा कथा च
पाट् प्याट् अङ्ग है हे भोः अयेद्य विषु एकपदे युत् आतु चादि रप्याकृतिगणः
तद्धितश्चासर्वविभक्तिः यस्मात्सर्वा विभक्तिर्नोपद्यते स तद्धितान्तोऽव्ययं स्यात्

सि॰
कौ॰
५५

परिगणनं कर्तव्यं तसिलादयः प्राक् पाशपः शस्प्रभृतयः प्राक् समासान्तेभ्यः अ

म् आम् कृत्वोर्थाः तसिवती ना नाञाविति तेनेह न पचति कल्पम् पचतितरूप

म् कृन्मेजन्तः कृद्यो मान्त एजन्तश्च तदन्तमव्ययं स्यात् स्मारं स्मारम् जीवसेपि

बध्यै क्त्वातोसुन्कसुनः एतदन्तमव्ययम् कृत्वा उदेतोः विसृपः अव्ययीभावश्च

अधिहरि अव्ययादाप्सुपः अव्ययाद्विहितस्यापः सुपश्च लुक्स्यात् तत्र शाला

याम् अथ विहितविशेषणान्नेह अत्युच्चैसौ अव्ययसंज्ञायां यद्यपि नदन्तविधिर ५५

स्ति तथापि न गौणे आब्राह्मण्यमर्थमलिङ्गत्वात् सदृशं त्रिषु लिङ्गेषु सर्वासु च वि।

भक्तिषु वचनेषु च सर्वेषु यन्न व्येति तदव्ययम् इति श्रुतिर्लिङ्गकारकसंख्याभावपरा

वष्टि भागुरिरल्लोपमवाप्योरुपसर्गयोः आपं चैव हलन्तानां यथा वाचा निशा दि।

शा अवगाहः वगाहः पिधानं अपिधानम् इत्यव्ययानि स्त्रियाम् अधिकारोयम्

समर्थानामिति यावत् अजाद्यतष्टाप् अजादीनामकारान्तस्य च वाच्यं यत्स्त्रीत्वं

तत्र द्योत्ये टाप् स्यात् अजाद्युक्तिः ङीषो ङीपश्च बाधनाय अजा अतः खट्वा अजा।

सि० कौ०
१००

दिभिः स्त्रीत्वस्य विशेषणान्नेह पञ्चाजी अत्र हि समासार्थस्समाहारनिष्ठं स्त्रीत्वम् अजा

एडका अश्वा चटका मूषिका एभ्यो जातिलक्षणो ङीष् प्राप्तः बाला वत्सा होडा म

न्दा विलाता एभ्यो वयसि प्रथम इति ङीष् प्राप्तः संभस्त्राजिनशणपिण्डेभ्यः फ

लात् संफला भस्त्रफला अजिनफला पिण्डफला ङ्यापोरिति ह्रस्वः सदच्का।

ण्डप्रान्तशतैकेभ्यः पुष्पात् सत्पुष्पा प्राक्पुष्पा प्रत्यक्पुष्पा शूद्रा चामहत्पूर्वा जातिः

पुंयोगे तु शूद्री अमहत्पूर्वा किम् महाशूद्री क्रुञ्चा उष्णिहा देवविशा ज्येष्ठा क १००

निष्ठा मध्यमा इतिप्रयोगेपि कोकिलाजानीवपि मलान्तत्वा सुमला ऋन्नेभ्यो
ङीप् कर्त्री दण्डिनी उगितश्च उगिदन्तात्प्रातिपदिकात् स्त्रियां ङीप् स्यात् प
वन्ती भवती शप्श्यनोर्नित्यम् उगिदचामिति सूत्रेऽञ्चुग्रहणेन धातोश्चेदुगि
त्कार्यं तर्ह्यञ्चतेरेवेति नियम्यते तेनेह न उखास्रत् क्विप् अनिदितामिति न
लोपः पर्णध्वत् अञ्चतेस्तु स्यादेव प्राची प्रतीची उदीची वनोरच वन्नन्तात्तदन्ता
च्च प्रातिपदिकात्स्त्रियां ङीप्स्यात् रश्चान्तादेशः वनिति ङ्वनिप्क्वनिप्वनिपां

सि॰ कौ॰ १०१

ग्रहणे प्रत्यय॰ निदारे

सामान्यग्रहणेयस्मात्सविहितस्तदन्तस्य ग्रहणंतेनप्रातिपदिकविशेषणात्।
तदन्तान्तमपिलभ्यते सुत्वान मतिक्रान्ता अतिसुत्वरी अतिधीवरी शार्वरी
वनोनहश इतिवक्तव्यम् हशान्ताद्धातोर्विहितोयोवन् तदन्तात्तदन्तान्ता
त्प्रातिपदिकात् ङीप् रश्चन इत्यर्थः ओणृ अपनयने वनिप् विड्वनोरित्या
त्वम् अवावाब्राह्मणी राजयुध्वा बहुव्रीहौवा बहुधीवरीबहुधीवा पदेडा
प् वक्ष्यते पादोन्यतरस्याम् पात्कृतसमासान्तस्तदन्तात्प्रातिपदिकात् ॥

ङीप् वास्यात् द्विपदी द्विपात् टाबृचि ऋचिवाच्यायांपादन्तात् टाप्स्यात् ॥

द्विपदाऋक् एकपदा नषट्स्वस्रादिभ्यः पञ्चवनस्रः पञ्चेमस्रनलोपेकृ

तेपिमान्ना षडिति(षट्)संज्ञांप्रतिनिनलोपः सुप्स्वरेतिनलोपस्यासिद्धत्वात् नषट्

स्वस्रादिभ्यइतिनटाप् मनः मन्नन्तान्नङीप् सीमासीमानौ अनोबहुव्रीहेः

अन्नन्ताद्बहुव्रीहेर्नङीप् बहुयज्वाबहुयज्वानौ बहुयज्वानः डाबुभाभ्या

मन्यतरस्याम् सूत्रद्वयोपात्ताभ्यांडाप् वास्यात् सीमा सीमे दामा दामानौदा

सि॰
कौ॰
१०२

मे नपुंसिदामेन्यमरः बहुयज्वे अनउपधालोपिनोन्यतरस्याम् अन्नन्ताद्बहुव्रीहे

रुपधालोपिनो वा ङीप् स्यात् पक्षे डाप्ङीप्निषेधौ बहुराज्ञी बहुराजे बहुराजे ब

हुराजानौ प्रत्ययस्थात्कात्पूर्वस्यात इदाप्यसुपः प्रत्ययस्थात्कात्पूर्वस्या

कारस्येत्स्यादापि स चेदाप् सुपः परो न चेत् सर्विका कारिका अतः

किं नौका प्रत्ययस्थात्किं शक्नोतीति शका असुपः किं बहुपरिव्राजका नगरी का

किं नन्दना नन्दि ग्रहीतिल्युः सर्वस्य किम् परस्य मा भूत् कटुकान परः किं शका १०२

आपि किं कारकः मामकनरकयोरुपसंख्यानम् मामिकानरिकात्यकतिनरि
कात्यक्त्यपोश्च दाक्षिणात्यिका इहत्यिका नयासयोः यत्तदोः अस्मदृत्तस्मात्
यकासका त्यकनश्चप्रतिषेधः उपत्यका अधित्यका आशिषिवुनश्च जीवका
भवका उत्तरपदलोपेन देवदत्तिकादेवकाक्षिपकादीनांच क्षिपका ध्रुवका
कन्यका चटका तारकाज्योतिषिअन्यत्रतारिका वर्णकातान्तवे अन्यत्रव
र्णिका वर्तकाशकुनौप्राचाम् उदीचांतुवर्तिका अष्टकापितृदैवत्ये अष्टिका

सि॰
कौ॰
९६

मा सूतका पुत्रिका वृन्दारकाणांवेतिवक्तव्यम् इहवा अस्तिच्छेदः कात्पूर्वस्या
कारादेशोवेत्यर्थः तेनपुत्रिकाशाहेडीवद्वर्णास्यपदे [illegible] अकारः
अत्यंतेत्वबाधनार्थमकारस्यैवपदेअकारःसूतका सूतिकाद्यमादि उदीचा
मातःस्थानेयकपूर्वायाः यकपूर्वस्यस्त्रीकृतनाकारस्यस्थानेयोकारस्तस्यका
त्पूर्वस्येद्वास्यात् आपिपरेकेणाद्दतिह्रस्वः आर्यका आर्यिका चटकका चट
किका आतःकिं सांकाश्यभवा सांकाश्यिका यकेतिकिम् अश्विका सौप

९६

स्ययः किम् शुभंयातीति शुभंयाअज्ञाता शुभंया शुभंयिका यावन्नयकोल

नित्यम् स्वनयिका स्वपाकिका भस्त्रैषाजाताज्ञाद्वास्वानञ्पूर्वाणामपि सेमन्ते लु

प्तषष्ठीकं पदम् यथामतः इद्वास्मात् तदन्तविधिर्नैवमिहैनञ्पूर्वाणामपीति।

स्पष्टार्थम् भस्त्राग्रहणमुपसर्जनार्थम् अभस्त्रन्तरसूत्रेणसिद्धम् यथाद्वा य

तयोस्तु सपूर्वयोर्नेत्वम् अन्तर्वर्तिनीविभक्तिमाश्रित्य असुपइतिप्रतिषेधात्

अनेषका परमैषका अद्वके परमद्वके स्वयाहग्रहणं संज्ञोपसर्जनार्थम् इह

सि
कौ
९४

दि आतःस्थाने इत्यनुवर्तनं स्वशब्दस्य आतो विशेषणं न तु द्वेषयोरसम्भवात् ना

यमेषामव्यभिचारात् स्वशब्दस्य अनुपसर्जनमात्मीयवाची अकजर्हः अर्थी

न्तरे तु न स्वीमन्तोपसर्जनीभूतस्तु कप्रत्ययान्तवाद्भवमुदाहरणम् एवं चात्मी

यायां स्विका परमस्विकेति नित्यमेवेत्तम् निर्भस्त्रिका निर्भस्त्रका एषका ए

षिका कृत एषत्व निर्देशान्नेह विकल्पः एतिके एतिकाः अजका अजिका ज्ञ

का ज्ञिका द्विके द्वके निःस्वका निःस्विका अभाषितपुंस्काच्च एतस्मादिहित ९४

स्य आतःस्थाने अतः ह्रस्वात् गङ्गका गङ्गिका बह्वीष्टके भाषितपुंस्कत्वा

न्नेतोविहितस्यनियमः अतात्वं खट्वा अखट्विका पैषिकेकपित्तविकल्पएव

आदाचार्याणाम् एवमत्रविषयेआह्वास्मात् गङ्गाका उक्तपुंस्कात्पुभ्रिका

अनुपसर्जनात् अधिकारोयं ष्ट्रनन्तिरितमभिव्याप्य अयमेवस्त्रीप्रत्ययेष्वतद

न्तविधिंज्ञापयति टिड्ढाणञ्द्वयसज्दघ्नञ्मात्रतयप्ठक्ठञ्कञ्क्वरपः अनुपस

र्जनंयत् टिदादितदन्तंयस्मात्निपदिकंततः स्त्रियांङीप्स्यात् कुरुचरी उप

सि॰
कौ॰
१०५

सर्जनत्वान्नेह बहुकुरुचरा नदट् नदी देवट् देवी वक्ष्यमाणेनाटिड्ढाणञित्वा

ड्ङीप्प्राप्तः यासुटो ङित्त्वे न लाश्रयमनुबन्धकार्यं नादेशानामिति ज्ञापना

न्न भवति ष्ठः स्थाने चः शित्त्वेन क्वचिदनुबन्धकार्येऽप्यनल्विधाविति निषेधज्ञाप

नाद्वा सौपर्णेयी ऐन्द्री औत्सी ऊरुद्वयसी ऊरुदघ्नी ऊरुमात्री पञ्चतयी आक्षि

की लावणिकी यादृशी इत्वरी नाच्छीलिकेऽपि चौरी नञ्स्नञीकक्ख्युं

स्तरुणतलुनानामुपसंख्यानम् स्त्रैणी पौंस्नी शाक्तीकी आढ्यङ्करणी तरु

ग्गी तल्गी यञश्च यञन्तात्स्त्रियांङीप्स्यात् अकारलोपेकृते हलस्तद्धितस्य

हलउत्तरस्यतद्धितयकारस्योपधाभूतस्यलोपःस्यात् ईतिपरे गार्गी अनपा

त्याधिकारस्थान्नङीप् द्वीपेभवा द्वैप्या अधिकारग्रहणात् देवस्यापत्यंदैव्यादे

वाद्यञ्जावितिनिषिद्ध प्राग्दीव्यतीयोनत्वपत्याधिकारपठितः प्राचांष्फस्तद्धितः

यञन्तात् ष्फोवास्यात् स्त्रियांसचतद्धितः षःप्रत्ययस्य प्रत्ययादिःषःइत्स्यात्

आयनेयीनीयियः फढखछघां प्रत्ययादीनाम् प्रत्ययादिभूतानांफादीनांक्र।

सि॰
कौ॰
१८

मादायन्नादयश्चादेशाःस्युः तद्धितान्तत्वात्प्रातिपदिकत्वं षित्वसामर्थ्यात् ष्फेणो
क्तेपिस्त्रीत्वेविवक्षितेनिवर्त्तमानेङीष् गार्ग्यायणी सर्वत्रलोहितादिकतन्तेभ्यः
भ्यः लोहितादिभ्यः कतशब्दान्तेभ्योयञन्तेभ्योनित्यंष्फःस्यात् लौहित्यायनी का
त्यायनी कौरव्यमाण्डूकाभ्यांच आभ्यांष्फःस्यात् क्रमेणण्यढकोरपवादः कु
र्वादिभ्योण्यः कौरव्यायणी ढक्छमण्डूकादिभ्यण् माण्डूकायनी आसुरेरुप
संख्यानम् आसुरायणी वयसिप्रथमे प्रथमवयोवाचिनःअदन्तात्स्त्रियांङीप् १८

स्यात् कुमारी वयस्यचरम इति वाच्यम् वधूटी चिरण्टी वधूटचिरण्टशब्दौ।
यौवनवचनौ अतः किं शिशुः कन्यायान् कन्यायान् कन्यायाः कनीन चेति नि
र्देशात् द्विगोः अदन्ताद्द्विगोर्ङीप् स्यात् त्रिलोकी अजादित्वात् त्रिफला अनी
का सेना अपरिमाणबिस्ताचितकम्बलेभ्यो न तद्धितलुकि अपरिमाणान्ताद्बि
स्ताद्यन्ताश्च द्विगोर्ङीप् न स्यात् तद्धितलुकि सति पञ्चभिरश्वैः क्रीता पञ्चाश्वा
आर्हीयष्ठक् अध्यर्धेति लुक् द्वौ बिस्तौ पचति द्विबिस्ता द्व्याचिता द्विकम्बला।

परिमाणत्वद्व्याढकी तद्धितलुकि किम् समाहारे पञ्चाश्वी काण्डान्तात्क्षेत्रे।
क्षेत्रेयःकाण्डान्तोद्विगुस्ततोङीप् नतद्धितलुकि द्वेकाण्डेप्रमाणमस्याःद्विका॰
ण्डाक्षेत्रभक्तिःप्रमाणेद्वयसजितिविहितस्यमात्रचः प्रमाणेलोद्विगोर्नित्यमिति
लुक् क्षेत्रेकिं द्विकाण्डीरज्जुः पुरुषात्प्रमाणेन्यतरस्याम् प्रमाणेयः पुरुषः त
दन्ताद्द्विगोःङीप् वास्यात् तद्धितलुकि द्वौपुरुषौप्रमाणंयस्याःसाद्विपुरुषाप
रिखा ऊधसोनङ् ऊधोन्तस्यबहुव्रीहेरनङ् आदेशःस्यात् स्त्रियाम् इत्यनङि

कृते डाप्ङीप्निषेधेषु प्राप्तेषु बहुव्रीहेरूधसो ङीष् ऊधोन्ताद्बहुव्रीहेर्ङीष्स्यात्

स्त्रियां ऊधोघ्नी स्त्रियां किं ऊधोधौधैनुकम् इहानङपिनतद्धितो स्त्रियामूपसं ङ्ग

ख्यानात् सङ्ख्याव्ययादेर्ङीप् ङीषोपवादः द्व्यूध्नी अत्यूध्नी बहुव्रीहेरित्येवऊ

धोतिक्रान्ता अत्यूधाः दामहायनान्ताच्च सङ्ख्यादेर्बहुव्रीहेः दामान्तात् हाय

नान्ताच्च ङीप्स्यात् दामान्ते डाप्प्रतिषेधयोः प्राप्तयोः हायनान्ते टापि प्राप्ते वव

ने द्विदाम्नी अवयवग्रहणान्नवहृत्ते: उद्दामा वडवेत्यत्र अप्राप्तिमिषेधावपि पतेस्त ः

द्विहायनीबाला त्रिचतुर्भ्यो हायनस्य णत्वं वाच्यम् वयोवाचकस्यैव हायनस्य ङीप्
णत्वं चेष्यते त्रिहायणी चतुर्हायणी वयसोऽन्यत्र द्विहायना चतुर्हायना शाला नि
त्यं संज्ञाछन्दसोः अन्नन्ताद् बहुव्रीहेरुपधालोपिनो ङीप् स्यात् राज्ञी नाम ग्रामः अन्यत्र
पूर्वेण विकल्पः वेदे शतमूर्ध्नी केवलमामकभागधेयपापापरसमानार्यकृतसु
मङ्गलभेषजाच्च एभ्यो नवभ्यो नित्यं ङीप् स्यात् संज्ञाछन्दसोः अन्योनद्द केवली
विषादस्मादि एवं मामकी भागधेयी पापी अपरी समानी आर्यकृती सुमङ्गली भे

द्विहायनीबाला त्रिचतुर्भ्यांहायनस्यणत्वंवाच्यम् वयोवाचकस्यैवहायनस्यङीप्
णत्वंचेष्यते त्रिहायणी चतुर्हायणी वयसोन्यत्र द्विहायना चतुर्हायनाशाला नि
त्यंसंज्ञाछन्दसोः अन्नन्ताद्बहुव्रीहेरुपधालोपिनोङीप् सुराज्ञीनामग्रामः अन्यत्र
पूर्वेणविकल्पः वेदेशतमूर्ध्नी केवलमामकभागधेयपापापरसमानार्यकृतसु
मङ्गलभेषजाच्च एभ्योनवभ्योनित्यंङीप्स्यात् संज्ञाछन्दसोः अथोनइन्द्रकेवली
विशास्मादि एवंमामकी भागधेयीपापी अपरीसमानी आर्यकृती सुमङ्गली भे

षजीऽस्मादिच्छन्दसि भवति अमत्रकेवले मादि मामकग्रहणं नियमार्थम् अण्

न्तत्वादेव सिद्धेः तेन लोके असंज्ञायां मामिका अन्तर्वत्पतिवतोर्नुक् पतयोर्नु।

क् स्यात् स्त्रियाम् अन्त्रेति ङीप् गर्भिण्यां जीवद्भर्तृकायां च प्रकृतिभागौ निपात्ये

ते तत्रान्तरस्त्यस्यां गर्भ इति विग्रहे अन्तःशब्दस्याधिकरणशक्तिप्रधानतया अस्ति

सामानाधिकरण्याभावादप्राप्तो मतुप् निपात्यते पतिवत्नीत्यत्र तु वत्वं निपात्य

ते अन्तर्वत्नी पतिवत्नी प्रत्युदाहरणं तु अन्तरस्त्यस्यां शालायां घटः पतिमती पृ

सि॰
कौ॰
१०५

थिवी पत्युर्नो यज्ञसंयोगे पतिशब्दस्य नकारादेशः स्यात् यज्ञेन सम्बन्धे वसिष्ठस्य
पत्नी तत्कर्तृकयज्ञस्य फलभोक्त्रीत्यर्थः दम्पत्योः सहाधिकारात् विभाषा सपू
र्वस्य पतिशब्दान्तस्य सपूर्वस्य प्रातिपदिकस्य नकारादेशो वा स्यात् गृहस्य पतिर्गृ
हपतिः गृहपत्नी अनुपसर्जनस्येतीहोत्तरार्थमनुवृत्तमपि न पत्युर्विशेषणं कि
न्तु तदन्तस्य तेन बहुव्रीहावपि दृढपत्नी दृढपतिः वृषलपत्नी अथ वृषलस्य प
त्नीति विग्रहे कथमिति चेत् पत्नीव पत्नीत्युपचारात् यद्वा आचारक्विबन्तात्कर्त्त   १०५

रिक्तिप् अस्मिंश्चपक्षेपत्नियौपत्नियः इतिरूपसिद्धिः ययेविशेषः सपूर्वस्यकिं ग

वांपतिःस्त्री नित्यंसपत्न्यादिषु पूर्वविकल्पापवादः समानस्यसभावोपिनिपात्य

ते समानःपतिर्यस्याःसा(स)पत्नी एकपत्नी वीरपत्नी पूतक्रतोरैच इयंत्रिसूत्रीपुंयो

गएवेष्यते पूतक्रतोःस्त्रीपूतक्रतायी ययातुक्रतवःपूताःपूतक्रतुरेवसा वृषा

कप्यग्निकुसितकुसिदानामुदात्तः एषामुदात्तःऐआदेशःस्यात् ङीप्च वृषाकपेः

स्त्रीवृषाकपायी हरविष्णू वृषाकपीइत्यमरः वृषाकपायी श्रीगौर्योरपिनिव अ

सि॰
कौ॰
१॥

ग्रायी ऊर्मितायी ऊर्मिदायी ऊर्मिदशब्दो ह्रस्वमध्योऽन्तदीर्घमध्यः मनोरौ वा म
नुशब्दस्यौकारादेशः स्यात् उदात्तैकारश्च वा ताभ्यां सन्नियोगशिष्टो ङीप् च मनोः
स्त्री मनायी मनावी मनुः वर्णादनुदात्तात्तोपधात्तो नः वर्णवाची योऽनुदात्तान्त
स्तोपधस्तदन्तादनुपसर्जनात्प्रातिपदिकाद्वा ङीप् स्यात् तकारस्य नकारादेशश्च
एता एनी रोहिता रोहिणी वर्णानां तणति नितान्तानामिति फिट्सूत्रेणाद्युदा
त्ताः त्र्येण्या शलल्येति गृह्ये त्रीण्येतान्यस्या इति बहुव्रीहिः अनुदात्तात्किम् श्वेता ॥१॥

वृषादीनां चेत्यन्तोदात्तोयम् अत इत्येव षितिः स्त्री पिशङ्गादुपसङ्ख्यानम् पि
शङ्गी पिशङ्गा असितपलितयोर्न असिता पलिता छन्दसि क्नमेके असिक्नी
अवदातशब्दस्तु न वर्णवाची किन्तु विशुद्धिवाची तेनावदातेत्येव अन्यतो ङीष्
तोपधभिन्नाद्वर्णवाचिनः अनुदात्तान्तात् प्रातिपदिकात् स्त्रियां ङीष् स्यात् ।
कल्माषी सारङ्गी लघावन्ते द्वयोश्च बह्वषो गुरुरिति मध्योदात्तावेतौ अनुदा
त्तान्तात् किम् कृष्णाकपिला कृष्णकपिलावन्तोदात्तौ षिद्गौरादिभ्यश्च षिद्भ्यो

सि॰
कौ॰
।।।

गौरादिभ्यश्चङीष्स्यात् नर्तकीगौरी अनडुही पिप्पल्यादयश्च आकृतिगणो

यम् सूर्यतिष्यागस्त्यमत्स्यानांयउपधायाः अङ्गस्योपधायायस्यलोपःस्यात् स

चेत्सूर्याद्यवयवः मत्स्यस्यङ्यांसूर्यागस्त्ययोश्छेचङ्यांच तिष्यपुष्ययोर्नक्षत्राणि

यलोपइतिवाच्यम् मत्सी मातरिषिच्चेतिषित्त्वादेवसिद्धेगौरादिषुमतामहीश

ब्दपाठादनित्यःषिन्ङीष् दंष्ट्रा जानपदकुण्डगोणस्थलभाजनागकालनील

कुशकामुककबराद्वृत्त्यमत्रावपनाकृत्रिमाश्राणास्थौल्यवर्णानाच्छादनायो। ।।।

विकारमैथुनेछाकेशवेशेषु एभ्यएकादशभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः क्रमाद्वृत्त्या

दिष्वर्थेषु ङीष् स्यात् जानपदी वृत्तिश्चेत् अन्यात्तु जानपदी स्वरभेदः उत्सा

दित्वादञन्तत्वेन टिड्ढे ति ङीप्याद्युदात्तः कुण्डी अमत्रं चेत् कुण्डान्या कुण्डि

दाहे गुरोश्च हलः इत्यप्रत्ययः यमत्वमृते जारजः कुण्ड इति मनुष्यजातिवचन

त्वतो जातिलक्षणे ङीष् भवत्येव अमत्रे हि स्त्रीविषयत्वादाप्प्राप्तः ङीष् विधी

यते ननु नियमाते गोणी आवपनं चेत् गोणान्या स्थली आकृत्रिमा चेत् स्थला

सि॰ कौ॰ ११२

न्या भाजी श्राणा चेत् भाजान्या नागी स्थूला चेत् नागान्या गजवाची नागशब्दः

स्थौल्यगुणयोगादन्यत्र प्रयुक्त उदाहरणम् सर्पवाची तु दैर्घ्यगुणादन्यत्र प्रयु

क्तः प्रत्युदाहरणं काली वर्णश्चेत् कालान्या नीली अनाच्छादनं चेत् नीला

न्या नील्या रक्ता शाटीत्यर्थः नीलाद्यवक्तव्यमित्यत्र अनाच्छादनेपि न सर्वत्र

किन्तु नीलादोषधौ नीली प्राणिनि च नीली गौः संज्ञायां वा नीली नीला कु

कुशान्या कामुकी मैथुनेच्छा चेत्

शी अयोविकारश्चेत् कामुकान्या कबरी केशानां सन्निवेशविशेषश्चे ११२

शोणी

त् कवरामाविज्ञेत्यर्थः शोणाम्नाचाम् शोणा वोनो गणवचनात् उदन्नाङ्ग

णावाचिनोवाङीष्स्मात् मृह्वी मृडः उतः किंशुविःगुणेतिकिं श्रावुः खरुसं

योगोपधात्र खरुः पतिंवराकन्यापाण्डुः बह्वादिभ्यश्च पश्चोङीष्वास्मात् ब

क्ति

ह्वी बह्वः पद्धती पद्धतिः कृदिकारादक्तिनः रात्री रात्रिः सर्वतोक्तिन्नर्थादिभ्यः

क्ति

के शाकटी शाकटिः अक्तिन्नर्थात्किम् अजननिः क्तिन्नन्तादशामेविध्यर्थंप

घ्रुवेति

द्धति शाकटोगणेपठ्यते हिमकाषिहृतिष्पद्भावः पुंयोगादाख्यायाम् याप्रमाख्या

पुंयोगाख्यायांवर्त्तते ततो ङीष् स्यात् गोपस्य स्त्री गोपी पालकान्तान्न गोपालिका
अश्वपालिका सूर्याद्देवतायां चाप् वाच्यः सूर्यस्य स्त्री देवता सूर्या देवतायां ।
किं सूरी कुन्ती मानुषीयम् इन्द्रवरुणभवशर्वरुद्रमृडहिमारण्ययवयवनमा
तुलोपाध्यायाचार्याणामानुक् एषामानुगागमः स्यात् ङीष् च इन्द्रादीनां षण्णां
मातुलाचार्ययोश्च पुंयोग एवेष्यते तत्र ङीषि सिद्धे आगममात्रं विधीयते इतरे
षांचवत्राणामभयम् इन्द्राणी हिमारण्ययोर्महत्त्वे महद्धिमं हिमानी अरण्य ॥६

नी यवाद्दोषे दुष्टो यवो यवानी यवनाल्लिप्याम् यवनानां लिपिः यवनानी मातु

लोपाध्याययोरानुग्वा मातुलानी मातुली उपाध्यायानी उपाध्यायी या तु स्वय

मेवाध्यापिका तत्र वा ङीष् वाच्यः उपाध्यायी उपाध्याया आचार्यादणत्वं च

आचार्यस्य स्त्री आचार्यानी पुंयोग इत्येव आचार्या स्वयं व्याख्यात्री अर्यक्षत्रियाभ्यां

वा स्वार्थे अर्याणी अर्या स्वामिनी वैश्या वा इत्यर्थः क्षत्रियाणी क्षत्रिया पुंयोगे

तु अर्यी क्षत्रियी कथं ब्रह्माणीति ब्रह्माणमानयति जीवयति इति कर्मण्यण् ॥

सि॰
कौ॰
११४

क्रीतात्करणपूर्वात् क्रीतान्तादद्न्तात्करणादेः स्त्रियांङीष्स्यात् वस्त्रक्रीती
क्वचिन्न धनक्रीता क्तादल्पाख्यायाम् करणादेः क्तान्तादद्न्तात् ङीष्स्यात्
अल्पत्वेद्योत्ये अभ्रलिप्ती द्यौः बहुव्रीहेश्चान्तोदात्तात् बहुव्रीहेः क्तान्तादन्तो
दात्तादद्न्तात्स्त्रियांङीष्स्यात् जातिपूर्वादितिवक्तव्यम् तेनबहुनञ्सुका
लसुखादिपूर्वान्न ऊरुभिन्नी नेह बहुकृता जातान्तान्न दन्तजाता पाणिगृ
हीतीभार्यायाम् पाणिगृहीतान्या अस्वाङ्गपूर्वपदाद्वा सर्वेणानिरंवासोवि। ११४

कल्लोयम् सुरापीती सुरापीता अन्नोदात्तात्किम् वस्त्रच्छन्ना अनाच्छादना

दिति उदात्तनिषेधः अत एव पूर्वेण पिङ्गीष्न स्वाङ्गाच्चोपसर्जनादसंयोगो

पधात् असंयोगोपधमुपसर्जनं यत्स्वाङ्गं तदन्तात्प्रातिपदिका द्वा ङीष् स्या

त् केशानतिक्रान्ता अतिकेशी अतिकेशा चन्द्रमुखी चन्द्रमुखा संयोगोप

धात्तु सुगुल्फा उपसर्जनात्किम् शोभना शिखा सुशिखा स्वाङ्गं त्रिधा अद्र

वं मूर्तिमत्स्वाङ्गं प्राणिस्थमविकारजम् सुस्वेदा द्रवत्वात् सुज्ञाना अमूर्तत्वा

सि॰
कौ॰
५५

फा

त् समभावेपात्वा अष्टाणिस्थत्वात् सवर्णोऽष्टा विकारजत्वात् अनन्तस्य तदर्हत्त्वं च सके
शी सकेशावारणा अष्टाणिस्यमापिशाणिनिर्दिष्टत्वात् तेनैवेन्नजयायुतम्
सलनी सलनावायतिमाशाणिवस्थाणिमहृद्योस्थितत्वात् नासिकोदरोष्ठज
ङ्गादन्तकण्ठश्लङ्काश्च पञ्चोवाडीषु आद्ययोःनासिकोदरयोर्बहुज्जलताणो
निषेधोबाध्यते पुरस्तादपवादन्यायात् डोष्ठादीनां पञ्चानांत असंयोगोपथा।
दितिबाध्यते मध्येऽपवादन्यायात् सहृदन्ज्जलताणात्प्रतिषेधः परत्वादस्सबाध ॥५

कः तुङ्गनासिकी तुङ्गनासिका इत्यादि नेह सहनासिका अनासिका अत्रवृत्तिः

अङ्गगात्रकण्ठेभ्यो वक्तव्यम् स्वङ्गी स्वङ्गा इत्यादि एतस्यानन्तरमस्य योर्थे न च का

रेण सङ्ग्राह्यमिति केचित् भाष्याद्यनुक्तत्वादप्रमाणमिदमिति प्रामाणिकाः अ

त्रवार्त्तिकानि पुच्छाच्च सपुच्छी सपुच्छा कबरमणिविषशरेभ्यो नित्यम् कबरं

पुच्छं यस्याः सा कबरपुच्छी इत्यादि उपमानात्पक्षाच्च पुच्छाच्च नित्यमित्येव उ

लूकपक्षी शाला उलूकपुच्छी सेना नक्रोडादिबह्वचः क्रोडादेर्बह्वचः स्वाङ्गाच्च

सि॰
कौ॰
१९

ङीष् कल्याणक्रोडा अश्वानामुरःक्रोडा आकृतिगणोऽयम् सुजघना महनञ्ज्वियमा

नखर्वाच्च सहेत्यादिविकल्पर्वोन्नङीष् सकेशा अकेशा विद्यमाननासिका नाखमा

त्वान्नंतायांनङीष्स्यात् शूर्पणखा गौरमखा संज्ञायाम् किम् ताम्रमुखी कन्या दि

कालपदान्नङीष् दिकवर्णपदान्ताङ्गान्नाम्प्रातिपदिकात्परस्य ङीषो ङीबादेशः स्या

त् शाङ्गमुखी आद्युदात्तं पदम् वाहः वाहन्तात्प्रातिपदिकात् ङीष्स्यात् ङीषेवान्त्र

वर्तिनेनङीष् दित्यवाड्इत्यमे दित्यौहीत्यमे सख्यशिश्वीति भाषायाम् इतिपाठः प्रका ॥ १९

रेभाषायामिमसानत्वं द्रष्टव्यः तेनच्छन्दस्यपि क्वचित् सावी अशिश्वी आत्येनवो

गुनयन्नामशिश्वीः जातेरस्त्रीविषयादयोपधात् जातिवाचियत् नचस्त्रियांनिय

नमयोपधंततः स्त्रियाम् ङीष् स्यात् आकृतिग्रहणाजातिः अनुगतसंस्थानव्यङ्ग्

यर्थः नटी लिङ्गानांचनसर्वभाक् सकृदाख्यातनिर्ग्राह्या। असर्वलिङ्गत्वेसति प

कस्यांव्यक्तौकथनाद्व्यक्त्यन्तरेकथनंविनापिसुग्रहाजातिरितिलक्षणान्तरम् ह

षली जात्यन्तेकिम् अक्षामकृदित्यादि किं देवदत्ता गोत्रंचचरणैःसह अपत्यप्रत्यया

न्तः शाखाध्येतृवाची च शब्दः जातिकार्यं लभते इत्यर्थः औपगवी कठी बह्वृची ब्रा
ह्मणीमत्र तु शार्ङ्गरवादिपाठात् ङीना ङीष् बाध्यते जातेः किम् मुण्डा अस्त्रीवि
षयात्किम् बलाका अयोपधात्किम् क्षत्रिया योपधप्रतिषेधे गवयहयमुकयम
नुष्यमत्स्यानामप्रतिषेधः गवयी हयी मुकयी हलस्तद्धितस्येति यलोपः मनुषी मनोर्जातावञ्यतौ षुक् च॥
मत्स्यस्य ङ्यां मत्सी पाककर्णपर्णपुष्पफलमूलवालोत्तरपदाच्च पाकाद्युत्तरपदा
ज्जातिविषयात्स्त्रीविषयादपि ङीष् स्यात् ओदनपाकी शङ्कुकर्णी शालपर्णी शङ्ख

त्वपुष्पी दासीफली दर्भमूली गोवाली ओषधिविशेषे रूढा एते ऊङुतो मनुष्यजा

तेः ङीष् स्यात् दाक्षी योपधादपि उदमेयस्यापत्यं औदमेयी मनुष्येति किं तित्तिरिः

ऊङुतः उकारान्तादयोपधान्मनुष्यजातिवाचिनः स्त्रियामूङ् स्यात् ऊरूः ऊर्वो

दिष्योगपः नस्त्रियामवन्त्यादिना लुक् अयोपधात्किं अध्वर्युः ब्राह्मणी अ

प्राणिजातेश्चारज्ज्वादीनामुपसङ्ख्यानम् रज्ज्वादिपर्युदासात् उवर्णान्तेभ्य एव । अ

लाबूः कर्कन्धूः अनयोर्दीर्घान्तत्वेपि नोङ्धात्वोरिति विभक्त्युदात्तत्वप्रतिषेधः ऊ

सि॰
कौ॰
११८

ऊः । फलम् । प्राणिजातेस्तु कृकवाकुः । रज्ज्वादेस्तु रज्जुः । हनुः । बाह्वन्तात्संज्ञायाम् । स्त्रि
याम् ऊङ् । भद्रबाहूः । संज्ञायां किम् । वृत्तबाहुः । पङ्गोश्च । पङ्गूः । श्वशुरस्योकाराकारलोप
श्च । वा ऊङ् । पुंयोगलक्षणस्य ङीषोऽपवादः । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया श्वश्र्वादयः । श्वश्रूः ॥
ऊरूत्तरपदादौपम्ये । उपमानवाचिपूर्वपदमूरूत्तरपदं यत्प्रातिपदिकं तस्मादूङ् स्या
त् । करभोरूः । संहितशफलक्षणवामादेश्च । अनौपम्यार्थं सूत्रम् । संहितोरूः । शफो
रूः । शफौ खुरौ ताविव संश्लिष्टत्वात् उपचारादर्शआद्यच् । लक्षणोरूः । वामोरूः । सहितम

११८

हार्थं वेति वक्तव्यम् हितेन महता महितोऽह्नयमाः मासहितोऽह्नः सहेतेऽहनि सा

हितोऽह्नयमाः मासहोऽह्नः यद्वा विद्यमानवचनस्य महतशाहस्य ऽवेतिशायप्रतिपाद

नाय प्रयोगः कद्रूकमण्डल्वोः संज्ञायाम् कद्रूः कमण्डलूः संज्ञायां किम् कद्रुः

कमण्डलुः अब्भ्रे दीर्घवचनम् शार्ङ्गरवाद्यञो ङीन् शार्ङ्गरवादेरञो यः प्रकार

लदन्ताच्च जातिवाचिनो ङीन् स्यात् शार्ङ्गरवी वैदी जातेरित्यन्तु द्धञोः पुंयोगे ङीषेव

न नरयोर्वृद्धिश्चेति गणसूत्रम् नारी यङश्चाप् यङन्तात्स्त्रियां चाप् स्यात् आम्बष्ठ्य

सि॰
कौ॰
११५

ङोः सामान्यग्रहणम् आम्बष्ठ्याकारीषगन्ध्यावायजस्यायाच्यः पौतिमाष्या आ

वयवाद्व अस्माच्चाप्यात् यञश्चेति ङीषोपवादः अवटषाह्रोगर्गादिः आवट्या

तद्धिताः आपञ्चमपरिसमाप्तेरयमधिकारः यूनस्तिः युवन् शाह्रान्तिः प्र

त्ययः स्यात् सचतद्धितः लिङ्ग विशिष्टपरिभाषयासिद्धेतद्धिताधिकारउक्त

र्थः युवतिः अनुपसर्जनादित्येव बह्नवो युवानोस्यां बहुयुवा युव

तीतियौतेः शत्रन्तात् ङीपिबोध्यम् ॥ इतिस्त्रीप्रत्ययाः ॥ ॐ ११५

प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचनमात्रे प्रथमा नियतोपस्थितिकः प्रातिपदिकार्थः
मात्रशब्दस्य प्रत्येकं योगः प्रातिपदिकार्थमात्रे लिङ्गमात्राद्याधिक्ये संख्यामात्रे च प्रथ
मा स्यात् उच्चैः नीचैः कृष्णः श्रीः ज्ञानम् अलिंगा नियतलिङ्गाश्च प्रातिपदिकार्थमात्रे
इत्यस्योदाहरणम् अनियतलिङ्गास्तु लिङ्गमात्राधिक्ये इत्यस्य तटः तटी तटम् परि
माणमात्रे द्रोणो व्रीहिः द्रोणरूपं यत्परिमाणं तत्परिच्छिन्न इत्यर्थः प्रत्ययार्थे परिमाणे
प्रकृत्यर्थो भेदेन संसर्गेण विशेषणम् प्रत्ययार्थस्तु परिच्छेद्यपरिच्छेदकभावेन व्रीहौ

सि॰
कौ॰
२०

विशेषणमिति विवेकः वचनं संख्या एकः द्वौ बहवः इत्युक्तार्थत्वाद्विभक्तेरप्राप्तौ वचन

म् सम्बोधने च इत्युपसंख्यानात् हे राम कारके इत्यधिकृत्य कर्तुरीप्सिततमं कर्म क

र्तुः क्रियया आप्तुमिष्टतमं कारकं कर्मसंज्ञं स्यात् कर्तुः किं माषेष्वश्वं बध्नाति कर्मण

ईप्सिता माषाः न कर्तुः तमग्रहणं किं पयसौदनं भुंक्ते कर्मेत्यनुवृत्तौ पुनः कर्मग्रह

णमाधारनिवृत्त्यर्थम् अन्यथा गेहं प्रविशतीत्यत्रैव स्यात् अनभिहिते इत्यधिकृत्य॥

कर्मणि द्वितीया अनुक्ते कर्मणि द्वितीया स्यात् हरिं भजते अभिहिते तु कर्मणि प्राति

पदिकार्थमात्र इति प्रथमैव अभिधानं च प्रायेण तिङ्कृत्तद्धितसमासैः तिङ् हरिः सेव्य

ते कृत् लक्ष्म्या हरिः सेवितः तद्धितः शातेन क्रीतः शात्यः समासः प्राप्तः आनन्दो यं प्राप्तान

न्दः क्वचिन्निपातेनाभिधानं यथा विषवृक्षोपि संवर्ध्य स्वयं छेत्तुमसाम्प्रतम् सांप्रतमि

त्यस्य हि युज्यते इत्यर्थः तथा युक्तं चानीप्सितम् ईप्सिततमवत् क्रियया युक्तमनीप्सित

मपि कारकं कर्मसंज्ञं स्यात् ग्रामं गच्छंस्तृणं स्पृशति विषं भुंक्ते अकथितं च अपादाना अन्नं भक्षत्

दिविशेषैरविवक्षितं कारकं कर्मसंज्ञं स्यात् दुह्याच्पच्दण्ड्रुधिप्रच्छिचिब्रूशासुजि

मथ्मुषाम् कर्मयुक्स्यादकथितंतथास्यान्नीहृकृष्वहाम् दुहादीनांद्वादशानांतथानी
प्रभृतीनांचतुर्णांकर्मणायद्युज्यते तदेवाकथितंकर्मेतिपरिगणनंकर्तव्यमित्यर्थः गां
दोग्धिपयः बलिंयाचतेवसुधाम् तण्डुलानोदनंपचति गर्गाञ्छतंदण्डयति व्रजमवरु
णद्धिगाम् माणवकंपन्थानंपृच्छति वृक्षमवचिनोतिफलानि माणवकंधर्मंब्रूतेशास्ति
वा शतंजयतिदेवदत्तम् सुधांक्षीरनिधिंमथ्नाति देवदत्तंशतंमुष्णाति ग्राममजांनय
तिहरति कर्षति वहतिवा अर्थनिबन्धनेयंसंज्ञा बलिंभिक्षतेवसुधाम् माणवकंधर्मं

भावेप्यभिधेयेवक्तिरित्यादि कारकंकिम् माणवकमपितरंपन्थानंपृच्छति अ

कर्मकधातुभिर्योगे देशःकालोभावोगन्तव्योध्वाचकर्मसंज्ञइतिवाच्यम् कुरून्स्वपिति ॥

मासमास्तेगोदोहमास्तेक्रोशमास्ते गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थशब्दकर्माकर्मकाणामणि

कर्ताअणौ गत्यर्थानांशब्दकर्मकाणामकर्मकाणांचअणौयः कर्तासणौकर्म

स्यात् शत्रूनगमयत्स्वर्गंवेदार्थंस्वानवेद[illegible]यत् आशयच्चामृतंदेवान्वेद

मध्यापयद्विधिम् आसयत्सलिलेपृथ्वींयःसमेश्रीहरिर्गतिः नीवह्योर्नेनाययतिवाह

सि॰
कौ॰
९२

यतिवाभारंभृत्येन गत्यादिकिम् पाचयति ओदनंदेवदत्तेन अण्यन्तानांकिम् गम

यतिदेवदत्तोयज्ञदत्तम् तमन्यःप्रयुंक्ते गमयति देवदत्तेनयज्ञदत्तंविष्णुमित्रः नीय

नीवह्योर्ननाययतिवाह
यतिवाभारंभृत्येन

न्तृकर्तृकस्यवहेरनिषेधः वाहयति रथंवाहान्सूतः आदिखाद्योर्न आदयतिखाद

यतिवान्नंवटुना भक्षेरहिंसार्थस्यन भक्षयत्यन्नंवटुनाअहिंसार्थस्यकिम् भक्षय

ति वलीवर्दान्सस्यम् जल्पतिप्रभृतीनामुपसंख्यानम् जल्पयतिभाषयतिधर्मंपुत्रंदे

वदत्तः दृशेश्च दर्शयतिहरिंभक्तान् सूत्रेज्ञानसामान्यार्थानामेवग्रहणंनतुतद्विशेषा

र्थानामित्यनेनस्मार्यते तेनस्मरति जिघ्रत्यादीनांनस्मारयति घ्रापयति देवदत्तेन पा

त्वेनाकर्मक

ठ्यतेर्न पाठयतिदेवदत्तेनधात्वर्थसङ्गृहीतकर्मकत्वात्माभिः येषांदेशकालादिभि

र्वंकर्मनसंभवति तेप्यकर्मकाः नतुविवक्षितकर्माणोपितेनमासमासयति देवद

त्तेनपाचयतीत्यादौनतु हृक्रोरन्यतरस्याम् हृक्रोरणौकर्ताणौवाकर्मस्यात् हारय

ति कारयति वाभृत्येनभृत्यंवाकटम् अभिवादिदृशोरात्मनेपदेवेतिवाच्यम् अभिवा

दयते दर्शयते देवंभक्तेनभक्तंवा अधिशीङ्स्थासांकर्म अधिपूर्वाणामेषामाधारः

कर्मस्यात् अधिशेते अधितिष्ठते अध्यास्तेवावैकुण्ठंहरिः अभिनिविशश्च अभिनीत्येत
त्सङ्घातपूर्वस्यविशतेराधारःकर्मस्यात् अभिनिविशतेसन्मार्गम् परिक्रयणेसंप्रदा
नमितिसूत्रादिहमण्डूकप्लुत्यान्यतरस्याम् ग्रहणमनुवर्त्यव्यवस्थितविभाषाश्रया
णात्क्वचिन्न पापेभिनिवेशः उपान्वध्याङ्वसः उपादिपूर्वस्यवसतेराधारःकर्मस्यात्
उपवसति अनुवसति अधिवसति आवसतिवा वैकुण्ठंहरिः अभुक्त्यर्थस्यन वनेउ
पवसति उभसर्वतसोःकार्याधिगुपर्यादिषु त्रिषु द्वितीयाम्रेडितान्तेषु ततोन्यत्रापि

हृषपते उभयतःकृष्णंगोपाःसर्वतःकृष्णम् धिक्कृष्णाभक्तम् उपर्युपरिलोकंहरिः अ

ध्यधिलोकं अधोधोलोकं अभितःपरितः समया निकषा हाप्रतियोगेपि अभितःकृ

ष्णं परितःकृष्णम् ग्रामंसमया निकषा हाकृष्णाभक्तम् तस्यशोच्यतेइत्यर्थः बुभुक्षि

तं नप्रतिभातिकिञ्चित् अन्तरान्तरेणयुक्ते आभ्यांयोगेद्वितीयास्यात् अन्तरात्वांमां

हरिः अन्तरेणहरिंनसुखम् कर्मप्रवचनीयाइत्यधिकृत्य अनुर्लक्षणे लक्षणेद्योत्येनु

रुक्तसंज्ञःस्यात् गत्युपसर्गसंज्ञापवादः कर्मप्रवचनीययुक्तेद्वितीया एतेनयोगेद्विती

सि॰
कौ॰
१२४

ज्ञः स्यात् जपमनुप्रावर्षत् हेतुभूतजपोपलक्षितं वर्षणमित्यर्थः परापि हेतौ तृतीया

बाध्यतेनेन लक्षणेत्थंभूतेत्यादिना सिद्धे पुनः संज्ञाविधानसामर्थ्यात् तृतीयार्थे अ

स्मिन्द्योत्येनुरुक्तसंज्ञः स्यात् नदीमन्ववसिता सेना नद्या सह सम्बद्धेत्यर्थः षि

ञ् बन्धने क्तः हीने हीने द्योत्येनुः प्राग्वत् अनु हरिं सुराः हरेर्हीना इत्यर्थः उपोधिके

च अधिके हीने च द्योत्ये उपेत्यव्ययं प्राक्संज्ञं स्यात् अधिके सप्तमी वक्ष्यते हीने उप हरिं।

सुराः लक्षणेत्थंभूताख्यानभागवीप्सासु प्रतिपर्यनवः एष्वर्थेषु विषयभूतेषु प्रत्या

दय उक्तसंज्ञाःस्युः लक्षणे वृक्षंप्रति परिअनुवाविद्योततेविद्युत् इत्थंभूताख्याने सा

धुर्देवदत्तोमातरंप्रतिपरिअनुवा भागेलक्ष्मीर्हरिंप्रतिपरिअनुवा हरेर्भागइत्यर्थः

वीप्सायांवृक्षंवृक्षंप्रतिपरिअनुवासिञ्चति अत्रोपसर्गत्वाभावान्नषत्वम् एषुकिं प

रिषिंचति अभिरभागे भागवर्जितलक्षणादावभिः उक्तसंज्ञःस्यात् हरिमभिवर्त्ते

भक्तोहरिमभिवृक्षंवृक्षमभिषिञ्चति अभागेकिंयदत्रमामभिष्यात्तद्दीयताम्

अधिपरी अनर्थके उक्तसंज्ञौस्तः कुतोध्यागच्छति कुतःपर्यागच्छति गतिसंज्ञाभावा

द्रुतिर्गताविति निपातनान्न षः सुः पूजायाम् सुसिक्तंसुस्तुतंअनुपसर्गत्वान्नषः सुःपूजायांकिं सुषिक्तं
किंतवात्र क्षेपोयम् अतिरतिक्रमणेच अतिक्रमणेपूजायांच अतिःकर्मप्रवचनीय
संज्ञःस्यात् अतिदेवान्कृष्णः अपिःपदार्थसम्भावनान्ववसर्गगर्हासमुच्चयेषु एषुद्यो
त्येषु अपिरुक्तसंज्ञःस्यात् सर्पिषोपिस्यात् संभावनायांलिङ्॰ तस्या एवविषयभूते
भवनेकर्तृदौर्लभ्यप्रयोजकंयदपिशब्दःस्यादित्यनेनसम्भाव्यते अनुपसर्गत्वान्नषः सर्पि
षःइतिषष्ठीत्वपिशब्दबलेनगम्यमानस्यबिन्दोरवयवावयविभावसम्बन्धेन इयमेवा

पिधाहृस्मपदार्थद्योतकतानामद्वितीयान्तेनेहप्रवर्त्तने सर्पिषोबिन्दुनायोगेनत्व

पिने स्यात्कत्वा अपिस्तुयाद्रिसुम् संभावनायामुत्कर्षमाविष्कर्त्तुमत्युक्तिः अपि

स्तुहि अन्ववसर्गः कामचारानुज्ञाधिग्देवदत्तमपिस्तुयाद्वृषलं गर्हा अपिसिंच

अपिस्तुहि समुच्चये कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे २।३ द्वितीयास्यात् मासंकल्याणी

मासमधीते [illegible] मासंगुडधानाः [illegible] क्रो

शंकुटिलानदी क्रोशमधीते क्रोशंगिरिः अत्यन्तसंयोगेकिम् मासस्यद्विरधीते॥

सि॰
कौ॰
१२९

क्रोशमेकदेशेपर्वतः स्वतन्त्रः कर्ता क्रियायां स्वातन्त्र्येण विवक्षितोर्थः कर्ता स्यात्
साधकतमं करणं क्रियासिद्धौ प्रकृष्टोपकारकं करणसंज्ञं स्यात् तमप् ग्रहणं कि
म् गङ्गायां घोषः कर्तृकरणयोस्तृतीया अनभिहिते कर्तरि करणे च तृतीया स्या
त् रामेण बाणेन हतो वाली प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यानम् प्रकृत्या चारुः प्रायेण
याज्ञिकः गोत्रेण गार्ग्यः समेन यति विषमेण यति द्विद्रोणेन धान्यं क्रीणाति सु
खेन दुःखेन याति इत्यादि दिवः कर्म च दिवः साधकतमं कर्मसंज्ञं स्यात् चात्करण

संतम् अदैरस्तान्वादीयति अपवर्गेतृतीया अपवर्गः फलप्राप्तिसंयोगोल्ला।
योकालाध्वनोरत्यन्तसंयोगेतृतीयास्यात् अह्नाक्रोशेनवानुवाकोधीतः फलप्रा
प्तिःकिं मासमधीतोनायातः सहयुक्तेऽप्रधाने सहार्थेनयुक्तेऽप्रधानेतृतीया।
स्यात् पुत्रेणसहागतः पितापवंसाकंसार्धंसमंयोगेपि विनापितद्योगंतृतीयावृ
द्धोयूनेतिनिर्देशात् येनाङ्गविकारः येनांगेनविकृते नाङ्गिनोविकारोलक्ष्यते
ततस्तृतीयास्यात् अक्ष्णाकाणः अतिसमस्यकाणत्वविशिष्ट रूपार्थः अंगवि

सि. कौ. १२७

कारः किम् प्रतिकारणमस्य इत्यंभूतलक्षणे कंचित्प्रकारंप्राप्तस्यलक्षणेतृतीया।

स्यात् जटाभिस्तापसोद्दृष्टः जटाज्ञाप्यतापसत्वविशिष्टः संज्ञोन्यतरस्यांकर्मणि सं

ज्ञस्यजानातेः कर्मणितृतीयास्यात् वा पित्रा पितरंवासंजानीते हेतौ हेत्वर्थेतृती

यास्यात् द्रव्यादिसाधारणंनिर्व्यापारसाध[ार]णंचहेतुत्वम् करणत्वंतुक्रियामात्रवि

षयत्वम् व्यापारनियतंच दण्डेनघटः पुण्येनदृष्टोहरिः फलमपीहहेतुः अध्ययने

नवसति गम्यमानापिक्रियाविभक्तौप्रयोजिका अलंश्रमेणश्रमेणसाध्यंनास्ति।

१२७

त्यर्थः इहसाधनक्रियांप्रतिश्रमः करणं येनेनवत्साम्यायययतिपयः येनेनपरिछि

द्येमर्थः अशिष्टव्यवहारे दाणःप्रयोगेचतुर्थ्यर्थेतृतीया दास्यासंयच्छतेकामुकः ध

र्मेन्तभार्यायैसंयच्छति कर्मणायमभिप्रेतिससंप्रदानम् दानस्यकर्मणायमभिप्रेतिस

संप्रदानसंज्ञःस्यात् चतुर्थीसंप्रदाने विप्रायगांददाति अनभिहितइत्येवदानीयो॰

विप्रःक्रियायायमभिप्रेतिसोपिसंप्रदानम् पत्येशेते कर्मणःकरणसंज्ञासंप्रदान

स्यचकर्मसंज्ञा पशुनारुद्रंयजते पशुंरुद्रायददातीत्यर्थः रुच्यर्थानां [illegible] प्रीय

माणः रुच्यर्थानांधातूनांप्रयोगेप्रीयमाणोर्थः संप्रदानंस्यात् हरयेरोचतेभक्तिः।
अन्यकर्तृकोभिलाषोरुचिः हरिनिष्ठप्रीतिर्भक्तिः कर्त्रीप्रीयमाणः किंदेवदत्तायरो
चतेमोदकःपथि श्लाघह्नुङ्स्थाशपांज्ञीप्स्यमानः एषांप्रयोगेबोधयितुमिष्टः संप्र
दानंस्यात् गोपीस्मरात्कृष्णायश्लाघते ह्नुतेतिष्ठतेशपतेवा ज्ञीप्स्यमानःकिंदेवदत्ताय
श्लाघतेपथि धारेरुत्तमर्णः धारयतेःप्रयोगेउत्तमर्ण उक्तसंज्ञःस्यात् भक्ताय
धारयतेमोक्षंहरिः उत्तमर्णःकिंदेवदत्तायधारयतेशतंग्रामे स्पृहेरीप्सितः स्पृहय

नेः प्रयोगे स्पृहेः संप्रदानं स्यात् पुष्पेभ्यः स्पृहयति ईप्सितः किं पुष्पेभ्यो वने स्पृहयति

ईप्सितमात्रे इयं संज्ञा प्रकर्षविवक्षायां तु परत्वात् कर्मसंज्ञा पुष्पाणि स्पृहयति क्रुध

द्रुहेर्ष्यासूयार्थानां यं प्रति कोपः क्रुधाद्यर्थानां प्रयोगे यं प्रति कोपः स उक्तसंज्ञः स्या

त् हरये क्रुध्यति द्रुह्यति असूयति ईर्ष्यति गोपीस्मरात् यं प्रति कोपः किं भार्यामीर्ष्य

ति मैनामन्योऽद्राक्षीदिति क्रोधोऽमर्षः द्रोहोऽपकारः ईर्ष्याऽक्षमा असूया गुणेषु दोषा-

विष्करणम् द्रुहादयोऽपि कोपप्रभवा एव गृह्यन्ते अतो विशेषणं सामान्येन यं प्रति को

सि॰
कौ॰
१२५

सूयति क्रुधद्रुहोरुपसृष्टयोः कर्म्म सोपसर्गयोरनयोर्यं प्रति कोपस्तत्कारकं कर्म्म सं-
ज्ञं स्यात् क्रूरमभिक्रुध्यति अभिद्रुह्यति राधीक्ष्योर्यस्य विप्रश्नः एतयोः कारकं सम्प्र-
दानं स्यात् यदीयो विविधः प्रश्नः क्रियते कृष्णाय राध्यति ईक्षते वा पृष्टो गर्गः शु-
भाशुभं पर्यालोचयतीत्यर्थः प्रत्याङ्भ्यां श्रुवः पूर्वस्य कर्ता आभ्यां परस्य शृणोतेर्यो-
गे पूर्वस्य प्रवर्तनारूपव्यापारस्य कर्ता सम्प्रदानं स्यात् विप्राय गां प्रतिशृणोति आ-
शृणोति वा विप्रेण मह्यं देहीति प्रवर्तितः प्रतिजानीत इत्यर्थः अनुप्रतिगृणश्च

ग्राभ्यां गृणातेः कारकं पूर्वव्यापारस्य कर्तृभूतमुक्तसंज्ञं स्यात् होत्रेऽनुगृणाति प्र

तिगृणाति होता प्रथमं शंसति तमध्वर्युः प्रोत्साहयतीत्यर्थः परिक्रयणे संप्रदानम

न्यतरस्याम् नियतकालं भृत्यादि स्वीकरणं परिक्रयणं तस्मिन्साधकतमं कारकं संप्र

दानसंज्ञं वा स्यात् शतेन शताय वा परिक्रीतः तादर्थ्ये चतुर्थी वाच्या मुक्तये हरिं भजते

क्लृपि संपद्यमाने च भक्तिर्ज्ञानाय कल्पते संपद्यते जायते इत्यादि उत्पातेन ज्ञापिते च।

वाताय कपिला विद्युत् हितयोगे च ब्राह्मणाय हितम् क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्था

द्यातपायातिलोहिता
पीता वर्षाय विज्ञेया
दुर्भिक्षाय सिता भवेदिति

सि॰
कौ॰
१३०

निनः क्रियाक्रिया(पी)उपपदंयस्यतस्यस्थानिनोप्रयुज्यमानस्यतुमुनःकर्मणिचतुर्थीस्या
त् फलेभ्योयाति फलान्याहर्तुमित्यर्थः नमस्कुर्मोनृसिंहाय नृसिंहमनुकूलयि
तुमित्यर्थः एवंस्वयम्भुवेनमस्कृत्येत्यादावपि तुमर्थाच्चभाववचनात् भाववचना
च्चेतिसूत्रेणयोविहितोयस्तु प्रत्ययस्तदन्ताच्चतुर्थीस्यात् यागाययाति यष्टुंयाती॰
त्यर्थः नमःस्वस्तिस्वाहास्वधालंवषड्योगाच्च एभिर्योगेचतुर्थीस्यात् हरयेनमः उ
पपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसी नमस्करोति(दे)वान् प्रजाभ्यःस्वस्ति अग्नये

स्वाहा पितृभ्यः स्वधा अलमिति पर्याप्त्यर्थग्रहणम् तेनदैत्येभ्यो हरिरलंप्रभुःस

मर्थः शक्तइत्यादि प्रभ्वादियोगेषष्ठ्यपिसाधुः तस्मैप्रभवति सएषांग्रामणीरिति

निर्देशात् तेनप्रभुर्बुभूषुर्भुवनत्रयस्येतिसिद्धम् वषडिन्द्राय चकारःपुनर्वि

धानार्थः तेनआशीर्विवक्षायांपरामपि चतुर्थीचाशिषिइतिषष्ठींबाधित्वाचतु

र्थ्येवभवति स्वस्तिगोभ्योभूयात् मन्यकर्मण्यनादरेविभाषाप्राणिषु प्राणिवा

र्जंमन्यतेः कर्मणिचतुर्थीवास्यात् तिरस्कारे नत्वांतृणंमन्येतृणायवा श्वनाति

सि॰
कौ॰
१३१

ईषाम्नानादिकयोगेनन्त्वान्तृणंमन्येप्राणिष्वित्यपनीयनौकाकान्नशुकसृगा
लवर्ज्येष्वितिवक्तव्यम् तेन नत्वां नावं अन्नंमन्ये इत्यत्राप्राणित्वेपिचतुर्थीन न
त्वांशुनेमन्ये इत्यत्रप्राणित्वेपिभवत्येव गत्यर्थकर्मणिद्वितीयाचतुर्थ्यौचेष्टा॰
यामनध्वनि अध्वभिन्नेगत्यर्थानांकर्मणिएतेस्तः चेष्टायाम् ग्रामंग्रामायवाग
च्छति चेष्टायांकिं मनसाहरिंव्रजति अनध्वनीतिकिं पन्थानंगच्छति
गन्त्राधिष्ठितेध्वन्येवायंप्रतिषेधः यदातूत्पथात्पन्थानमाक्रमितुमिष्यतेतदा

वत्र्थीभवत्येव उन्मथेनपथेगच्छति ध्रुवमपायेपादानम् अपायोविश्लेषस्तस्मिन्सा
ध्येध्रुवमवधिभूतंकारकमपादानसंज्ञंस्यात् अपादानेपंचमी ग्रामादायाति धाव
तोश्वात्पततिकारकंकिं वृक्षस्यपर्णंपततिजुगुप्साविरामप्रमादार्थानामुपसङ्-
ख्यानम् पापाज्जुगुप्सतेविरमति धर्मात् प्रमाद्यति भीत्रार्थानांभयहेतुः भयार्था
नांत्राणार्थानांचभयहेतुरपादानंस्यात् चौराद्बिभेति चौरात्त्रायते भ
यहेतुःकिं अरण्येबिभेतित्रायतेवा पराजेरसोढः पराजेःप्रयोगेऽसह्योऽर्थोऽपादा

नेस्मात् अध्ययनात्पराजयते ग्लायतीत्यर्थः असोढः किं शत्रून्पराजयते अभिभव
तीत्यर्थः वारणार्थानामीप्सितः प्रवृत्तिविघातो वारणम् वारणार्थानां प्रयोगे ईप्सि
तोर्थः अपादानं स्यात् यवेभ्यो गां वारयति ईप्सितः किं यवेभ्यो गां वारयति क्षेत्रे अ
न्तर्धौ येनादर्शनमिच्छति व्यवधाने सति यत्कर्तृकस्यात्मनो दर्शनस्याभावमिच्छति त
दपादानं स्यात् मातुर्निलीयते कृष्णः अन्तर्धौ किं चौरान्न दिदृक्षते इच्छति ग्रहणं
किं अदर्शनेच्छायां सत्यां सत्यपि दर्शने यथा स्यात् आख्यातोपयोगे च नियमपूर्वक

विद्यायाःस्वीकारेवक्तुःप्राकट्यंतस्मात् उपाध्यायादधीते उपयोगेकिंनटस्यशृ
णोति जनिकर्तुःप्रकृतिः जायमानस्यहेतुरपादानंस्यात् ब्रह्मणःप्रजाःप्रजाय
न्ते भुवःप्रभवःभवनंभूः भूकर्तुः प्रभवः तथा हिमवतोगंगाप्रभवति तत्रप्रका
शतइत्यर्थः ल्यब्लोपेकर्मण्यधिकरणेच प्रासादात्प्रेक्षतेआसनात्प्रेक्षते प्रासाद
मारुह्यआसनेउपविश्यप्रेक्षतेइत्यर्थः श्वशुराज्जिह्रेति श्वशुरंवीक्ष्येत्यर्थः गम्य
मानापिक्रियाकारकविभक्तीनांनिमित्तं कस्मात्त्वंनद्याः यतस्ताधकाननिर्मीणं।

सि॰
कौ॰
१३३

तत्रपंचमी तद्युक्तादध्वनःप्रथमासप्तम्यौकालात्सप्तमीचवक्तव्या वनात्क्रोशेयोज
नेयोजनंवाकार्तिक्याआग्रहायणीमासे अन्यारादितरर्तेदिक्शब्दाञ्चूत्तरपदा
जाहियुक्ते एतैर्योगेपंचमीस्यात् अन्यइत्यर्थग्रहणम् इतरग्रहणंप्रपञ्चार्थं अ
न्योभिन्नइतरोवाकृष्णात् आराद्वनात् ऋतेकृष्णात् पूर्वोग्रामात् दिशिदृष्टः पू
र्वादिकशब्दस्तेनसंप्रतिदेशकालवृत्तिनायोगेपि चैत्रात्पूर्वःफाल्गुनःअवयवा
दियोगेतुन तस्यपरमाम्रेडितमितिनिर्देशात् पूर्वंकायस्य अञ्चूत्तरपदस्यदिक्

शब्देनपिषष्ठ्यन्तसमर्थेतिषष्ठींवाधितुंपृथग्ग्रहणम् प्राक प्रत्यक वाग्रामात् आच

दक्षिणाग्रामात् आहिदक्षिणाहिग्रामात् अपादानेपञ्चमीतिसूत्रेकार्तिक्याः॥

प्रभृतीतिभाष्यप्रयोगात्प्रभृतियोगेपञ्चमी भवात्प्रभृति आरभ्यवासेव्योहरिः

अपपरिबहिरितिसमासविधानात्ज्ञापकाद्बहिर्योगेपञ्चमी ग्रामाद्बहिः अप

परीवर्जने एतौवर्जनेकर्मप्रवचनीयौस्तः आङ्मर्यादावचने आङ्मर्यादायाम्

उक्तसंज्ञःस्यात् वचनग्रहणादभिविधावपि एवमपाङ्परिभिः एतैःकर्मप्रवचनी

सि॰
कौ॰
१३५

यैः [योगे] पञ्चमी स्यात्। अप हरेः परि हरेः संसारः। परिरत्र वर्जने। लक्षणादौ तु हरिं परि। आ
मुक्तेः संसारः। आ सकलाद्ब्रह्म। प्रतिः प्रतिनिधिप्रतिदानयोः। एतयोरर्थयोः प्रति
रुक्तसंज्ञः स्यात्। प्रतिनिधिप्रतिदाने च यस्मात्। अत्र कर्मप्रवचनीयैर्योगे पंचमी स्या
त्। प्रद्युम्नः कृष्णतः प्रति। तिलेभ्यः प्रतियच्छति माषान्। अकर्तर्यृणे पञ्चमी। कर्तृ
वर्जितं यदृणं हेतुभूतं ततः पञ्चमी। शताद्बद्धः। अकर्तरीति किं। शतेन बन्धितः। वि
भाषा गुणेऽस्त्रियाम्। गुणे हेतावस्त्रीलिङ्गे पञ्चमी स्याद्वा। जाड्याज्जाड्येन वा बद्धः।

द्धः गुणे किं येनेन जलम् स्त्रियां किं बुद्ध्या मुक्तः विभाषेति योगविभागाद
गुणे स्त्रियां च क्वचित् धूमादग्निमान् नास्तिघटोनुपलब्धेः पृथग्विनानाभि ना.
स्तृतीयान्यतरस्याम् एभिर्योगे तृतीया स्यात् पञ्चमीद्वितीये च अन्यतरस्यां
पृथक् रामेण रामात् रामं वा एवं विना ना
ना करणे च स्तोकाल्पकृच्छ्रकतिपयस्यासत्ववचनस्य एभ्योद्रव्यवचनेभ्यः क
रणे तृतीयापंचम्यौ स्तः स्तोकेन स्तोकाद्वा मुक्तः द्रव्ये तु स्तोकेन विषेण हतः दूरा

न्तिकार्थेभ्यो द्वितीया च एभ्यो द्वितीया स्यात् चात्पञ्चमी तृतीये प्रातिपदिकार्थमात्रे

विधिरयम् ग्रामस्य दूरं दूरात् दूरेण वा अन्तिकं अन्तिकात् अन्तिकेन वा असत्त्व

वचनस्येत्यनुवृत्तेर्नेह दूरः पन्थाः षष्ठी शेषे कारकप्रातिपदिकार्थव्यतिरिक्तः स्व

स्वामिभावादिः शेषस्तत्र षष्ठी राज्ञः पुरुषः कर्मादीनामपि संबन्धमात्रविवक्षायां षष्ठ्ये

व सतां गतं सर्पिषो जानीते मातुः स्मरति एधोदकस्योपस्कुरुते भजे शम्भोश्चरणयोः

फलानां तृप्तः षष्ठी हेतुप्रयोगे हेतुशब्दप्रयोगे हेतौ द्योत्ये षष्ठी स्यात् अन्नस्य हेतो

वसति सर्वनाम्नस्तृतीया च सर्वनाम्नःहेतुशब्दस्यप्रयोगेहेतौद्योत्येतृतीयावास्या

त् षष्ठी च केनहेतुनावसति कस्यहेतोःनिमित्तपर्यायप्रयोगेसर्वासांप्रायोदर्शनम्

किंनिमित्तंवसति केननिमित्तेनकस्मैनिमित्तायेत्यादि एवंकिंकारणं कोहेतुः ।

किंप्रयोजनमित्यादिप्रायोग्रहणादसर्वनाम्नः प्रथमाद्वितीयेनस्तः ज्ञानेननिमित्ते

नहरिःसेव्यः ज्ञानायनिमित्तायेत्यादि षष्ठ्यतसर्थप्रत्ययेन एतद्योगेषष्ठीस्यात् दि

कशब्देतिपंचम्याअपवादः ग्रामस्यदक्षिणतःपुरःपुरस्तात् उपरिउपरिष्टात् एत

पाद्वितीया एनबन्तेनयोगेद्वितीयास्यात् एनपेतियोगविभागात्षष्ठ्यपि दक्षिणेनग्रा
मंग्रामस्यवाएवमुत्तरेण दूरान्तिकार्थैःषष्ठ्यन्यतरस्याम् एतैर्योगेषष्ठीस्यात् पंचमी
च दूरंनिकटंवाग्रामस्यग्रामाद्वा ज्ञोविदर्थस्यकरणे जानातेरज्ञानार्थस्यकरणेशे
षत्वेनविवक्षितेषष्ठीस्यात् सर्पिषोज्ञानम् अधीगर्थदयेशांकर्मणि एषांकर्मणिशे
षेषष्ठीस्यात् मातुःस्मरणं सर्पिषोदयनंईशनंवा कृञःप्रतियत्ने कृञःकर्मणिशे
षेषष्ठीस्यात् गुणाधानेएधोदकस्योपस्करणम् रुजार्थानांभाववचनानामज्वरेः ।

भावकर्तृकाणां ज्वरवर्जितानां रुजार्थानां कर्मणि शेषे षष्ठी चौरस्य रोगस्य रुजा ग्रज

दिसन्तापो रितिवाच्यम् रोगस्य चौरज्वरः चौरसन्तापो वा रोगकर्तृकं चौरसम्बन्धिज्वरा

दिकमित्यर्थः आशिषि नाथः आशीरर्थस्य नाथतेः शेषे कर्मणि षष्ठी सर्पिषो नाथ

नम् आशिषीति किं माणवकनाथनम् तत्सम्बन्धिनी याच्ञेत्यर्थः जासिनिप्रहण

नाटक्राथपिषां हिंसायाम् हिंसार्थानामेषां शेषे कर्मणि षष्ठी चौरस्योज्जासनम् नि

प्रौ संहतौ विपर्यस्तौ व्यस्तौ च चौरस्य निप्रहणं प्रणिहननं निहननं प्रहणनं वा नटस्य

सि·
कौ·
१३०

त्वनेनतुनादिः चौरस्योत्क्राटनं चौरस्योत्क्राटनं चौरस्यक्राथनं वृषल[स्य]पेषणं हिंसायांकिं

धानापेषणम् व्यवहृपणोःसमर्थयोः शेषेकर्मणिषष्ठीस्यात् द्यूतेक्रयविक्रयव्यवहा

रेचानयोस्तुल्यार्थता शतस्यव्यवहरणं पणनंवा समर्थयोःकिंशलाकाव्यवहारः ग

णनेत्यर्थः ब्राह्मणपणनंस्तुतिरित्यर्थः दिवस्तदर्थस्य द्यूतार्थस्यक्रयविक्रयरूपव्य

वहारार्थस्यचदिवःकर्मणिषष्ठीस्यात् शतस्यदीव्यतितदर्थस्यकिं ब्राह्मणंदीव्यति·

स्तौतीत्यर्थः·विभाषोपसर्गे पूर्वयोगापवादःशतस्यशतंवाप्रदीव्यति प्रेष्यब्रुवोर्हवि·

१३०

षोदेवतासम्प्रदाने देवतासंप्रदानेर्थे वर्तमानयोः प्रेष्यब्रुवोः कर्मणोर्हविर्विशेषस्य
वाचकात्स्वहात्षष्ठीस्यात् अग्नये छागस्य हविषो वपाया मेदसः प्रेष्य अनुब्रूहि वा कृ
त्वोर्थप्रयोगे कालेधिकरणे कृत्वोर्थानां प्रयोगे कालवाचिन्यधिकरणे षष्ठी प
ञ्चकृत्वो ह्नो भोजने द्विरह्नो भोजनं षेषिकम् द्विरह्न्यध्ययनम् कर्तृकर्मणोः कृति कृ
द्योगे कर्तरि कर्मणि च षष्ठी स्यात् कृत्स्य कृतिः जगतः कर्ता कृष्णः गुणकर्मणि वे
प्यते नेताश्वस्य स्रुघ्नं स्रुघ्नस्य वा कृति किं नहितेमाभूत् कृतपूर्वी कटम् उभयप्राप्तौ

कर्मणि उभयोःप्राप्तिर्यस्मिन्कृति तत्र कर्मण्येव षष्ठी स्यात् आश्चर्यो गवां दोहोऽगोपेन स्त्री
प्रत्यययोरकाकारयोर्नायं नियमः भेदिका बिभित्सा वा रुद्रस्य जगतः शेषे विभाषा स्त्री
प्रत्यय इत्येके विचित्रा जगतः कृतिर्हरेर्हरिणा वा केचिदविशेषेण विभाषामिच्छन्ति
शब्दानामनुशासनमाचार्येणाचार्यस्य वा क्तस्य च वर्तमाने वर्तमानार्थस्य क्तस्य योगे
षष्ठी स्यात् न लोकेति निषेधस्यापवादः राज्ञां मतः बुद्धः पूजितो वा अधिकरणवाचि
नश्च क्तस्य योगे षष्ठी इदमेषामासितम् न लोकाव्ययनिष्ठाखलर्थतृनाम् एषां प्रयो

गेषष्ठीनत्वादेष्याः कुर्वाणः कुर्वन्नर्थिं हरिः उहरिं दिहत्वः प्रलद्धः रिस्यवो उर्कं देष्या

न्न बालकोहरिः कर्मरनिषेधः लब्ध्याः कामकोजगन्नष्टा प्रयय सर्वकं तं निष्टादे

स्यान्तवान् विस्मनाहनां देष्याः स्वलर्थः ईषक्कः प्रपंचोऽहसिणा त्विति प्रस्याहारः

शान्तृष्यानवाविति तृषाहादारम्भन्तोनकारात् पानव सोमं पवमानः स्नानष्य स्रा

त्मानं मण्डयमानः पान् वेदमधीयन्नन्तरन् कर्मो लोकान् द्विषः पान्तवी मरस्मरं

वाद्विषन् सर्वेष्वप्ययं कास्कवष्याः प्रतिषेधः योऽवष्ठीन्नस्मादेव आस्नाणस्य कुर्वन् न

सि॰
कौ॰
१३५

रकस्यजिस्मः ॥ अकेनोर्भविष्यदाधमर्ण्ययोः ॥ भविष्यत्यकस्य भविष्यदाधमर्ण्यार्थेन
श्चयोगेषष्ठीनस्यात् सतःपालकोवतरति व्रजंग्रामी शतंदायी कृत्यानांकर्त्तरि
वा षष्ठीस्यात् मयाममवासेव्योहरिः कर्त्तरीतिकिम् गेयोमाणवकःसाम्नाम् भ
व्यगेयेतिकर्त्तरियद्विधानादनभिहितंकर्म अत्रयोगोविभज्यते कृत्यानांउभयप्रा
प्ताविति नेतिचानुवर्त्तते नेननेतव्याव्रजंगावः कृष्णेनततः कर्त्तरिवाउक्तोर्थः तु
ल्यार्थैरतुलोपमाभ्यांतृतीयान्यतरस्याम् तुल्यार्थैर्योगेतृतीयावास्यात् पक्षेषष्ठी॥

स्यः सदृशः समो वा कृष्णस्य कृष्णेन वा अतुलोपमाभ्यां किम्‌ तुलोपमा वा कृष्णस्य

नास्ति चतुर्थी वाशिष्यायुष्यमद्रभद्रकुशलसुखार्थहितैः एतदर्थैर्योगे चतुर्थी

वा स्यात्‌ पक्षे षष्ठी आयुष्यं चिरञ्जीवितं कृष्णाय कृष्णस्य वा भूयात्‌ एवं मद्रं भद्रं

कुशलं निरामयं सुखं शं अर्थः प्रयोजनं हितं पथ्यं भूयात्‌ आशिषि किं देवदत्तस्या

युष्यमस्ति व्याख्यानात्सर्वत्रार्थग्रहणम्‌ मद्रभद्रयोः पर्यायत्वादन्यतरो न पठनीयः

आधारोऽधिकरणम्‌ कर्तृकर्मद्वारा तन्निष्ठक्रियाया आधारः कारकमधिकरणसंज्ञं

सि॰
कौ॰
१५०

स्यात् सप्तम्यधिकरणे च अधिकरणे सप्तमी स्यात् चकाराद्दूरान्तिकार्थेभ्यः औपश्ले
षिको वैषयिकोभिव्यापकश्चेत्याधारस्त्रिधा कटे आस्ते स्थाल्यां पचति मोक्षे इच्छास्ति
सर्वस्मिन्नात्मास्ति वनस्य दूरे अन्तिके वा दूरान्तिकार्थेभ्य इति विभक्तित्रयेण सह चतस्रो चत॰
विभक्तयः फलिताः क्तस्येन्विषयस्य कर्मण्युपसंख्यानम् अधीती व्याकरणे अधी
तमनेनेति विग्रहे इष्टादिभ्यश्चेति कर्तरि इनिः निमित्तात्कर्मयोगे निमित्तमिह फलं
योगः संयोगसमवायात्मकः चर्मणि द्वीपिनं हन्ति दन्तयोर्हन्ति कुञ्जरम् केशेषु

चमरीं हन्ति सीम्नि पुष्कलको हतः हेतुतृतीयात्र प्राप्ता सीमाण्डकोशः पुष्कल-
कोगन्धमृगः योगविशेषे किम् वेतनेन धान्यं लुनाति यस्य च भावेन भावलक्षणम् ॥
यस्य क्रियया क्रियान्तरं लक्ष्यते ततः सप्तमी स्यात् गोषु दुह्यमानासु गतः गोषु दु-
ह्यमानासु गतः साधुसाधुप्रयोगे च साधुः कृष्णो मातरि असाधुः मातुले अर्हाणां
कर्तृत्वेऽनर्हाणामकर्तृत्वे तद्वैपरीत्ये च सत्सु तरत्सु असत्सु आसते असत्सु तिष्ठत्सु
सन्तस्तरन्ति असत्सु तरत्सु सन्तस्तिष्ठन्ति षष्ठी चानादरे

रे ऽनादराधिके भावलक्षणे षष्ठीसप्तम्यौ स्तः रुदति रुदतो वा प्राव्राजीत् रुदन्तं पुत्रादि-
कमनादृत्य संन्यस्तवानित्यर्थः स्वामीश्वराधिपतिदायादसाक्षिप्रतिभूप्रसूतैश्च प-
भिः सप्तभिर्योगे षष्ठीसप्तम्यौ स्तः षष्ठ्यामेव प्राप्तायां पाक्षिकसप्तम्यर्थं वचनम् गवां गो-
षु वा स्वामी गवां गोषु वा प्रसूतः गा एवानुभवितुं जात इत्यर्थः आयुक्तकुशलाभ्यां
चासेवायाम् आभ्यां योगे षष्ठीसप्तम्यौ स्तः तात्पर्ये आयुक्तो व्यापारितः आयुक्तः कु-
शलो वा हरिपूजने पूजनस्य वा आसेवायां किम् आयुक्तो गौः शकटे ईषद्युक्त इत्यर्थः

यतश्च निर्धारणम् जातिगुणक्रियासंज्ञाभिः समुदायादेकदेशस्य पृथक्करणं निर्धा
रणम् यतस्ततः षष्ठीसप्तम्यौ स्तः नृणां नृषु वा ब्राह्मणः श्रेष्ठः गवां गोषु वा कृष्णा बहुक्षी
रा गच्छतां गच्छत्सु वा धावन् शीघ्रः छात्राणां छात्रेषु वा मैत्रः पटुः पंचमी विभक्ते वि
भागो विभक्तं निर्धार्यमाणस्य यत्र भेद एव तत्र पञ्चमी स्यात् माथुराः पाटलिपुत्रकेभ्य
आढ्यतराः साधुनिपुणाभ्यामर्चायां सप्तम्यप्रतेः आभ्यां योगे सप्तमी स्यात् अर्चायां न तु
प्रतेः प्रयोगे मातरि साधुर्निपुणो वा अर्चायां किं निपुणो राज्ञो भृत्यः इह तत्त्वकथनेनास्य

सि॰
कौ॰
१५२

र्थम् अप्रत्यादिभिरिति वक्तव्यम् साधुर्निपुणो वा मातरं प्रति परि अनु वा प्रसितोत्सु
काभ्यां तृतीया च आभ्यां योगे तृतीया स्यात् चात्सप्तमी प्रसित उत्सुको वा हरिणा ह
रौ वा नक्षत्रे च लुपि नक्षत्रे प्रकृत्यर्थे सति यो लुप् लुबंतयात् लुप्यमानप्रत्ययस्या
र्थे वर्तमानात्तृतीयासप्तम्यौ स्तः पुष्येण पुष्ये मूलेनावाहयेद्देवीं श्रवणेन वि
सर्जयेत् मूले श्रवणे इति वा लुपि किं पुष्ये शनिः सप्तमीपञ्चम्यौ कारकमध्ये श
क्तिद्वयमध्ये यौ कालाध्वानौ ताभ्यामेते स्तः अद्य भुक्त्वायं द्व्यहे द्व्यहाद्वा भोक्ता कर्तृ

२३

१५२

शक्त्योर्मध्येयंकालः इहस्थोयंक्रोशेक्रोशाद्वालक्ष्यंविध्य[ति] ते कर्तृकर्मशक्त्योर्मध्ये

यंदेशः अधिकशब्देनयोगेसप्तमीपंचम्याविध्येते तस्मिन्नधिकमिति यस्मादधिक

मिति यस्मादधिकमितिसूत्रनिर्देशात् लोकेलोकाद्वाधिकोहरिः अधिरीश्वरेस्व

स्वामिसंबन्धे अधिःकर्मप्रवचनीयसंज्ञःस्यात् यस्मादधिकंयस्यचेश्वरवचनं यत्र नंतत्रसप्तमी॥ अधिकर्मेश्वर

कर्मसप्तमीस्यात् उपपरार्द्धेहरेर्गुणाः परार्धादधिकात्त्वर्थः ऐश्वर्येतुस्वस्वामिभ्यांप

र्यायेणसप्तमी अधिभुविरामः अधिरामेभूः सप्तमीशौण्डैरिति समासपक्षेतुरामाधी

ना प्रवृद्धेत्यादिना वः विभाषा कृत्सि प्रथिः करोतीत्याकंसीवास्मान् ईश्वरेर्थेयद
नमासमधिकरिष्यति विनियोगस्तेऽनर्थः इह विनियोक्तुरीश्वरत्वं गम्यते प्रगतिना
निर्दिष्टोदात्तवतीति निपातोन इति विभक्त्यर्थः समासः ॥ समर्थः पदविधिः पद
सम्बन्धी यो विधिः स समर्थाश्रितो बोध्यः प्राक्कडारात्समासः कडारा कर्मधारय इत्यतः
प्राक्समास इत्यधिक्रियते सह सुपा सह इति योगो विभज्यते सुबन्तं समर्थेन सह समस्य
ते योगविभाग इष्टसिद्ध्यर्थस्तेनात्र तिङ्पयति तिङन्तोत्तरपदोयं समासः सच त्वान्तसेव प

र्थंभूषयत् अनुध्यवलन् सुपा सह सुपामहसमस्यते समासश्चप्रातिपदिकत्व

म् सुपोधातुप्रातिपदिकयोः एतयोरवयवसुपोर्लुक्समात् भूतपूर्वेचरडितिनि

र्देशात्पूर्वनिपातः पूर्वंभूतोभूतपूर्वः इवेन समासोविभक्त्यलोपश्च जीमूतस्येव

अव्ययीभावः अधिकारोयं शाकतत्पुरुषात् अव्ययंविभक्तिसमीपसमृद्धिवृद्ध्य

र्थाभावात्ययासम्प्रतिशब्दप्रादुर्भावपश्चाद्यथानुपूर्व्ययौगपद्यसादृश्यसम्पत्ति

साकल्यान्तवचनेषु अव्ययमिति योगोविभज्यते अव्ययंसमर्थेनसमस्यते सोव्ययी

भावः प्रथमानिर्दिष्टंसमासउपसर्जनम् समासशास्त्रेप्रथमानिर्दिष्टमुपसर्जन
संज्ञंस्यात् उपसर्जनंपूर्वम् समासेउपसर्जनंप्राक्प्रयोज्यमित्यर्थः प्राक्प्रयोगः प
कविभक्तिचापूर्वनिपाते विग्रहेयन्नियतविभक्तिकंतदुपसर्जनसंज्ञंस्यात् नतु
तस्यपूर्वनिपातः गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य उपसर्जनंयोगोशब्दःस्त्रीप्रत्ययान्तंचत
दन्तप्रातिपदिकस्यह्रस्वःस्यात् एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात्प्रातिपदिकसंज्ञायां
स्वाद्युत्पत्तिः अव्ययीभावश्चेत्यव्ययत्वात्सुपोलुक् अधिस्त्रि नाव्ययीभावादतोऽम्त्व

पञ्चम्याः अदन्तादव्ययीभावान्नपोनलुक् तस्य पञ्चमीं विना अमादेशः दिशयोर्म

ध्ये अपदिशम् क्लीवाव्ययं त्वपदिशं दिशोर्मध्ये विदिक्स्त्रियामित्यमरः तृतीयास

प्तम्योर्बहुलम् अदन्तादव्ययीभावात्तृतीयासप्तम्योर्बहुलमम्भावः स्यात् अपदिशं

अपदिशेन अपदिशे वा बहुलग्रहणात् मद्रमन्नमत्तगङ्गमित्यादौ सप्तम्या नित्यमम्भा

वः विभक्तीत्यादेरयमर्थः विभक्त्यर्थादिषु वर्त्तमानमव्ययं समर्थेन सह समस्यते

सोऽव्ययीभावः विभक्तौ तावत् हरौ इत्यधिहरि सप्तम्यर्थे एवाव्ययेन कोऽर्थः हरि

ङि॰ अधि इत्यलौकिकंविग्रहवाक्यम् अत्रनिपातेनाभिहितेप्यधिकरणेवचनसामर्थ्या
त्सप्तमी अव्ययीभावश्च अयंनपुंसकंस्यात् गोपायतीतिगाः पातीतिवागोपास्तस्मि॰
न्नित्यधिगोपम् समीपे कृष्णस्यसमीपमुपकृष्णम् समयाग्रामं निकषाग्रामं आरा
द्वनात् इत्यत्रतुनाव्ययीभावः अभितःपरितः समयादिनिद्वितीयापञ्चम्योर्विधा
नसामर्थ्यात् मद्राणांसमृद्धिःसुमद्रम् यवनानांव्यृद्धिः दुर्यवनम् विगताऋद्धिर्व्यृ
द्धिःमक्षिकानामभावोनिर्मक्षिकम् हिमस्यात्ययः अतिहिमम् अन्ययोर्धर्मः नि

पश्चादनुविष्णु

ङ्गंसंप्रतिनयुज्यते इत्यतिनिद्रम् इतिशब्दस्य प्रकाशादतिहरि विष्णोः पश्चात्

हृस्वनार्थेसमासः नमस्त्वान्तंमते इतिभाष्यप्रयोगात् योग्यतावीप्सापदार्थान-

निवृत्तिसादृश्यानियथार्थाः अनुरूपंरूपस्ययोग्यमित्यर्थः अर्थमर्थंप्रतिप्रत्य

र्थम् प्रतिशब्दस्यवीप्सायांकर्मप्रवचनीयसंज्ञाविधानसामर्थ्यात्योगेद्वितीयाग त्रै.

मेवाक्यमपि शक्तिमनतिक्रम्ययथाशक्ति हरेःसादृश्यंसहरि वृत्तमानेनसह

समःअपष्ट्यस्यानुपूर्व्येणअनुज्येष्ठम् चक्रेणयुगपदितिविग्रहे अव्ययीभावेचा-

काले सहस्य सः स्यादव्ययीभावे न तु काले सचक्रम् काले तु सहपूर्वाह्णम् सदृशः
सख्या ससखि यथार्थ इत्येनैव सिद्धे पुनः सादृश्यस्य ग्रहणं गुणभूतेपि सादृश्ये यथा
स्यादित्येवमर्थम् क्षत्राणां सम्पत्तिः सक्षत्रम् ऋद्धेराधिक्यं समृद्धिः अनुरूप आ
त्मभावः संपत्तिरिति भेदः तृणमप्यपरित्यज्य सतृणमत्ति साकल्येनेत्यर्थः न तत्र
तृणभक्षणे तात्पर्यम् अन्ते अग्निग्रन्थपर्यन्तमधीते साग्नि यथाऽसादृश्ये यथा
हृइंविप्रानामव्ययम् असादृश्ये एवयथापाहुः समसने नेनेहरनयथाहरिस्त

पाहारः ह्रस्वरूपमानत्वं यथाप्याहोयोनयति तेन सादृश्ये इति वा यथार्थे इति

वा प्राप्ते नियम्यते यावदवधारणे यावन्तः श्लोकास्तावन्तोच्युतप्रणामाः या।

वच्छ्लोकम् सुप्प्रतिना मात्रार्थे शाकस्य लेशः शाकप्रति मात्रार्थे किं वृक्षं प्रति

विद्योतते विद्युत् अक्षशलाकासंख्याः परिणा द्यूतव्यवहारे पराजय एवायं समा।

सः अक्षेण विपरीतं वृत्तं अक्षपरि शलाकापरि एकपरि विभाषा अधिका

रोऽयं एतत्सामर्थ्यादेव प्राचीनानां नित्यसमासत्वं सम्पद्यते नित्यसमासः अव्य

यमित्यादि समासविधानाज्ज्ञापकात् अपपरिबहिरञ्चवः पञ्चम्या अपविष्णु संसारः

अपविष्णोः परि विष्णु परिविष्णोः बहिर्वनम् बहिर्वनात् प्राग्वनम् प्राग्वनात् आ

ङ्मर्यादाभिविध्योः एतयोराङ् पञ्चम्यन्तेन सह वा समस्यते सोऽव्ययीभावः आमुक्ति

संसारः आमुक्तेः आबालं हरिभक्तिः आबालेभ्यः लक्षणेनाभिप्रती आभिमुख्ये आ

भिमुख्यद्योतकावभिप्रती चिह्नवाचिना सह वा प्राग्वत् अभ्यग्नि शलभाः पतन्ति प्र

त्यग्नि अग्निं प्रति अग्निमभि अनुर्यत्समया यं पदार्थं समया तेन लक्षणभूतेनानुः सम

स्यते सोव्ययीभावः अनुवनमशनिर्गतः वनस्य समीपं गत इत्यर्थः यस्य चायामः य

स्य दैर्घ्यमनुना द्योत्यते तेन लक्षणभूतेनानुः समस्यते अनुगङ्गं वाराणसी गङ्गया अ

नु गङ्गादैर्घ्यसदृशदैर्घ्योपलक्षितेत्यर्थः तिष्ठद्गुप्रभृतीनि च एतानि निपात्यन्ते तिष्ठ

न्ति गावो यस्मिन्काले स तिष्ठद्गु दोहनकालः आयतीगवम् इह शत्रादेशः पुंवद्भा

व विरहः समासान्तश्च निपात्यते इत्यादि पारेमध्ये षष्ठ्या वा पारमध्यशब्दौ षष्ठ्यन्ते

न सह वा समस्येते एदन्तत्वं चानयोर्निपात्यते एतस्मदे षष्ठी तत्पुरुषः पारेगङ्गाद।

नय गङ्गापारात् मध्येगङ्गात् गङ्गामध्यात् महाविकल्पेनवाक्यमपिगङ्गायाः
पारात् गङ्गायामध्यात् संख्यावंश्येन वंश्योद्विधाविद्ययाजन्मनाचतत्रभवो
वंश्यस्तद्वाचिनासह सङ्ख्यावासमस्यते द्वौमुनीवंश्यौद्विमुनिव्याकरणस्य
त्रिमुनि विद्यात् द्वुनामभेदविवक्षयात्रिमुनिव्याकरणं एकविंशतिभारद्वाजम्
नदीभिश्च नदीभिःसङ्ख्याप्राग्वत् समाहारेचायमिष्यते सप्तगङ्गाःसमाहृ
ताः सप्तगङ्गम् द्वियमुनम् अन्यपदार्थेचसंज्ञायाम् अन्यपदार्थेविद्यमानेस

वंशंनदीभिःसह नित्यंसमस्यते संज्ञायाम् विभाषाधिकारेपिवाक्येनसंज्ञानवग

मादिह नित्यसमासः उन्मत्तगङ्गंनामदेशः लोहितगङ्गम् समासान्तास्त्यधिकृ

म अव्ययीभावेशरत्प्रभृतिभ्यः शरदादिभ्यःटच्स्यात् समासान्तः अव्ययीभावे

शरदः समीपमुपशरदम् प्रतिविपाशम् शरत् विपाश् अनस् मनस् उपान

ह् दिश् दृश् विश् चेतस् चतुर् त्यद् यद् कियत् जराया जरसच् उपजरसम्

प्रतिपरसमनुभ्योक्ष्णः यस्येतिच अक्षिप्रति प्रत्यक्षम् अक्ष्णोःपरमितिविग्रहे समा

मान्तविधानसामर्थ्यादव्ययीभावः परोक्षेलिडिति निपातनादस्योकारादेशः॥
परोक्षाक्रियेत्यादितु अर्श आद्यच् समक्षं अन्वक्षम् अनश्च अन्नन्तादव्ययीभावा
त् टच् स्यात् नस्तद्धिते नान्तस्य भस्य टेर्लोपः स्यात् तद्धिते उपराजम् अध्यात्मम्
नपुंसकादन्यतरस्याम् अन्नन्तं यत् क्लीबं तदन्तादव्ययीभावात् टच् वा स्यात् उ
पचर्मं उपचर्म नदीपौर्णमास्याग्रहायणीभ्यो वा टच् उपनदं उपनदि उपपौर्णमा
सं उपपौर्णमासि उपाग्रहायणं उपाग्रहायणि झयः झयन्तादव्ययीभावात् ट

द्वा वास्मात् उपसमिधं उपसमित् गिरेश्च सेनकस्य गिर्यन्तादव्ययीभावात् ट

च्वा स्यात् सेनकग्रहणं पूजार्थम् उपगिरं उपगिरि इत्यव्ययीभावः तत्पुरुषः अ

धिकारोयम् प्राग्बहुव्रीहेः द्विगुश्च द्विगुरपि तत्पुरुषसंज्ञः स्यात् इदं सूत्रं संक्षेपा

र्थम् संख्यापूर्वो द्विगुश्चेति पठित्वा चकारबलेन संज्ञासमावेशस्य वचनात् [illegible]

[illegible] समासान्ताः प्रयोजनम् पञ्चराजम् द्वितीयाश्रितातीतप

तितगतात्यस्तप्राप्तापन्नैः द्वितीयान्तं श्रितादिप्रकृतिकैः सुबन्तैः सह समस्यते वा

सि॰
कौ॰
१५०

मतमूरुषः कष्टंश्रितः कष्टश्रितः ड़ाखातीतरुत्यादि गम्यादीनामुपसंख्यानम् ग्रा
मंगमीग्रामगमी अन्नंबुभुक्षुः स्वयंक्तेन द्वितीयेतिनसम्बध्यते अयोग्यत्वात् स्वयं
कृतस्यापत्यंस्वायंकृतिः खट्वाक्षेपे खट्वाप्रकृतिकंद्वितीयान्तंक्तान्तप्रकृतिकेन
सुबन्तेनसमस्यते निन्दायांखट्वारूढोजाल्मः नित्यसमासोयम् नहिवाक्येननि
न्दागम्यते सामि सामिकृतम् कालाः क्तेनेत्येव अनत्यन्तसंयोगार्थंवचनम् मास
प्रमितः प्रतिपच्चन्द्रः मासंपरिच्छेत्तुमारब्धवान् अत्यन्तसंयोगेच कालाइत्येव अ

क्तान्तार्थवचनं मुहूर्त्तसुखम् तृतीया तत्कृतार्थेन गुणवचनेन तत्कृतेति लुप्ततृती

याकम् तृतीयान्तं तृतीयान्तार्थगुणवचनेनार्थशब्देन च समस्यते शंकुलयाख

ण्डः शंकुलाखण्डः धान्येनार्थः धान्यार्थः तत्कृतेति किं अक्ष्णा काणः पूर्वसदृशस

मोनार्थकलहनिपुणमिश्रश्लक्ष्णैः तृतीयान्तमेतैः प्रागवत् मासपूर्वः मातृसदृ

शः पितृसमः ऊनार्थे माषोनं कार्षापणम् माषविकलः वाक्कलहः आचारनिपु

णः गुडमिश्रः आचारश्लक्ष्णः मिश्रग्रहणे सोपसर्गस्यापि ग्रहणम् मिश्रं चानुपस

र्गसमस्याविमश्रानुपसर्गग्रहणात् गुडसंमिश्राः धानाः अवरस्योपसंख्यानम् मासे
नावरो मासावरः कर्तृकरणे कृता बहुलम् कर्तरि करणे च तृतीया बहुलम् प्रा
ग्वत् हरिणा त्रातो हरित्रातः नखैर्भिन्नो नखभिन्नः कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्या
पि ग्रहणम् नखनिर्भिन्नः कृता किं काष्ठैः पचतितराम् कृत्यैरधिकार्थवचने स्तु
तिनिन्दाफलकमर्थवादवचनमधिकार्थवचनं तत्र कर्तरि करणे च तृतीया कृ
त्यैः सह प्राग्वत् वातच्छेद्यं तृणम् काकपेया नदी अन्नेन व्यञ्जनम् संस्कारकं द्र

वाचकं तृतीयान्तमन्त्रेन प्राग्वत् दध्नोदनो दध्योदनः इहान्तर्भूतोपसेकक्रियाद्वा

रासामर्थ्यम् भेद्यानां मिश्रीकरणम् खरविशदमभ्यवहार्यं भक्ष्यम् खरं कठिनम्

विशदं विश्लिष्टावयवम् यद्यप्यन्नस्यापि जन्नस्य भक्ष्यत्वं यतेस्तत्रैव प्रयोगात् गुडे

न धानाः गुडधानाः मिश्रणक्रियाद्वारा सामर्थ्यम् चतुर्थी तदर्थार्थबलिहितसुखर

क्षितैः चतुर्थ्यन्तार्थाय यत् तद्वाचिना अर्थादिभिश्चतुर्थ्यन्तं वा प्राग्वत् तदर्थेन प्र

कृतिविकृतिभाव एव बलिरक्षितग्रहणात् ज्ञापकात् यूपाय दारु यूपदारु नेह रन्धना

सि॰
कौ॰
१५२

यस्याली अश्वघासादयस्तु षष्ठीसमासाः अर्थेन नित्यसमासो विशेष्यलिंगता चेति वक्तव्यम्
द्विजायायं द्विजार्थः सूपः द्विजार्था यवागूः द्विजार्थं पयः भूतबलिः गोहितम् गो
सुखं गोरक्षितम् पंचमी भयेन चौराद्भयम् चौरभयम् भयभीतभीतिभीभिरिति वाच्यम् भीति॰
वृकभीतः अपेतापोढमुक्तपतितापत्रस्तैरल्पशः एतैः सह अल्पशः पंचम्यंतं समस्य
ते [illegible] सुखापेतः कल्पनापोढः चक्रमुक्तः स्वर्गपतितः तरंगापत्रस्तः अ ३३
ल्पशः किम् प्रासादात्पतितः स्तोकान्तिकदूरार्थकृच्छ्राणि क्तेन स्तोकान्मुक्तः अ

१५२

वृकादागतः ग्रामाग्रादागतः ह्रदादागतः कूपादागतः पञ्चम्याः स्तोकादिभ्य

राजपुरुषः

इत्यलुक् षष्ठी राज्ञः पुरुषः याजकादिभिश्च एभिः षष्ठ्यन्तं समस्यते तृजकाभ्यां

कर्तरीत्यस्य प्रतिप्रसवोऽयम् ब्राह्मणयाजकः देवपूजकः गुणान्तरेण तरलोपश्चे

ति वक्तव्यम् तरबन्तं यद्गुणवाचि तेन समासः न निर्धारणे इति पूरणगुणेति च

निषेधस्य प्रतिप्रसवोऽयम् सर्वेषां श्वेततरः सर्वश्वेतः सर्वेषां महत्तरः सर्वमहान्

मू

कृद्योगा च षष्ठी समस्यत इति वाच्यम् इध्मव्रश्चनः न निर्धारणे निर्धारणे या षष्ठी सा

सि॰
कौ॰
१५३

नसमस्यतेइतिवाच्यम् सर्पिषोज्ञानम् पूरणगुणसुहितार्थसदव्ययतव्यसमानाधि
करणेन पूरणाद्यर्थैःसदादिभिश्च षष्ठीनसमस्यते पूरणेसतांषष्ठः गुणे काकस्यका
र्ष्ण्यम् ब्राह्मणस्यशुक्लाः यदाप्रकरणादिनादन्ताइतिविशेष्यंज्ञातंतदेदमुदाहर
णं श्रुतिस्त्वयंगुणेननिषेधः संज्ञाप्रमाणत्वादिप्रादिनिर्देशात् तेनार्थगौरवंबुद्धि
मान्द्यमित्यादिसिद्धम् सुहितार्थास्तृप्त्यर्थाः फलानांसुहितः तृतीयासमासस्तुस्या
देवस्वरेविशेषःसन् द्विजस्यकुर्वन् कुर्वाणोवाकिङ्करइत्यर्थः अव्ययेब्राह्मणस्यकृ

१५३

ना पूर्वोत्तरसाहचर्यात्कृदव्ययमेव गृह्यते तेनन उपरीत्यादि सिद्धमिति रक्षितः न

न्ववाक्लणस्य कर्तव्यम् तत्रताभवत्येव स्वकर्तव्यं स्वरभेदः समानाधिकरणे तद्ध

कस्य सर्पस्य विशेषणसमासन्निह वहुलग्रहणात्रेत्युक्तं गोधोनोरित्यादिषु षोढा

युवत्यादीनां विभक्त्यन्तरे चरितार्थानां परत्वाद्बाधकः षष्ठीसमासः प्राप्तः सोप्यनेन

बाध्यते क्तेन पूजायाम् मतिबुद्धीति सूत्रेण विहितो यः क्तः तदन्तेन षष्ठीन समस्य

ते राज्ञां मतः बुद्धः पूजितो वा राजपूजित इत्यादौ तु भूतक्तान्तेन समस्तनीयान्तस्य स

मासः अधिकरणवाचिनाच क्तेनषष्ठीनसमस्यते इदमेषामासितंगतंभुक्तंवा क
र्मणिच उभयप्राप्तौकर्मणियाषष्ठीसानसमस्यते आश्चर्योगवांदोहोऽगोपेन तृज
काभ्यांकर्तरि कर्त्रर्थतृजकाभ्यांषष्ठ्यानसमासः अपांस्रष्टा वज्रस्यभर्ता ओदन
स्यपाचकः कर्तरिकिं इक्षूणांभक्षणमिक्षुभक्षिका पत्यर्थभर्तृशब्दस्यतुयाजका
दित्वात्समासः भूभर्ता कथंघटानांनिर्मातस्त्रिभुवनविधातुश्चकलहइतिशेषष
ष्ठ्यासमासइतिकय्यटः कर्तरिच कर्तृषष्ठ्याअकेननसमासः भवतःशायिकानेहत्त

जत्ववर्तिते तद्योगे कर्तरि भिहितत्वेन कर्तृषष्ठ्या अभावात् नित्यं क्रीडाजीविकयो :

यो. एतयोरर्थयोरकेन नित्यंषष्ठीसमस्यते उद्दालकपुष्पभञ्जिका क्रीडाविशेषस्संज्ञा सं

ज्ञायामिति भावे ण्वुल् जीविकायां दन्तलेखकः तत्रक्रीडायां विकल्पे जीविकायां तृज

काभ्यां कर्तरीति निषेधे प्राप्ते वचनम् पूर्वापराधरोत्तरमेकदेशिनैकाधिकरणे अ

वयविना सह पूर्वादयः समस्यन्ते एकत्वसंख्याविशिष्टश्चेदवयवी षष्ठीसमासापवा

दः पूर्वं कायस्य पूर्वकायः अपरकायः एकदेशिना किम् पूर्वं नाभेः कायस्य एका

धिकरणे किं पूर्वः छात्राणां सर्वोप्येकदेशोह्ना समस्यते संख्याविसायेति ज्ञाप
कात् मध्याह्नः सायाह्नः केचित्तु सर्वएकदेशः कालेन समस्यते नत्वह्नैवेति ज्ञाप
कस्य सामान्यापेक्षत्वात् तेन मध्यरात्रः उपरात्रः पश्चिमरात्रगोचरादित्यादि
सिद्धमित्याहुः अर्द्धं नपुंसकम् समांशवाच्यर्द्धशब्दो नित्यं क्लीबे स प्रागेकदेशिना
समस्यते एकविभक्तावषष्ठ्यन्तवचनम् एकदेशविषयकोयमुपसर्जनसंज्ञानि
षेधः तेन पञ्चखट्वीत्यादि सिद्ध्यति अर्द्धं पिप्पल्याः अर्द्धपिप्पली क्लीबे किं ग्रामार्द्धः ।

र्थः इत्येकदेश एव अर्धंपिप्पलीनाम् द्वितीयतृतीयचतुर्थतुर्याण्यन्यतरस्याम् एता
न्येकदेशिनासहसमस्यन्ते वा द्वितीयंभिक्षाया द्वितीयभिक्षा एकदेशिना किं द्वितीयं
भिक्षायाः भिक्षुकस्य अन्यतरस्याम् ग्रहणसामर्थ्यात्पूरणगुणेतिनिषेधंबाधित्वा
पक्षेषष्ठीसमासः भिक्षाद्वितीयम् प्राप्तापन्नेचद्वितीयया पक्षेद्वितीयाश्रितेति
समासः प्राप्तोजीविकां प्राप्तजीविकः जीविकाप्राप्तः आपन्नजीविकः जीवि-
कापन्नः इहसूत्रेद्वितीयया अइतिच्छित्त्वा अकारोपिविधीयते तेनजीविकांप्राप्ता

सि·
कौ·
१५६

स्त्रीप्राप्तजीविका आपन्नजीविका । कालाः परिमाणिना परिच्छेद्यवाचिना सुबन्ते
न सह कालाः समस्यन्ते मासो जातस्य मासजातः द्व्यहजातः द्वयोरह्नोः समाहारो द्व्य
हः द्व्यहो जातस्य यस्येति विग्रहः उत्तरपदे परिमाणिना द्विगोः सिद्धये बहूनां तत्पु
रुषस्योपसंख्यानम् द्व्यह्नीयस्य जातस्य द्व्यह्नजातः अह्नोऽह्न इति वक्ष्यमाणोऽह्ना
देशः पूर्ववत्तनसंख्यादेः समाहार इति तन्निषेधः सप्तमी शौण्डैः सप्तमीशौण्डादि
भिः प्राग्वद्वा अक्षेषु शौण्डः अक्षशौण्डः अधिशब्दोऽत्र पठ्यते अर्थादुत्तरपदादिति

त्वः ईश्वराधीनः सिद्धार्थकपक्वबन्धैश्च एतैःसप्तमीप्राग्वत् सङ्काशसिद्धःश्चा

तपश्शुष्कःस्थालीपक्वः चक्रबन्धः ध्वाङ्क्षेणतेपे ध्वाङ्क्षत्वाविनासहसप्तमन्तं

प्राग्वत् निन्दायांतीर्थेध्वाङ्क्षस्तद्वत्तीर्थध्वाङ्क्षः तीर्थकाकः कर्मेकृते सप्तमं

तेकृत्यप्रत्ययान्तैःसहप्राग्वत् श्रावणकेमासेदेयमृणं पूर्वाह्णगेयंसाम संज्ञा

याम् सप्तमन्तंसुपाप्राग्वत् संज्ञयांवाक्येनसंज्ञानवगमान्नित्यसमासोयम् अर

ण्येतिलाः वनेतिलकाः वनेकपोतकाः हलदन्तात्सप्तम्याःसंज्ञायामलुक् कूपेनाडीराद्या

वयवाः अह्नोरात्रेश्चावयवाः सप्तम्यन्ताः क्तान्तेन सह प्राग्वत् पूर्वाह्णकृतम् अ
वयवग्रहणं किम् अह्नि दृष्टे तत्र तत्रेति सप्तम्यन्तं क्तान्तेन सह प्राग्वत् तत्रभुक्तं ॥
क्षेपे सप्तम्यन्तं क्तान्तेन सह प्राग्वत् निन्दायां अवतप्तेनकुलस्थितं त एतत् पात्रेस
मितादयश्च एते निपात्यन्ते क्षेपे पात्रेसमिताः भोजनसमय एव संगताः न तु कार्ये
गेहेशूरः गेहेनर्दी आकृतिगणोऽयं चकारोऽवधारणार्थः तेन समासान्तरे घटक
तया प्रवेशो न पूर्वकालैकसर्वजरत्पुराणनवकेवलाः समानाधिकरणेन विशे॰

तेन परमाः पात्रेसमिता इति वाक्यं न तु परमपात्रेसमिता इति॰

षणं विशेषेणेति सिद्धे पूर्वनिपातनियमार्थं सूत्रम् एकशब्दस्य दिक्संख्ये संज्ञा

यामिति नियमबाधनार्थं च पूर्वं स्नाताः पश्चादनुलिप्ताः स्नातानुलिप्ताः एकनाथाः स

र्वयाज्ञिकाः जरन्नैयायिकाः पुराणमीमांसकाः नवपाठकाः केवलवैयाकर

णाः दिक्संख्ये संज्ञायाम् समानाधिकरणेनेति आपादपरिसमाप्तेरधिकारः सं

ज्ञायामेवेति नियमा[illegible]र्थं सूत्रम् पूर्वेषुकामशमी सप्तर्षयः नेह

उत्तरावृक्षाः पञ्चब्राह्मणाः तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च तद्धितार्थे विषयेऽत्र प

देवपरतः समाहारे च वाच्ये दिक्संख्ये प्राग्वद्वा पूर्वस्यां शालायां भवः पौर्वशालः॥
समासे कृते दिक्पूर्वपदादसंज्ञायां ञ इति ञः सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्भावः आप
रशालः पूर्वा शाला प्रिया यस्येति त्रिपदे बहुव्रीहौ कृते प्रियाशब्दे उत्तरपदे पूर्वयो
स्तत्पुरुषः तेन शालाशब्दे आकार उदात्तः पूर्वशालाप्रियः दिक्समाहारो नास्त्य
नभिधानात् संख्यायास्तद्धितार्थे षण्णां मातृणामपत्यं षाण्मातुरः पञ्चगावो
धनं यस्येति त्रिपदे बहुव्रीहाववान्तरतत्पुरुषस्य विकल्पे प्राप्ते द्वन्द्वतत्पुरुषयोरु

त्तरपदेनित्यसमासवचनम् गोरतद्धितलुकि गोशब्दान्तात्तत्पुरुषात् टच्

स्यात् समासान्तः नतद्धितलुकि पञ्चगवधनः पञ्चानांगवांसमाहारः स

ख्या

ङ्क्पूर्वोद्विगुःतद्धितार्थेत्यत्रोक्तः सङ्ख्यापूर्वोद्विगुःस्यात् द्विगुरेकवचनम्

द्विग्वर्थः समाहारएकवत् सनपुंसकमिति नपुंसकत्वम् पञ्चगवम् कृन्ति

तानिकृत्स्नैः कृत्समानानिकृत्स्नैः सहसुपागवत् वैयाकरणाख्यसूचिः मीमां

सकदुर्दुरूढः विशेष्यस्यपूर्वनिपातनियमार्थसूत्रम् प्रायेणाग्रेष्येवम् शाह

मीमांसापीतिफलमनवाप्यनास्तिकोजातइत्यर्थः

प्रवृत्तिनिमित्तकुत्सायामेवायम् पापाणके कुत्सितैः पूर्वसूत्रापवादः पा
पनापितः अणककुलालः उपमानानि सामान्यवचनैः घनश्यामः इ
ह पूर्वं परं तन्मध्यस्थो लाक्षणिकमिति सूचयितुं लौकिकविग्रहे इवशब्दः
प्रयुज्यते पूर्वनिपातनियमार्थं सूत्रम् उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयो
गे उपमेयं व्याघ्रादिभिः सह प्राग्वत् साधारणधर्मस्याप्रयोगे एवेति।
विशेष्यस्य पूर्वनिपातार्थं सूत्रम् पुरुषव्याघ्रः नृसोमः व्याघ्रादिराकृ।

तिगणः सामान्याप्रयोगे किं पुरुषोव्याघ्रइवशूरः विशेषणंविशेष्येण
बहुलम् भेदकंसमानाधिकरणेनभेद्येनबहुलंसमस्यते नीलमुत्पलम् नी
लोत्पलम् बहुलग्रहणात्क्वचिन्नित्यम् कृष्णसर्पः क्वचिन्न रामोजामद
ग्न्यः पूर्वापरप्रथमचरमजघन्यसमानमध्यमध्यमवीराश्च पूर्वनिपातनिय
मार्थमिदम् पूर्ववैयाकरणः अपराध्यापकः अपरस्यार्धेपश्चभावोवक्तव्यः
अपरश्चासावर्धश्चपश्चार्धः कथमेकवीरइति पूर्वकालैकेतिबाधित्वापर

सि॰
कौ॰
१६०

त्वादेनेनसमासेवीरैकइतिसिध्यात् बाहुलकाद्विग्रहेति श्रेण्यादयःकृता
दिभिः श्रेण्यादिषुच्व्यर्थवचनंकर्तव्यम् अश्रेणयः श्रेणयःकृताः श्रेणीकृ
ताः क्तेननञ्विशिष्टेनानञ् कृतंचतत् अकृतंचकृतम् (कृता) शाकपार्थिवा
दीनांसिद्धये उत्तरपदलोपस्योपसंख्यानम् शाकप्रियःपार्थिवःशाक
पार्थिवःदेवब्राह्मणः सन्महत्परमोत्कृष्टाःपूज्यमानैः सद्वैद्यः वसमाण।
नमहत्तः श्राकारःमहावैयाकरणः पूज्यमानैःकिम् उत्कृष्टोगौः पङ्का

ड्यनङ्समर्थे। वृन्दारकनागकुञ्जरैः पूज्यमानम् गोवृन्दारकः व्याघ्रादेराकृ

तिगणत्वादेव सिद्धे सामान्यप्रयोगार्थं वचनम् कतरकतमौ जातिपरिप्रश्ने ॥

कतरकठः कतमकलापः गोत्रं च चरणैः सहेति जातित्वम् किंक्षेपे कुत्सितो

राजा किंराजा यो न रक्षति पोटायुवतिस्तोककतिपयगृष्टिधेनुवशावेह

द्बष्कयणीप्रवक्तृश्रोत्रियाध्यापकधूर्तैर्जातिः तत्पुरुषः समानाधिकरण ः

कर्मधारयः पुंवत्कर्मधारयजातीयदेशीयेषु कर्मधारयेजातीयदेशीययो

सि०
कौ०
१६१

श्चपरतोभाषितपुंस्कादनूङूङभावोयस्मिं स्तथाभूतंपूर्वंपुंवत् पूरणीप्रि
यादिष्वपरमः पुंवद्भावोविधीयते महानवमी कृष्णचतुर्दशी महाप्रिया
तथाकोपधादेः प्रतिषिद्धः कर्मधारयादौप्रतिप्रसूयते पाचकस्त्री पञ्चम
भार्यादत्तभार्या स्वौघ्नभार्या सुकेशभार्याब्राह्मणभार्या एवंपाचकजाती
यापाचकदेशीयेत्यादि इभपोटापोटास्त्रीपुंसलक्षणाऽइभयुवतिः अग्निस्तो
कः उदश्वित्कतिपयम् गृष्टिः सकृत्प्रसूता गोगृष्टिः धेनुर्नवसूतिका गोधेनु ः

४२

१६१

तरुणवत्सा

वशावन्ध्या गोवशा वेहद्गर्भघातिनी गोवेहत् वष्कयिणी गोवष्कयिणी क

ठप्रवक्ता कठश्रोत्रियः कठाध्यापकः कठधूर्त्तः प्रशंसावचनैश्च ऐतैः महा

जातिः प्रागवत् गोमतल्लिका गोमचर्चिका गोप्रकाण्डं गवोद्धः गोतल्लजः प्र

शस्ता गौरित्यर्थः मतल्लिकादयो नियतलिङ्गाः न तु विशेष्यलिङ्गाः जातिः किं

कुमारी मतल्लिका युवा खलति पलित वलिन जरतीभिः पूर्वनिपातनियमा

र्थं सूत्रम् लिङ्गविशिष्टपरिभाषया युवतिशब्दोपि समस्यते युवा खलतिः यु

वावलतिः युवतिः खलती युवखलती युवजरती युवत्यामेवजरती धर्मे।
पलम्भेनतद्रूपारोपात्सामानाधिकरण्यम् कृत्यतुल्याख्याअजात्या भोज्योष्णं
तुल्यश्वेतः महाश्वेतः अजात्याकिं भोज्यउोदनः प्रतिषेधसामर्थ्याद्विशेष
णसमासोपिन वर्णोवर्णेन समानाधिकरणेनसहप्राग्वत् कृष्णसारङ्गः
कडाराःकर्मधारये कडारादयः शब्दाःकर्मधारयेवापूर्वंप्रयोज्याः कडार।
जैमिनिः जैमिनिकडारः कुमारःश्रमणादिभिः कुमारीश्रमणा कुमारश्र

मणा इहगोश्रमणा प्रव्रजितागर्भिणीत्यादयःस्त्रीलिङ्गाःपठ्यन्ते लिङ्ग

विशिष्टपरिभाषायापन्नदेवत्तापकंबोध्यम् चतुष्पादोगर्भिण्या चतुष्पा

ज्जातिवाचिनः गर्भिणीशब्देनसहप्राग्वत् गोगर्भिणी मयूरव्यंसकादय

श्च एतेनिपात्यन्ते मयूरोव्यंसकोमयूरव्यंसकः व्यंसकोधूर्तः उदक्चाव

वाक्च उच्चावचं निश्चितंचप्रचितंचनिश्चप्रचम् नास्तिकिञ्चनयस्यसअकि

ञ्चनः आख्यातमाख्यातेनक्रियासातत्ये अश्नीतपिबतेत्येवंसततंयत्राभि

सि॰
कौ॰
१९३

पीयते साश्नीतपिबता पचतभृज्जता खादतमोदता एहीडादयोन्यपदा।
र्थे एहीडइतियस्मिन्कर्मणितदेहीडम् एहियवं उद्धरकोष्ठान् उद्धरसृजेदे
हीतियस्यांक्रियायांसाउद्धरोत्सृजा उद्धमविधमा श्रमानन्यार्थमिहपाठः
जहिकर्मणाबहुलमाभीक्ष्ण्येकर्त्तारंचाभिदधाति जहिकर्मणाबहुलंसम
स्यते आभीक्ष्ण्यगम्ये समासेनचेत्कर्त्ताभिधीयतेइत्यर्थः जहिजोडः जहिस्त।
म्बः नास्तिकुतोभयंयस्यसोकुतोभयः अन्योराजा राजान्तरं चिदेव चिन्मात्र

त्रम् ईषदकृता ईषत्पिङ्गलः ईषद्गुणवचनेनेतिवाच्यम् ईषद्रक्तम् नञ् न

ञ् सुपासमस्यते नलोपोनञः नञोनस्यलोपःस्यात् उत्तरपदे अब्राह्मणः

तस्मान्नुडचि लुप्तनकारान्नञउत्तरपदस्याजादेर्नुडागमःस्यात् अनश्वात्र

र्थाभावेऽव्ययीभावेन सहार्थविकल्प्यते स्नातोऽह्नागमस्तत्पुरुषसन्देहः प्रयोज

नमिति असद्भुतायामसंहितमितिभाष्यवार्तिकप्रयोगात् तेनानुपलब्धिरवि

वादोविघ्नमित्यादिसिद्धम् नञोनलोपस्तिङि क्षेपे अपचसित्वंजाल्म नैक

सि॰
कौ॰
१९५

धेयत्वादौ तु न अहेन समुपेति समासः नभ्राण्नपान्नवेदानासत्यानमुचिनकुल

नखनपुंसकनक्षत्रनक्रनाकेषु प्रकृत्या एषु नञ् प्रकृत्या स्यादिति भ्राजन्तः वेदा

इत्यसबन्तः नसत्या असत्याः नअसत्याः नासत्याः नमुञ्चतीति नमुचिः न

कुलमस्य नखमस्य नस्त्रीपुमान् स्त्रीपुंसयोः पुंसकभावो निपातनात् न क्षर

तीति नक्षत्रम् क्षीयतेः क्षरतेर्वा क्षत्रमिति निपात्यते नक्रामतीति नक्रः क

मेडः नअकमस्मिन्निति नाकः नगोऽप्राणिष्वन्यतरस्यात् नगइत्यत्र नञ् प्रकृ

त्या नगाः अगाः पर्वताः अप्राणिषु किं अगोवृषलः शीतेन निसंक्रीडेत्य
तोनित्यमित्यनुवर्तमाने कुगतिप्रादयः एतेसमर्थेननित्यंसमस्यन्ते कुत्सि
तः पुरुषः कुपुरुषः गतिश्चेत्यनुवर्तमाने ऊर्यादिच्विडाचश्च एतेक्रियायो
उररीकृत्य
गेगतिसंज्ञाःस्युः ऊरीकृत्य शुक्लीकृत्य पटपटाकृत्य कारिकाशब्दस्योपसं
ख्यानम् कारिकाक्रिया कारिकाकृत्य अनुकरणंचानितिपरम् खाट्कृत्य अ
नितिपरंकिम् खाडितिकृत्वानिरष्ठीवत् आदरानादरयोः सदसती सत्कृत्य

सि॰
कौ॰
१६५

अप्रमत्तस्य भूषणेऽलम् अलङ्कृत्य भूषणे किम् अलङ्कृतोदनं गतः पर्याप्तमि
त्यर्थः अन्तकरणमित्यादि त्रिस्वभावात्कृत्स्नविषया अन्तरपरिग्रहे अन्तर्हत्य
मध्येहत्वेत्यर्थः अपरिग्रहे किं अन्तर्हत्वा गतः हतं परिगृह्य गत इत्यर्थः क
णेमनसीश्रद्धाप्रतीघाते कणेहत्य पयः पिबति मनोहत्य क णेपात्‌ सप्तमी
प्रतिरूपको निपातोऽभिलाषातिशये वर्तते मनःशब्दोप्येवमेव पुरोऽव्ययम् पुर
स्कृत्य अस्तं च अस्तमिति मान्तमव्ययं गतिसंज्ञं स्यात् अस्तङ्गत्य अच्छगत्य

४८

र्थवदेषु अव्ययमित्येव अच्छगत्य अच्छोद्य अभिमुखं गत्वा उक्त्वा चेत्यर्थः अव
व्ययं किम् जलमच्छं गच्छति अदोऽनुपदेशे अदःकृत्य अदःकृतम् परं प्रत्युपदेशे प्र
त्युदाहरणम् तिरोऽन्तर्धौ तिरोभूय विभाषा कृञि तिरस्कृत्य तिरःकृत्वा उपा
जेऽन्वाजे एतौ कृञि वा गतिसंज्ञौ उपाजेकृत्य अन्वाजेकृत्य उपाजेकृत्वा अन्वा
जेकृत्वा दुर्बलस्य बलमाधायेत्यर्थः साक्षात्प्रभृतीनि च कृञि वा गतिसंज्ञा
नि स्युः च्व्यर्थे इति वक्तव्यम् साक्षात्कृत्य साक्षात्कृत्वा लवणंकृत्य लवणंकृत्वा

सि॰
कौ॰
१९९

मान्तत्वं निपातनात् अनत्याधान उरसिमनसी उरसिकृत्य उरसिकृत्वा अ

मनसिकृत्य

भ्युपगम्येत्यर्थः मनसिकृत्वा निश्चित्येत्यर्थः अत्याधानमुपश्लेषणं तत्र न उरसि

कृत्वा पाणिं शेते मध्येपदेनिर्वचने च एते कृञि गतिसंज्ञा वा स्युः अनत्याधाने

मध्येकृत्य मध्येकृत्वा पदेकृत्य पदेकृत्वा निर्वचनेकृत्य वाचं नियम्येत्यर्थः नित्यं

हस्तेपाणावुपयमने कृञि उपयमनं विवाहः स्वीकारमात्रमित्यन्ये हस्तेकृत्य पा

णौकृत्य प्राध्वं बन्धने प्राध्वमित्यव्ययम् प्राध्वंकृत्य बन्धनेनानुकूलं कृत्वेत्य

र्थः प्रार्थनादिनानानुकूल्यकरणेप्रार्थंकृत्वा जीविकोपनिषदावौपम्ये ॥

जीविकामिवकृत्वा जीविकाकृत्य उपनिषत्कृत्य औपम्येकिम् जीविकांकृ-

त्वा प्रादिग्रहणमगत्यर्थम् सुपुरुषः अत्रवार्तिकानि प्रादयोगताद्यर्थेप्रथ-

मया प्रगतआचार्यः प्राचार्यः अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थेद्वितीयया अतिक्रा-

क्रुष्टा

न्तोमालामतिमालः अवादयः [illegible] द्यर्थेतृतीयया अवक्रुष्टः कोकि-

लया वकोकिलः पर्यादयोग्लानाद्यर्थेचतुर्थ्या परिग्लानोध्ययनाय पर्य

सि॰
कौ॰
९७

ध्ययनः निरादयः क्रान्ताद्यर्थे पञ्चम्या निष्क्रान्तः कौशाम्ब्याः निष्कौशाम्बिः
कर्मप्रवचनीयानां प्रतिषेधः वृक्षंप्रति तत्रोपपदं सप्तमीस्थम् सप्तम्यन्ते पदे
कर्मणीत्यादौ वाच्यत्वेन स्थितं कुम्भादि तद्वाचकं पदमुपपदसंज्ञं स्यात् तस्मिं
न्सत्येव वक्ष्यमाणप्रत्ययाः स्यात् उपपदमतिङ् उपपदं सुबन्तं समर्थेन नित्यं
समस्यते तिङन्तश्चायं समासः कुम्भं करोतीति कुम्भकारः इह कुम्भ अस् कार इ
त्यलौकिकं प्रक्रियावाक्यम् अतिङ् किं मा भवान्भूत् माङि लुङि सप्तमी।

४८

९७

निर्देशात्तस्मात् उपपदम् अतिङ् ग्रहणं ज्ञापयति सुपेत्येतन्नेहानुवर्त्तते इति सु

बन्तेपिगतिग्रहणं पृथक्कृतमतिङ्ग्रहणं तत्रापकृष्यते सुपेतिवनिवृत्तेनयावग

तिकारकोपपदानां कृद्भिः सहसमासवचनम् प्राक्सुबुत्पत्तेरिति सिद्धम् यात्री

श्वक्रीती कच्छपी अमैवाव्ययेन अमैवतुल्यविधानंयदुपपदंतदेवाव्ययेनस

हसमस्यते स्वादुङ्कारंभेद्दकालसमयवेलासुतुमुन् कालःसमयोवेलावाभोक्तु

म् अमैवेतिकिम् अग्रेभोजम् अग्रेभुक्त्वा विभाषाग्रेप्रथमपूर्वेष्विति क्त्वाणमुलौ॥

प्रमावान्येनवत्तुल्यविधानमेतत् तृतीयाप्रभृतीन्यन्यतरस्याम् ।उपदंशस्तृती
यायामित्यादीन्युपपदान्यमन्तेनाव्ययेनसहवासमस्यन्ते मूलकेनोपदंशंभुंक्ते।
मूलकोपदंशम् क्त्वाच तृतीयाप्रभृतीन्युपपदानिक्त्वान्तेनसहवासमस्यन्ते ।उ
च्चैःकृत्य उच्चैःकृत्वा अव्ययेयथाभिप्रेतेतिक्त्वान्ततृतीयाप्रभृतीतिकिम् अलंकृत्वा
खलुकृत्वा तत्पुरुषस्याङ्गुलेःसंख्याव्ययादेः संङ्ख्याव्ययादेरङ्गुल्यन्तस्यतत्पुरुष
स्यसमासान्तोचस्यात् द्वेअङ्गुलीप्रमाणमस्यद्व्यङ्गुलंदारु निर्गतमङ्गुलिभ्योनि

रङ्गुलम् अह्नः सर्वैकदेशसंख्यातपुण्याच्च रात्रेः एभ्यो रात्रेरच् स्यात् चात्सङ्-

ख्याव्ययादेः अहर्ग्रहणं द्वन्द्वार्थम् अहश्च रात्रिश्च अहोरात्रः सर्वरात्रः पूर्वरात्रः

संख्यातरात्रः द्वयो रात्र्योः समाहारः द्विरात्रम् अतिक्रान्तो रात्रिमतिरात्रः राजा

हः सखिभ्यष्टच् एतदन्तात्तत्पुरुषात् टच् स्यात् परमराजः अतिराजी कृ

ष्णसखः अह्नष्टखोरेव अह्नष्टखोरेव टिलोपः स्यान्नान्यत्र उत्तमाहः द्व्यह्नः

नीभूतो द्व्यहीनः तद्धितार्थे द्विगुः नमथीष्टस्यापि कारे द्विगोर्विन्यन्तहलो रा

सि० कौ० १८५

अह्नः संवत्सरात्रेति वाः लिङ्गविशिष्टपरिभाषाया अनित्यत्वान्नेह मद्राणां राज्ञी
मद्रराज्ञी अह्नोऽह्न एतेभ्यः सर्वादिभ्यः परस्याह्न शब्दस्याह्नादेशः स्यात् समा-
सान्ते परे अह्नोऽदन्तात् अदन्तपूर्वपदस्थाद्रेफात्परस्याह्नो नस्य णः स्यात् सर्वा-
ह्णः पूर्वाह्णः संख्याताह्नः द्वयोरह्नोर्भवः कालाह्ने द्विगोर्लुगनपत्ये इति
ठञो लुक् द्व्यह्नः स्त्रियामदन्ततया टाप् द्व्यह्ना द्व्यह्नप्रियः अत्यह्नः त्वश्रादिष्व
व पक्षणत्वं न स्यात् दीर्घाह्नी प्रावृट् एवं चैतदर्थमह्नष्टखदन्तानुकरणं के

५०

ग्रोनकर्त्तव्यः प्रातिपदिकान्तेतिणत्वनिवारणाय दन्त्यादिपाठस्यावश्यकत्वा

त् प्रदन्त्यादितितपरकरणान्नेह परागतमहः पराह्णः नसङ्ख्यादेःसमाहा

रे समाहारेवर्त्तमानस्यसङ्ख्यादेरह्नादेशोनस्यात् संख्यादेरितिस्पष्टार्थ्य

म् ह्योरह्नोःसमाहारःद्व्यहः त्र्यहः उत्तमैकाभ्यांच ग्राभ्यामह्नादेशोन उत्त

मपाह्नोन्त्यार्थः पुण्यशब्द[illegible]माह पुण्यैकाभ्यामित्येवन्नसूत्रयितव्यमुचितं पु

ण्याहं सुदिनाहस्य सुदिनशब्दः प्रशस्तवाची एकाहः उत्तमग्रहणमुपान्त्यस्या

सि॰
कौ॰

पि संग्रहार्थमित्येके ॥ संख्यातारः ॥ अग्राख्यायामुरसः टच् स्यात् अश्वानामुर
इव प्रधानम् अश्वोरसम् मुख्योऽश्व इत्यर्थः ॥ अनोऽश्मायःसरसां जातिसंज्ञयोः टच् स्यात्
जातौ संज्ञायां च उपानसम् अमृताश्मः कालायसम् मण्डूकसरसम् इति जा
तिः महानसम् पिण्डाश्मः लोहितायसम् जलसरसम् इति संज्ञा ग्रामकौटाभ्यां
च तक्ष्णः ग्रामस्य तक्षा ग्रामतक्षः साधारण इत्यर्थः कुट्यां भवः कौटः स्वतन्त्रः स
चासौ तक्षा च कौटतक्षः अतेः शुनः अतिश्वो वराहः अतिश्वी सेवा उपमानादप्रा

णिषु प्रशाणिविषयकोपमानवाचिनः पुनः टच्स्यात् प्राकर्षः श्वेवाकर्षप्यः

प्रशाणिषुकिं वानरः श्वेववानरश्वा उन्नरमृगशूर्वाघ्रसमक्षः वाऽपमानात्उ

त्तरसक्थम् मृगसक्थम् शूर्वसक्थम् फलकमिवसक्थि फलकसक्थम् ना

वोद्विगोः नौ शाह्यन्नाद्विगोश्टच्स्यात् ननतद्धितलुकि द्वाभ्यां नौभ्यामागतो

द्विनावरूप्यः द्विगोर्लुगनपत्यइत्यचीत्यप्रापकर्षणाद्धलादेर्नलुक् पंचना

वप्रियः द्विनावं त्रिनावं अतद्धितलुकीतिकिम् पञ्चभिर्नौभिः क्रीतापञ्चनौ ॥

सि॰
कौ॰
१७१

अर्धाच्च अर्धान्नावष्टच्स्यात् नावोर्धमर्धनावम् क्लीबत्वंलोकात् खार्याःप्रा
चाम् द्विगोरर्धाच्चखार्याष्टच्वा द्विखारंद्विखारि अर्धखारं अर्धखारी द्वि
त्रिभ्यामञ्जलेः टच्वास्याद्द्विगौ द्व्यञ्जलंद्व्यञ्जलिभ्यांक्रीतः द्व्यञ्जलिः ब्र
ह्मणोजानपदाख्यायाम् ब्रह्मान्तात्तत्पुरुषाट्टच्स्यात् समासेनजानपदत्वमा
ख्यायतेचेत् सुराष्ट्रेब्रह्मासुराष्ट्रब्रह्मः कुमहद्भ्यामन्यतरस्याम् आभ्यांब्रह्म
णोवाटच्स्यात् तत्पुरुषेकुत्सितोब्रह्मा कुब्रह्मः कुब्रह्मा आन्महतःसमाना

५२

१७१

धिकरणजातीययोः महतआकारोन्तादेशःस्यात् समानाधिकरणेउत्तरप
देजातीयेचपरे महावला महावलाः महादेवाः महाजातीयः समानाधि
करणेकिम् महतःसेवा महत्सेवा लाक्षणिकंविहायप्रतिपदोक्तःसन्महदि
तिसमासोगृह्यतइतिनेह महाबाहुरितिनस्यात् तस्माल्लक्षणप्रतिपदो
क्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवेतिपरिभाषानेहप्रवर्तते समानाधिकरणग्रहणसा
मर्थ्यात् आदितियोगविभागादात्वम् प्रागेकादशाभ्यइतिनिर्देशाद्वा एका

सि. कौ. १७२

दश महतीशब्दस्य पुंवत्कर्मधारयेति पुंवद्भावे कृते आत्वम् महाजातीया म

हदात्वेघासकरविशिष्टेषूपसंख्यानं पुंवद्भावश्च असमानाधिकरणार्थमि

दम् महतो महत्या वा घासो महाघासः महाकरः महाविशिष्टः अष्टनः क

पाले हविषि अष्टाकपालः गवि च युक्ते गोशब्दे परे युक्त इत्यर्थे गम्येष्टन आत्वं

वक्तव्यमित्यर्थः अष्टागवं शकटम् अष्टम्यनन्वेन्यत्राजिनिति योगविभागा

द्बहुव्रीहावप्यत्र अष्टानां गवां समाहारोष्टगवम् न युक्तत्वान्नकटमप्या

ष्टागवमितिवा द्व्यष्टनःसंख्यायामबहुव्रीह्यशीत्योः आत्स्यात् द्वौचदशच

द्वादशाद्यधिकादशेतिवाद्वाविंशतिः अष्टादश अष्टाविंशतिः अबहुव्रीह्य

शीत्योःकिम् द्वित्राःद्व्यशीतिःप्राक् शतादित्येवम् नेहद्विशतंद्विसहस्रं त्रे

स्त्रयः त्रिशब्दस्यत्रयस्स्यात् पूर्वविषये त्रयोदशत्रयोविंशतिः बहुव्रीहौ

न त्रिर्दशायेषांत्रिदशाः सजर्थेबहुव्रीहिः अशीतौन त्र्यशीतिःप्राक् श

तादित्येवत्रिशतंत्रिसहस्रम् विभाषाचत्वारिंशत्प्रभृतौसर्वेषाम् द्व्यष्टनोस्त्रे

श्च प्रागुक्तं वास्मात् चत्वारिंशदादौ परे द्विचत्वारिंशत् द्वाचत्वारिंशत् अष्टचत्वारिं
शत् अष्टाचत्वारिंशत् त्रिचत्वारिंशत् त्रयश्चत्वारिंशत् एवं पञ्चाशत् षष्टिसप्त
तिनवतिषु एकादिश्चैकस्य चादुक् एकादिः नञ् प्रकृत्यास्मादेकस्यादुक् आग
मश्च नञो विंशत्या समासे कृते एकशब्देन सह तृतीयेति योगविभागात् समासः
अनुनासिकविकल्पः एकेन न विंशतिः एकान्नविंशतिः एकाद्नविंशतिः एको
नविंशतिरित्यर्थः षषउत्वं दतृदशधासूत्तर(पदा)देः ष्टुत्वं च धासु वेति वाच्यम् षोडन् षो

डवा घोटा वड्वा परवल्लिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोः एतयोः परपदस्येव लिङ्गं स्यात्
कुक्कुट मयूर्याविमे मयूरी कुक्कुटाविमौ अर्धपिप्पली द्विगुप्राप्तापन्नालंपूर्व
गतिसमासेषु प्रतिषेधो वाच्यः पञ्चसु कपालेषु संस्कृतः पञ्चकपालः पुरोडा
शः प्राप्तो जीविकां प्राप्तजीविकः आपन्नजीविकः अलं कुमार्यै अलंकुमारिः ।
अत एव ज्ञापकात्समासः निष्कौशाम्बिः पूर्ववदश्ववडवौ द्विवचनमतन्त्रम्
अश्ववडवौ अश्ववडवान् अश्ववडवैः रात्राह्नाहाः पुंसि एतदन्तौ द्वन्द्वतत्पुरु

सि॰
कौ॰
१७५

यौ पुंस्येव अनंतरत्वात्परवल्लिङ्गत्वापवादोऽयं परत्वात्समाहारनपुंसकतां बा
धते अहोरात्रः रात्रेः पूर्वभागः पूर्वरात्रः पूर्वाह्णः द्व्यहः संख्यापूर्वं रात्रं नपुंसक
म् द्विरात्रं त्रिरात्रं गणरात्रं अपथं नपुंसकम् तत्पुरुषइत्येव अन्यत्र तु अपथो
देशः कृतसमासान्तनिर्देशान्नेह अपन्थाः अर्धर्चाः पुंसि च अर्धर्चादयः शब्दाः
पुंसि क्लीबे च स्युः अर्धर्चः अर्धर्चम् ध्वजः ध्वजम् एवं तीर्थशरीरमण्डपयूपदेहा
ङ्कुशपाकलशाइत्यादि जात्याख्यायामेकस्मिन्बहुवचनमन्यतरस्याम् एकोऽपि

र्यो वा बहुवद्भवति ब्राह्मणाः पूज्याः ब्राह्मणः पूज्यः अस्मदो द्वयोश्च एकत्वे द्वि

त्वे च विवक्षिते ऽस्मदो बहुवचनं स्याद्वा वयं ब्रूमः अहं ब्रवीमि आवां ब्रूवर

तिवा सविशेषणस्य प्रतिषेधः पटुरहं ब्रवीमि फल्गुनीप्रोष्ठपदानां च नक्षत्रे

द्वित्वे बहुत्वं प्रयुक्तं कार्यं वा स्यात् पूर्वे फल्गुन्यौ पूर्वाः फल्गुन्यः पूर्वे प्रोष्ठपदे पू

र्वाः प्रोष्ठपदाः नक्षत्रे किम् फल्गुन्यौ माणविके तिष्यपुनर्वस्वोर्नक्षत्रद्वन्द्वे ब

हुवचनस्य द्विवचनं नित्यम् बहुत्वं द्विवद्भवति तिष्यश्च पुनर्वसू च तिष्यपुनर्व

स्. तिष्येतिकिं विशाखानुराधाः नक्षत्रे इतिकिम् तिष्यपुनर्वसवो माणा
वकाः सनपुंसकं समाहारे द्विगुर्द्वन्द्वश्च नपुंसकं स्यात् परवल्लिङ्गापवादः
पञ्चगवम् दन्तोष्ठम् अकारान्तोत्तरपदो द्विगुः स्त्रियामिष्टः पञ्चमूली आब
न्तोत्तरपदोवा पञ्चखट्वीपञ्चखट्वम् अनोनलोपश्चवा द्विगुः स्त्रियाम् पञ्चतक्ष
म् पञ्चतक्षी पात्राद्यन्तस्य नपञ्चपात्रं त्रिभुवनम् चतुर्युगम् पुण्यसुदिनाभ्या
मह्नः क्लीबतेष्टा पुण्याहम् सुदिनाहम् सुदिनशब्दोऽत्रप्रशस्तवाची पथःसं

त्वावयवादेः सभादेरवयवादेः परः कृतसमासान्तः पथपादः क्लीबमित्यर्थः

त्रयाणांपन्थांत्रिपथम् विरूपः पन्था विपथम् कृतसमासान्तग्रहणान्नेह

सुपन्थाः सामान्येन नपुंसकम् मृदुपचतिप्रातःकमनीयम् तत्पुरुषोनञ्कर्म

धारयः अधिकारोयम् संज्ञायांकन्थोशीनरेषु कन्थान्तस्तत्पुरुषः क्लीबं।

स्यात्साचेदुशीनरदेशोत्पन्नायाः कन्थायाः संज्ञासुशमस्यापत्यानिसौशमयः

तेषांकन्थासौशमिकन्थम् संज्ञायांकिम् वीरणकन्था उशीनरेषुकिम् दाक्षि

सि· कौ· १२८

कन्था उपज्ञोपक्रमं तदाद्याचिख्यासायाम् उपज्ञान्तं उपक्रमान्तं च तत्पुरुषो न
पुंसकं स्यात् तयोरुपज्ञायमानोपक्रम्यमाणयोरादिः प्राथम्यं चेदाख्यातुमि
ष्टे पाणिनेरुपज्ञा पाणिन्युपज्ञं ग्रन्थः नन्दोपक्रमं द्रोणः छायाबाहुल्ये छा
यान्तस्तत्पुरुषो नपुंसकं स्यात् पूर्वपदा[illegible]र्थबाहुल्ये इक्षूणां छाया इक्षुच्छा
यम् विभाषा सेनेति विकल्पस्यायमपवादः इक्षुच्छायानिषादिन्य इति त्वा
ङ्· प्रश्लेषो बोध्यः सभा राजामनुष्यपूर्वा राजपर्यायपूर्वोऽमनुष्यपूर्वश्च सभा·

सि· ५२ १२८

भान्तस्तत्पुरुषो नपुंसकं स्यात् इनसभं ईश्वरसभं पर्यायस्यैवेष्यते नेह राजसभा च

न्द्रगुप्तसभा अमनुष्यशब्दो रूढ्या रक्षः पिशाचादीनाह रक्षःसभम् पिशाचसभ

म् अशाला च सङ्घातार्थायां सभायां तदन्तस्तत्पुरुषः (ति) क्लीवं स्यात् स्त्रीसभं स्त्रीस

ङ्घात इत्यर्थः अशाला किम् धर्मसभा धर्मशालेत्यर्थः विभाषा सेनासुराच्छा

याशालानिशानाम् एतदन्तस्तत्पुरुषः क्लीवं वा स्यात् ब्राह्मणसेनं ब्राह्मणसेना

यवसुरं यवसुरा (ऊद्यच्छायं) ऊद्यच्छाया गोशालं गोशाला श्वनिशं श्वनिशा तत्पुरुषो।

नञ्कर्मधारयः इमन्नुहन्नेनैनेह दृढसेनो राजा असेना परमसेना इति तत्पुरुषः ॥ शे
षो बहुव्रीहिः ॥ अधिकारोऽयम्। द्वितीयाश्रितेत्यादिना यस्य त्रिकस्य विशिष्य समा
सो नोक्तः स शेषः प्रथमान्तमित्यर्थः ॥ अनेकमन्यपदार्थे ॥ अनेकं प्रथमान्तमन्य
स्यपदस्यार्थे वर्तमानं वा समस्यते स बहुव्रीहिः ॥ अप्रथमाविभक्त्यर्थे बहुव्रीहि
विति समानाधिकरणानामिति च फलितम्। प्राप्तमुदकं यं प्राप्तोदको ग्रामः ॥ ऊढ
रथोऽनड्वान्। उपहृतपशू रुद्रः ॥ उद्धृतौदना स्थाली पीताम्बरः वीरपुरुषको ग्रामः

प्रथमार्थेनन्नहेहेदेवेगतः व्यधिकरणानामपिनपञ्चभिर्भुक्तमस्य प्रादिभ्योधा

तुजस्यवाच्योवाचोत्तरपदलोपश्च प्रपतितपर्णः प्रपर्णः नञोस्त्यर्थानांवोत्तर

पदलोपः अविद्यमानपुत्र अपुत्रः अस्तीतिविभक्तिप्रतिरूपकमव्ययम् अस्तिक्षी

रागौः स्त्रियाःपुंवद्भाषितपुंस्कादनूङ्समानाधिकरणेस्त्रियामपूरणीप्रियादि

षु भाषितपुंस्कादनूङ् ऊङ्भावोस्यामिति बहुव्रीहिः निपातनात्पञ्चम्याश्च

लुक षष्ठ्याश्चलुक तस्यप्रवृत्तिनिमित्तेयदङ्पुंस्कंतस्मात्परऊङभावोयत्रतथा

भूतंस्त्रीवाचकशब्दस्य पुंवाचकस्येव रूपं स्यात् समानाधिकरणे स्त्रीलिङ्गे उत्तरप
दे न तु पूरण्यां प्रियादौ च परतः गोस्त्रियोरिति ह्रस्वः चित्रा गावो यस्येति लौकिके
विग्रहे चित्रा अस् गो अस् इत्यलौकिके विग्रहे चित्रगुः रूपवद्भार्यः चित्रा जरत्यो
गावो यस्येति विग्रहे अनेकोक्तेर्बहूनां बहुव्रीहिः अत्र केचित् चित्रा जरती गौः ज
रतीचित्रगुर्वा एवं दीर्घतन्वीजङ्घः तन्वीदीर्घजंघः त्रिपदे बहुव्रीहौ प्रथमं न पुं
वत् उत्तरपदस्य मध्यमेन व्यवधानात् द्वितीयमपि न पुंवत् पूर्वपदत्वाभावात् उ

जरत्पदशब्दो हि समासस्य चरमावयवे रूढः पूर्वपदशब्दस्तु प्रथमावयवे इ-
ति वदन्ति वस्तुतस्तु नेह पूर्वपदमादिष्यते आनङ्‌ तद्गुणत्वयथा तेनोपान्त्य
सपूर्ववदेव विश्वाजरद्गुरित्यादि अत एव विश्वाजरन्योगानोयसेति द्वन्द्वगर्भेपि
विश्वाजरद्गुरिति भाष्यम् कर्मधारयपूर्वपदे तु द्वयोरपि पूर्ववत् जरद्विश्वगुः क
र्मधारयोत्तरपदे तु विश्वजरद्गवीकः स्त्रियाः किम् ग्रामणिकुलं दृष्टिरस्य ग्रा
मणिदृष्टिः भाषितपुंस्का किम् गङ्गाभार्यः अनङ्‌ किं वामोरूभार्यः समानाधि

करणेकिम् कल्याणमाता कल्याणीमाता स्त्रियांकिं कल्याणीप्रधानंयस्य
सकल्याणीप्रधानः पूरणंपांत अप्रपूरणीप्रमाण्योः पूरणार्थप्रत्ययान्तंयत्स्त्री॰
लिङ्गंतदन्तात्प्रमाण्यन्ताच्चबहुव्रीहेरप्स्यात् कल्याणीपञ्चमी यासांरात्री
णांताः कल्याणीपञ्चमारात्रयः स्त्रीप्रमाणीयस्यस्त्रीप्रमाणः ध्रुवङ्गावनि
षेधोप्युत्तरपदप्रधानपूरणामेवरात्रिःपूरणीवाच्याचेत्युक्तोदाहरणम्।
त्वाग्रमन्नत नञ्सुनञ्च नञ्दुत्तरपदादन्तोदात्तरपदाच्चबहुव्रीहेःकप्स्यात् पं

बह्वावः केऽणः केपरेऽणो ह्रस्वः स्यात् इति प्राप्ते न कपि कपिपरेऽणो ह्रस्वो न स्यात् क

ल्याणपञ्चमीकः पक्षः अत्र तिरोहितावयवभेदस्य पक्षस्यान्यपदार्थतया रात्रि

रप्रधानम् बहुकर्तृकः अप्रियादिषु किं कल्याणीप्रियः प्रिया मनोज्ञा कल्या

णी सुभगा दुर्भगा भक्तिः सचिवा स्वसा कान्ता क्षान्ता समा चपला दुहिता वामा

अबला तनया सामान्ये नपुंसकम् दृढं भक्तिर्यस्य स दृढभक्तिः स्त्रीत्वविवक्षा

यां दृढाभक्तिः तसिलादिष्वाकृत्वसुचः तसिलादिषु कृत्वसुजन्तेषु परेषु स्त्रि

सि॰
कौ॰
१८०

याःपुंवत्स्यात् परिगणनंकर्त्तव्यं सर्वाम्नतिव्याप्तिपरिहाराय त्रतमौतरप्तमपौ

चरड्जातीयरौ रूपप्पाशपौ कल्पदेशीयरौ थाल् तिल् थ्यनौ बह्वीष्व

ह्वत्र बह्वतः दर्शनीयतरा दर्शनीयतमाचरूप्येति वक्ष्यमाणो ह्रस्वः परत्वात्पुं

वद्भावं बाधते पट्वितरा पट्वितमा पटुचरी पटुजातीया दर्शनीयकल्पा दर्शनी

यदेशीया दर्शनीयरूपा दर्शनीयपाशा बहुथा शसाल्ला हूकी हूकतिः त्र

जाभ्योहिताः त्रजथ्या शालिबहुल्याः पार्श्वस्य पुंवद्भावो वक्तव्यः बह्वीभ्योदेहि बहुशः

अन्यथाः वचनतोर्गुणवचनस्य शुक्लायाभावः शुक्लता शुक्लत्वम् गुणवचन

स्यकिम् कर्म्मभावः कर्त्रीत्वं शारदः कृतार्थनेत्यादौ सामान्येन नपुंसकम् अस्माद्धे

तद्धिते हस्तिनीनां समूहः हास्तिकं अचो ढकिम् रौहिणेयः स्त्रीभ्यो ढगिति ढोत्र।

गृह्यते अग्नेर्ढगिति ढकि तत्पुंवद्भाव अग्नायी देवतास्य स्थालीपाकस्याग्नेयः सपत्नी

शाद्वस्त्रियामाद्यपर्यायात्सपत्नशाद्वाद्वाद्यर्द्धरवादित्वात् ङीन्येकः समानः पतिर्य

स्याः इति विग्रहे विवाहनिबन्धनं पतिशब्दमाश्रित्य स्त्रीलिङ्गो द्वितीयः स्वामिपर्या

सि॰
कौ॰
५८

यप्रतिषेधेन भावितपुंस्कत्तीयाः श्रायेयोः शिवाद्यण् सपत्न्याश्चपत्नं सापत्नाः तृती
यानलिङ्गविशिष्टपरिभाषयापत्नन्तरपदलक्षणोऽण्णेव ननणः शिवादेर्नूढयो
देवग्रहणात् सापत्नाः ठकक्षमोस्तु भवमाबाद्याभावत्काः भवदीयाः एतद्धा
तिक मेकान्तहितेवेतिसूत्रं च नकर्तव्यम् सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे इति भाष्यकारेष्टा
गतार्थत्वात् सर्वम [illegible] या सर्वकाम्यति सर्वकाभार्यायस्य सः सर्वक
भार्यः सर्वप्रियइत्यादि सर्वस्यैवेदम् भैसर्वाडेतिलिङ्गात् नेनाकचिप्रकर्षोऽह । ५८ ।

त्रैचन सर्विका सर्वाः कुक्कुट्यादीनामण्डादिषु कुक्कुट्याण्डं कुक्कुटाण्डम् मृ
ग्याःपदं मृगपदम् मृगक्षीरं काकशावः क्यङ्मानिनोश्च एतयोःपरतःपुंवा
त् एतायते एनीवाचरति श्येतायते स्वभिन्नौ कांचिद्दर्शनीयांमन्यते मादर्श
नीयमानिनी दर्शनीयां स्त्रियंमन्यते दर्शनीयमानीचैत्रः नकोपधायाः कोप
धायानपुंवत् पाचिकाभार्यः रसिकाभार्यः मद्रिकायते मद्रिकामानिनी को
पधप्रतिषेधेतद्धितवुग्रहणाक्षेहपाकाभार्यायस्यसपाकभार्यः संज्ञापूरण्योश्च॥

श्रुनयोर्नपुंवत् दत्ताभार्यः दत्तामानिनी दानक्रियानिमित्तः स्त्रियां पुंसि च संज्ञाभू-
तोऽयमिति भाषितपुंस्कत्वमिति पञ्चमीभार्यः पञ्चमीपाशा वृद्धिनिमित्तस्यत-
द्धितस्यारक्तविकारे वृद्धिशब्देनविहिताया वृद्धिस्तद्धेतुर्यस्तद्धितोरक्तविकारा-
र्थस्तदन्तास्त्रीनपुंवत् स्रौघ्नीभार्यः माथुरीयते माथुरीमानिनी वृद्धिनिमित्तस्यकि-
म् मध्यमभार्यः तद्धि[illegible]तस्यकिम् काण्डलावभार्यः वृद्धिशब्देनकिंतावज्जार्यः र-
क्तेतुकाषायीकन्यायस्यकाषायकन्यः विकारेतुहैमीमुद्रिकायस्यहैममुद्रिकः वृ

द्विगोर्लुगनपत्ये इति अणो लुकि ह्रस्वाभावादिह पुंवत् वैयाकरणभार्यः सौवश्वभार्यः

स्वाङ्गाच्चेतः स्वाङ्गाद्य ईकारस्तदन्ता या स्त्री न पुंवत् सुकेशीभार्यः स्वाङ्गात्किं पटुभा

सुकेशमानी

र्यः इतः किं सुकेशभार्यः अमानिनीति वक्तव्यम् सुकेशमानिनी जातेश्च जातेर्य

ीयः प्रत्ययस्तदन्तं न पुंवत् शूद्राभार्यः ब्राह्मणीभार्यः सौत्रस्यैवायं निषेधः तेन

हस्तिनीनां समूहो हास्तिकमित्यत्र भस्याढे इति भवत्येव संख्ययाव्ययासन्नाद

धिकसंख्याः संख्येये संख्यार्थया संख्यया अव्ययादयः समस्यन्ते स बहुव्री

सि॰
कौ॰
८३

ह्निःदशानांसमीपेयेसन्तितेउपदशाः नवएकादशवेत्यर्थः बहुव्रीहौसंख्येयेड
तिबहुसमाप्येडच् तिविंशतेर्डितिविंशतेर्भस्यतिशब्दस्यलोपःस्यात् डिति आसं
न्नविंशाः अदूरत्रिंशाः अधिकचत्वारिंशाः द्वौवात्रयोवाद्वित्राः द्विरावृत्तादशद्वि
दशाः विंशतिरित्यर्थः दिङ्नामान्यन्तराले दिशोर्नाम्नामन्तरालेवाच्येप्राग्वत्
दक्षिणस्याःपूर्वस्याश्चदिशोरन्तरालंदक्षिणपूर्वा नामग्रहणाद्यौगिकानांन ऐ
न्द्र्याश्चकौबेर्याश्चान्तरालं तत्रेतेनेदमितिसरूपे सप्तम्यन्तंग्रहणविषयेसरूपेपदे ८३

तृतीयान्तेनचप्रहरणविषयेइदंयुद्धमित्यर्थे समसेतेकर्मव्यतिहारेसबहुव्रीहिः इ

तिषाह्यादयंविषयविशेषोलभ्यते अन्येषामपिदृश्यते दीर्घइत्यनुवर्तते इच् कर्म

व्यतिहारेबहुव्रीहौपूर्वपदान्तस्यदीर्घःइच् समासान्तोवक्ष्यते तिष्ठद्गुप्रभृतिषि

च प्रत्ययस्यपाठादव्ययीभावादव्ययत्वंच केशाकेशिगृहीत्वाइदंयुद्धंप्रवृत्तं के

शाकेशि दंडैर्दंडैश्चप्रहृत्येदंप्रवृत्तंदंडादंडि मुष्टीमुष्टि ओर्गुणः उवर्णा

न्तस्यभस्यगुणःस्यात्तद्धिते अवादेशः बाहूबाहवि ओरोदितिवक्ष्यमाणेनक्रिः।।

संज्ञापूर्वको विधिरनित्य इति ज्ञापयितुं तेन स्वायम्भुवमिति सिद्धम् सह्वेपेकिं हलेन
मुसलेन तेन सहेति तुल्ययोगे तुल्ययोगे वर्तमानं सहेत्येतत्तृतीयान्तेन प्राग्वत्
वोपसर्जनस्य बहुव्रीह्यवयवस्य सहस्य सः स्यात् पुत्रेण सह सपुत्रः सहपुत्रो वा।
गतः तुल्ययोगवचनं प्रायिकम् सकर्मकः सलोमकः प्रकृत्याशिषि सहशब्दः
प्रकृत्या स्यादाशिषि स्वस्ति राज्ञे सहपुत्राय सहामात्याय अगोवत्सहलेष्विति वा।
च्यम् सगवे सवत्साय सहलाय बहुव्रीहौ संख्येये डजबहुगणात् संख्येये यो बहुव्री।

हिन्तस्मात्तुचस्मात् उपदशाः अबहुगणात्किं उपबहवः उपगणाः अत्रसंख्येयविशे

षः संख्यायामव्ययासन्नरूपसमवाच्यः अपिकलोपादमत्रनिर्गतानित्रिंशतोनिस्त्रिंशानि

वर्षाणिचैत्रस्य निर्गतस्त्रिंशतोऽङ्गुलिभ्योनिस्त्रिंशःखड्गः बहुव्रीहौसक्थ्यक्ष्णोः

स्वाङ्गात्षच् स्वाङ्गेयेनषष्ठीस्वाङ्गवाचिसक्थ्यक्ष्यन्ताद्बहुव्रीहेःषच्स्यात् दीर्घसक्थि

नीयसमदीर्घे सक्थ्यः जलजाक्षी स्वाङ्गात्किम् दीर्घसक्थिशकटम् स्थूलाक्षा

वेणुयष्टिः अक्ष्णोदर्शनादितिषच् अङ्गुलेर्दारुणि अङ्गुल्यन्ताद्बहुव्रीहेःषच् स्यात्

सि॰
कौ॰
८५

हृतपर्थे पञ्चाङ्गुलयोयस्य तत्पञ्चाङ्गुलम् दारुअङ्गुलिसदृशावयवं धान्यादिविक्षेप

काष्ठमुच्यते बहुव्रीहेः किं द्वेअङ्गुलीप्रमाणमस्य द्व्यङ्गुलायष्टिः मद्वितार्थेतिनतत्पुरु

षे तत्पुरुषस्याङ्गुलेरित्यच् दारुणिकिं पञ्चाङ्गुलिर्हस्तः द्वित्रिभ्यांषःमूर्ध्नः द्वाभ्यां

मूर्ध्नः षःस्याद्बहुव्रीहौ द्विमूर्धः त्रिमूर्धः नेतुर्नक्षत्रेअप् वक्तव्यः नक्षत्रेयोनेतृणा

हः ततः मृगोनेतायासांरात्रीणांतामृगनेत्रारात्रयः पुष्यनेत्राः अन्तर्बहिर्भ्यांचलो

म्नः आभ्यांलोम्नअप्स्यात् बहुव्रीहौ अन्तर्लोमः बहिर्लोमः अप्रन्तामिकायाःसंज्ञा।

८५

येनसंचास्थलात् नासिकान्ताद्दह्रुवीहेरचस्मात् नासिकापाहस्तनसंप्राप्नोति न

तस्थलपूर्वात् पूर्वपदात्संज्ञायामगः पूर्वपदस्थान्निमित्तात्परस्यनस्यणःस्यात् सं

ज्ञायांनतुगकारव्यवधाने दुरिवनासिका प्रथमस्तुणमः खरणसः अगः किम् ऋ

चामयनं ऋगयनं अगएगयनादिभ्य इतिनिपातनात्स्वाभावमात्रिमागइतिप्रत्या

ख्यातं भाष्ये अस्थलात्किंस्थलनासिकः खुराखराभ्यांवानस् खुरणाःखरणाः प

देतुपिदृश्यते खुरणसः (खरणसः) उपसर्गाच्च प्रादेर्योनासिकापाहस्तदन्ताद्दह्रुवीहेरच् ना

सि॰
कौ॰
८९

सिकाया नसादेशश्च असंज्ञार्थं वचनम् उन्नता नासिका यस्य उन्नसः उपसर्गादनोत्प-
र इति निषेधम् तद्बाध्य भाष्यकारस्त्वाह उपसर्गाद्बहुलम् उपसर्गस्थान्निमित्तात्प-
रस्य नसो नस्य णः स्याद्बहुलम् प्रणसः वेर्ग्रो वक्तव्यः विगता नासिका यस्य (वि)ग्रः ख्य वि॰
श्चैव विग्रः विख्यः ख्यश्च विख्यः कथं तर्हि विनसा हतबान्धवेति भट्टिः विगतया ना-
सिकयोपलक्षितेति व्याख्येयम् सुप्रातसुश्वसुदिवशारिकुक्षचतुरश्रैणीपदा-
जपदप्रोष्ठपदाः ॥ एते बहुव्रीहयोऽच्प्रत्ययान्ता निपात्यन्ते शोभनं प्रातरस्य सुप्रा- ८९

ताः क्षोभनं क्षोभसमक्षाः क्षोभनं दिवा समदिवाः शारेरिवक्रालिरस [illegible]

[illegible] शारिकुदाः वनस्तो श्रयोस्मवनरश्रः पापाइवपादोयसपणीपद। श्रजपदाः।

प्रोष्ठोगौसलेसवपादोयसप्रोष्ठपदः नक्षत्राः सम्भ्योहलिमक्षोरसनरस्याम् अ

चस्यात् अश्लः अहलिः अ सक्यः अमक्रियः एवंडाः सुम्भ्यांपाक्योतिनिपादान्नरस्मा॥

अपाकाः अपाकिः निसमसिक्षुज्ञामेपयोः नक्षत्राः सम्भइत्येव अप्रज्ञाः इक्षुज्ञाः।

सप्रज्ञाः अप्रमथाः इमेमथाः समेमथाः धर्मोदनिर्केवलात् केवलास्मर्तपदाभ्योयोथ

मेधाह्लदन्ताद्बहुव्रीहेरनिच्स्यात् कल्याणधर्मा केवलात्किं परमः स्वो धर्मो यस्मे
ति त्रिपदविग्रहे बहुव्रीहौ मा भूत् स्वपाह्यो ह्यी हन एवं पदं किन्तु मध्यमवादोपदि
कम् सन्दिग्धमाध्यधर्मेत्यादौ तु कर्मधारयपूर्वपदो बहुव्रीहिः एवं तु परमस्वधर्मेत्य
पि स्याधेव निरुन्नियमोऽश्रन्नच्छिन्नियधर्मेत्यादिवत् पूर्वपदं तु बहुव्रीहिणा निष्पते
जम्भासुहरिततृणसोमेभ्यः जम्भेति कृतसमासान्तं निपात्यते जम्भो भक्ष्ये दन्ते चाशो
भनो जम्भो यस्य सुजम्भा हरितजम्भा तृणं भक्ष्यं यस्य तृणमिव दन्ता यस्येति वा तृण॰

जम्भा एवं सोमजम्भा स्वादिभ्यः किम् पतितजम्भः दक्षिणेर्मा लुब्धयोगे दक्षिणे ई
र्मं व्रणं यस्य सः दक्षिणेर्मा मृगः व्याधेन कृतव्रण इत्यर्थः इच् कर्मव्यतिहारे कर्मव्यति
हारे यो बहुव्रीहिस्तस्मादिच् स्यात् समासान्तः केशाकेशि मुसलामुसलि द्विदण्डा
दिभ्यश्च तादर्थ्ये चतुर्थ्येषा एषां सिद्ध्यर्थमिच् प्रत्ययः स्यात् द्वौ दण्डौ यस्मिन् प्रहरणे तत्
द्विदण्डि द्विमुसलि उभाहस्ति उभयाहस्ति प्रसंभ्यां जानुनोर्ज्ञुः आभ्यां परयोर्जानुश
ब्दयोर्ज्ञुरादेशः स्यात् बहुव्रीहौ प्रगते जानुनी यस्य सः प्रज्ञुः संज्ञुः ऊर्ध्वाद्विभाषा ऊर्ध्वे

ज्ञुः ऊर्ध्वजानुः धनुषश्च धन्वन्तस्य बहुव्रीहेरनङादेशः स्यात् शार्ङ्गधन्वा वा संज्ञाया
म् शतधन्वा शतधनुः जायाया निङ् जायान्तस्य बहुव्रीहेर्निङादेशः स्यात् लोपो व्यो
र्वलि वकारयकारयोर्लोपः स्यात् वलि युवतिर्जाया यस्य युवजानिः गन्ध
स्येदुत्पूतिसुसुरभिभ्यः एभ्यो गन्धस्य इकारोऽन्तादेशः स्यात् उद्गन्धिः पूतिगन्धिः सुग
न्धिः सुरभिगन्धिः गन्धस्येत्वे तदेकान्तग्रहणं एकान्तमेकदेश एव अविभागेन लक्ष्यमा
णइत्यर्थः सुगन्धि पुष्पं सलिलं च सुगन्धिर्वायुः नेह शोभना गन्धा द्रव्याण्यस्य सुगन्धः

श्रापणिकः अल्पाख्यायाम् सूपस्य गन्धो लेशो यस्मिंस्तत् सूपगन्धि भोजनम् घृतग-
न्धि गन्धो गन्धक आमोदे लेशे समवाये गर्वे योरिति विश्वः उपमानाच्च पद्मस्येव गन्धो
यस्य पद्मगन्धि पादस्य लोपो ऽहस्त्यादिभ्यः हस्त्यादिवर्जितादुपमानात्परस्य पादश-
ब्दस्य लोपः स्याद्बहुव्रीहौ स्थानिद्वारेणायं समासान्तः व्याघ्रस्येव पादावस्य व्याघ्रपात्
अहस्त्यादिभ्यः किम् हस्तिपादः कुसूलपादः कुम्भपदीषु च कुम्भपद्यादिषु पादस्य
लोपो ङीश्च निपात्यते स्त्रियां पादः पत् कुम्भपदी स्त्रियां किं कुम्भपादः संख्यासुपूर्वस्य

ॐ
सि.कौ
१८५

पादस्य लोपः स्यात्समासान्तो बहुव्रीहौ द्विपात् त्रिपात् वयसि दन्तस्य दतृ संख्यासुपूर्व
स्य दन्तस्य दतृ इत्यादेशः स्याद्वयसि द्विदन् त्रिदन् चतुर्दन् षड्दन्ता अस्य षोडन्
सुदन् सुदती वयसि किं द्विदन्तः करी सुदन्तः स्त्रियां संज्ञायाम् दन्तस्य दतृ स्यात्
समासान्तो बहुव्रीहौ अयोदती फलदती संज्ञायां किं समदन्ती विभाषा श्यावारो
काभ्याम् दन्तस्य दतृ बहुव्रीहौ श्यावदन् श्यावदन्तः अरोकदन् अरोकदन्तः॥
अग्रान्तशुद्धशुभ्रवृषवराहेभ्यश्च एभ्यो दन्तस्य दतृ वा कुड्मलाग्रदन् कुड्मलाग्रद

१८५

न्तः ककुदस्यावस्थायांलोपः अजातककुत् पूर्णककुत् त्रिककुत्पर्वते त्रीणिक

कुदान्यस्य त्रिककुत् संज्ञैषा पर्वतविशेषस्य त्रिककुदोन्यः उद्विभ्यां काकुदस्य लो

पः उत्काकुत् विकाकुत् काकुदं तालु पूर्णाद्विभाषा पूर्णकाकुत् पूर्णकाकुदः ।

सुहृद्दुर्हृदौ मित्रामित्रयोः सुदुर्भ्यां हृदयस्य हृद्भावो निपात्यते सुहृन्मित्रं दुर्हृदमि

त्रः अन्यत्र सुहृदयः दुर्हृदयः उरःप्रभृतिभ्यः कप् व्यूढोरस्कः प्रियसर्पिष्कः पु

म्पुमान् अनड्वान् पयः नौः लक्ष्मीरिति एकवचनान्तानि पठ्यन्ते द्विवचनबहु

सि॰
कौ॰
१५०

वचनान्तेभ्यः शेषाद्विभाषेति विकल्पेन कप् द्विपुमान् द्विपुंस्कः अर्थान्नञः अनर्थ
कं नञः किं अपार्थं अपार्थकम् इनः स्त्रियाम् बहुदण्डिका नगरी अनिनस्मन्ग्रह
णान्यर्थवतानर्थकेन च तदन्तविधिं प्रयोजयन्ति बहुवाग्मिकाः स्त्रियां किम् बहु
दण्डी बहुदण्डिको ग्रामः शेषाद्विभाषा अनुक्तसमासान्ताच्छेषाधिकारस्थाद्बहु
व्रीहेः कप्वा स्यात् महायशस्कः महायशाः अनुक्तेत्यादि किं व्याघ्रपात् सुगन्धिः
प्रियपथः शेषाधिकारस्था किम् उपबहवः उत्तरपूर्वा सप्तघ्नः तन्त्रादिना शेषषा। १५०

होर्थेदयपरः आपोऽन्यतरस्यां कपि आबन्तस्य ह्रस्वो वा स्यात् बहुमालाकः बहुमा

लकः कबभावे बहुमालः नसंज्ञायाम् शेषाद्विभाषा कप् न स्यात् संज्ञायां वि

श्वेदेवा यस्य विश्वेदेवः ईयसश्च ईयसन्तोत्तरपदान्न कप् बहवः श्रेयांसो ऽस्य स ब

हुश्रेयान् गोस्त्रियोरिति ह्रस्वप्राप्ते ईयसो बहुव्रीहौ नेति वाच्यम् बह्व्यः श्रेयस्यो यस्य स ब

हुश्रेयसीः बहुव्रीहिः किम् अतिश्रेयसिः वन्दितभ्रातः पूजितेर्थे यो भ्रातृशब्दस्तद

न्तान्न कप् स्यात् प्रशस्तो भ्राता यस्य स प्रभ्राता नदृजनादिति निषेधस्तु बहुव्रीहौ सक

सि
कौ

मत्वेणारिम्यतः प्रागेवेति वदन्ते वदितेकिं मूर्विभ्रान्तकः नाडीतन्त्र्योः स्वाङ्गे स्वाङ्गेयो।
नाडीतन्त्रीशब्दान्तदन्नात्कप् न स्यात् बहुनाडिःकायः बहुतन्त्रीर्ग्रीवा तन्त्रीधमनी
स्त्रीप्रत्ययान्तत्वाभावात् ह्रस्वो न स्वाङ्गे किम् बहुनाडीकः स्तम्भः बहुतन्त्रीकावी
णा निष्प्रवाणिश्च कबभावोऽत्र निपात्यते प्रपूर्वाद्वयतेर्ल्युट् प्रवाणी तन्तुवायश
लाका निर्गता प्रवाणी अस्मान्निष्प्रवाणिः पटः समासान्तः नञ्दुःसुभ्यः सप्तमी
विशेषणे बहुव्रीहौ सप्तम्यन्तं विशेषणं च बहुव्रीहौ पूर्वं प्रयोज्यम् कण्ठेकालः ॥१॥

नपवत्तापकाद्यधिकरणपदो बहुव्रीहिः चित्रगुः सर्वनामसंख्ययोरुपसंख्यान

म् सर्वश्वेतः द्विशुक्लः मिथोनयोः समासे संख्यायाः पूर्वं शब्दपरविप्रतिषेधात् द्व्यन्यः

संख्याया अल्पीयस्याः गडुप्रियः प्रियगडुः गड्वादेः परा सप्तमी गडुकण्ठः क्वचिन्न व

हेगडुः निष्ठा निष्ठान्तं बहुव्रीहौ पूर्वं स्यात् कृतकृत्यः जातिकालसुखादिभ्यः प

रा निष्ठा वाच्या सारङ्गजग्धी मासजाता सुखजाता प्रायिकं चेदम् कृतकटः पी

तोदकः वाहिताग्न्यादिषु आहिताग्निः अग्न्याहितः आकृतिगणोऽयम् प्रहरण

सि॰
कौ॰
१९२

र्थेभ्यः परेनिष्ठासप्तम्यौ भवतः दण्डपाणिः विहतासिः इतिबहुव्रीहिः चा

र्थेद्वन्द्वः अनेकंसुबन्तंचार्थेवर्तमानंवासमस्यते सद्वन्द्वः समुच्चयान्वाचयेत

रेतरयोगसमाहाराश्चार्थाः परस्परनिरपेक्षस्यानेकस्यैकस्मिन्नन्वयः समु

च्चयः अन्यतरस्यानुषङ्गिकत्वेनान्वाचयः मिलितानामन्वयइतरेतरयोगः समू

हःसमाहारः तत्रेश्वरंगुरुंचभजस्वेतिसमुच्चये भिक्षामटगांचानयेत्यन्वाचये

चनसमासोऽसामर्थ्यात् धवखदिरौसंज्ञापरिभाषम् अनेकोक्तेर्होतृपोतृ

१९२

नेष्टोद्गातारः द्वयोर्द्वयोर्द्वन्द्वं कृत्वा पुनर्द्वन्द्वे होतापोतानेष्टोद्गातारः राजद
न्तादिषु परम् एषु पूर्वप्रयोगार्हं परं स्यात् दन्तानां राजा राजदन्तः धर्मादिषु
नियमः अर्थधर्मौ धर्मार्थौ जम्पती दम्पती जायापती जायाशब्दस्य जम्भावो
दम्भावश्च वा निपात्यते आकृतिगणोऽयम् द्वन्द्वे घि द्वंद्वे घिसंज्ञं पूर्वं स्यात् हरि
श्च हरश्च हरिहरौ अनेकप्राप्तावेकत्र नियमो नियमः शेषे हरिगुरुहराः हरिह
रगुरवः अजाद्यदन्तम् द्वंद्वे पूर्वं स्यात् ईशकृष्णौ बहुष्वनियमः अश्वरथे

सि॰
कौ॰
१९६

द्राः इन्द्राश्वरथाः अजाद्यदन्तं विप्रतिषेधेन इन्द्राग्नी अल्पाच्तरम् शिवके
शवौ ऋतुनक्षत्राणां समाक्षराणामानुपूर्व्येण हेमन्तशिशिरवसन्ताः कृत्तिका
रोहिण्यौ समाक्षराणां किं ग्रीष्मवसन्तौ लघ्वक्षरं पूर्वम् कुशकाशम् अभ्यर्हि
तं च तापसपर्वतौ वर्णानामानुपूर्व्येण ब्राह्मणक्षत्रियविट्शूद्राः भ्रातुर्ज्यायसः
युधिष्ठिरार्जुनौ द्वन्द्वश्च प्राणितूर्यसेनाङ्गानाम् एषां द्वन्द्व एकवत्स्यात् पाणि।
पादं मार्दङ्गिकपाणविकम् रथिकाश्वारोहम् समाहारस्यैकत्वादेकत्वे सिद्धे नि

१९६

यमार्थं प्रकरणम् प्राण्यङ्गादीनांसमाहारएकवद्यथास्यात् अनुवादेचरणानाम्

चरणानांद्वन्द्वएकवद्भवतिसिद्धस्योपन्यासे स्थेणोर्लुङीतिवाच्यम् उदगात्कठकाला

पम् प्रत्यष्ठात्कठकौथुमम् अध्वर्युक्रतुरनपुंसकम् यजुर्वेदेविहितोयः क्रतु

स्तद्वाचिनामनपुंसकलिंगानाम् द्वन्द्वएकवत्स्यात् अर्काश्वमेधं अध्वर्युक्रतुः॥

किम् इषुवज्रोसामवेदेविहितो अनपुंसकंकिम् राजसूयवाजपेयौ अर्धर्चा

दी अध्ययनतोविप्रकृष्टाख्यानाम् अध्ययनेनप्रत्यासन्नाख्यायेषांतेषांद्वन्द्व

सि॰
कौ॰
१५४

द्वन्द्व एकवत् पदकक्रमकम् जातिरप्राणिनाम् प्राणिवर्ज्जजातिवाचिनां द्वन्द्व ए-
कवत् धानाशष्कुलि प्राणिनां तु विट्शूद्राः द्रव्यजातीनामेव नेह रूपरसौ ग-
मनाकुञ्चने जातिप्राधान्य एवायमेकवद्भावः द्रव्यविशेषविवक्षायां तु बदरा-
मलकानि विशिष्टलिङ्गो नदीदेशोऽग्रामाः ग्रामवर्ज्जनदीदेशवाचिनां
भिन्नलिङ्गानां समाहारे द्वन्द्व एकवत्स्यात् उद्ध्यश्चेरावती च उद्ध्येरावति गङ्गा
च शोणश्च गङ्गाशोणम् कुरवश्च कुरुक्षेत्रं च कुरुकुरुक्षेत्रम् भिन्नलिङ्गानां किम् ॥४॥

गङ्गायमुने मद्रकेकयाः अग्रामाः किम् जाम्बवं नगरं शालूकिनी ग्रामः जाम्ब
वशालूकिनि क्षुद्रजन्तवः एषां समाहारे द्वन्द्वः एकवत्स्यात् यूकालिक्षम् ग्रा
नकुलात्क्षुद्रजन्तवः येषां च विरोधः शाश्वतिकः एषां च प्राग्वत् अहिनकुलम्
गोव्याघ्रम् काकोलूकमित्यादौ परत्वात् विभाषा वृक्षमृगेति प्राप्ते चकारेण बा
ध्यते शूद्राणामनिरवसितानाम् अबहिष्कृतानां शूद्राणां प्राग्वत् तक्षायस्का
रम् पात्राद्बहिष्कृतानाम् चण्डालमृतपाः गवाश्वप्रभृतीनि च यथोच्चा॥

गितानिमित्तत्वनि गवाश्वं दासीदासमित्यादि विभाषावृक्षमृगतृणधान्यव्यञ्जनप
शुशकुन्यश्ववडवपूर्वापराधरोत्तराणाम् वृक्षादीनां सप्तानां द्वन्द्वः अश्ववडवेत्या
दिद्वन्द्वत्रयं च वा प्राग्वत् वृक्षादौ विशेषाणामेव ग्रहणम् प्लक्षन्यग्रोधम् प्लक्षन्
यग्रोधाः रुरुपृषतम् रुरुपृषताः कुशकाशम् कुशकाशाः व्रीहियवम् व्रीहि
यवाः दधिघृतं दधिघृते गोमहिषम् गोमहिषाः शुकबकं शुकबकाः अश्वव
डवं अश्ववडवौ पूर्वापरं पूर्वापरे अधरोत्तरम् अधरोत्तरे फलसेनावनस्पतिमृग

शकुनिष्वदृजन्त्वथामनुष्याणां बहुप्रकृतिरेवद्वंद्व एकवदिति वाच्यम् बदराणि

चामलकानि च बदरामलकम् जातिरप्राणिनामिति एकवद्भावो नेह बदरामल

के रथिकाश्वारोहौ प्लक्षन्यग्रोधौ इत्यादि विभाषा वृक्षेति सूत्रे ये प्राणिनस्तेषां ग्रहणा

म् जातिरप्राणिनामिति निषेधे विकल्पार्थम् पशुग्रहणं हस्त्यश्वादिषु सेनाङ्ग

त्वान्निषेधे मृगाणां मृगैरेव शकुनीनां शकुनिभिरेव उभयत्रायं द्वन्द्वः अश्ववडवसहेतरे

तरयोग एवेति नियमार्थं मृगशकुनिग्रहणम् पूर्वापरमधरोत्तरमित्य

सि॰
कौ॰
१५८

पि अश्ववडवग्रहणं नपुंसकार्थं अन्यथा परत्वात् पूर्ववदश्ववडवाविति स्यात् वि

प्रतिषिद्धं चानधिकरणवाचि विरुद्धार्थानामद्रव्यवाचिनां द्वन्द्व एकवत्स्या

त् वैकल्पिकः समाहारद्वन्द्वस्यार्थ इति सूत्रेण प्राप्तः स विरुद्धार्थानां यदि भवति

तर्हि अद्रव्यवाचिनामेवेति नियमार्थमिदम् तेन द्रव्यवाचिनामितरेतरयोग एव

शीतोष्णे उदके स्तः विप्रतिषिद्धं किम् नन्दकपञ्चजन्यम् इहपाक्षिकः समाहा

रद्वन्द्वो भवत्येव न दधिपयआदीनि एतानि नैकवत्स्युः दधिपयसी इत्यादि

षी निपातनात् दीर्घः ऋक्सामे वाङ्मनसी अधिकरणैतावत्त्वे च द्वन्द्वसंख्यावा

नैकवद्भावेति नियमोनस्मात् दश दन्तोष्ठाः विभाषा समीपे अधिकरणैताव

त्त्वस्य सामीप्येन परिच्छेदे समाहारएवेत्येवंरूपोनियमोवास्मात् उपदशं दन्तो

ष्ठाः आनङृतोद्वन्द्वे विद्यायोनिसंबन्धवाचिनामृदन्तानां द्वन्द्वे आनङ् स्यात् उत्त

रपदेपरे होतापोतारौ होतृपोतृनेष्टोद्गातारः मातापितरौ पुत्रेऽन्यतरस्यामि

स्तेनामणङ्कस्तुन्यापुत्रेङ्मन्वद्वन्द्वेः पितापुत्रौ देवताद्वन्द्वे च इहोत्तरपदेपरे आ

सि॰
कौ॰
११७

नङ्क्॰ मित्रावरुणौ वायुशाह्वयोगेप्रतिषेधः अग्निवायु वायुग्रीणनर्हेन्द्रग्रहणांप्रति
हमाहवर्यपरिग्रहार्थेनेनब्रह्मप्रजापती इमादौ नानङ्क्॰ एतद्विनेकहविर्भोगि
वेनस्तुतम् नापितो केशमिहमाहवर्यम् ईदश्रेसोमवरुणयोः देवताद्वन्द्वेइत्ये
व अग्नेः परेषामेषांमस्यः स्यात्मासे अग्निष्टुत् अग्निष्टोमः अग्नीषोमौ अग्नीव
रुणौ इद्वृद्धौ वृद्धिमत्युत्तरपदे अग्नेरिदादेशः स्यात् देवताद्वन्द्वे अग्निमरुतौ देव
ताअस्य आग्निमारुतंकर्म अग्निवरुणौ देवतास्य आग्निवारुणं देवताद्वन्द्वेचेत्यभ ११७

यपदवृद्धिः अलौकिकेवाक्ये वानडमीबंवबाधित्वा शाहद्वेकिं अष्ट्रद्वेनेद्व

स्यपरस्मेत्सत्तरपदवृद्धिप्रतिषेधः दिवोन आग्रावैस्यवम् दिवोद्यावा देवताद्व

न्द्वेउत्तरपदे द्यावाभूमी द्यावाक्षमे दिवसश्चपृथिव्यां दिवइत्येवचात् द्यावा आ

देशाकारोच्चारणंमकारस्यरूतंमाभूत् इत्येतदर्थम् द्यौश्चपृथिवीच दिवस्पृथि

व्यौ द्यावापृथिव्यौ छन्दसिदृष्टानुविधिः द्यावाचिदस्मैपृथिवी दिवस्पृथिव्योरि

सत्रपदकारासविसर्गंपठन्ति उषासोषसः उषस् पात्रसोषासादेशः स्यादेवता

सि॰
कौ॰
१६८

द्वन्द्वेङघामास्त्र्यर्यम्। मातरपितरावुदीचाम्। उदीचां किम्। मातापितरौ। द्वन्द्वाच्चुदा-
षहान्तात्समाहारे। चवर्गान्ताद्दषहान्ताच्च द्वन्द्वाट्टच् स्यात्समाहारे। वाक्त्वचं। त्वक्स्र-
जं। शमीदृषदम्। वाक्त्विषम्। छत्रोपानहम्। समाहारे किम्। प्रावृट्शरदौ। इति।
द्वन्द्वः॥ सरूपाणामेकशेष एकविभक्तौ। रामौ रामाः। विरूपाणामपि
समानार्थानाम्। वक्रदण्डश्च कुटिलदण्डश्च वक्रदण्डौ कुटिलदण्डौ। वृद्धो यूना
तल्लक्षणश्चेदेव विशेषः। एतासहोक्तौ गोत्रं शिष्यते गोत्रयुवप्रत्ययमात्रकृतं। १६८

वेनयोः कृत्वैकशेषं स्यात् गार्ग्यश्च गार्ग्यायणश्च गार्ग्यौ वृद्धः किम् गर्गगार्ग्याय
णौ यूनाकिम् गार्ग्यगर्गौ तल्लक्षणः किम् भागवित्तिभागवित्तिकौ कुत्स्नंकिम्
गार्ग्यवात्स्यायनौ स्त्रीपुंवच्च एतावमहोक्तौ वृद्धास्त्री शिष्यते तदर्थश्च पुंवत् गार्गी
च गार्ग्यायणश्च गार्ग्यौ स्त्रियामित्यनुवर्तते यञञोऽश्च तिल्लक् दाक्षी च दाक्षा
यणश्च दाक्षी पुमान्स्त्रिया स्त्रियासहोक्तौ पुमान् शिष्यते तल्लक्षणश्चेद्विशेष
श्चेत् हंसी च हंसश्च हंसौ भ्रातृपुत्रौ स्वसृदुहितृभ्याम् भ्राता च स्वसा च भ्रातरौ १

सि० कौ० ।५५

श्चदुहिताचपुत्रौ नपुंसकमनपुंसकेनैकवच्चास्यान्यतरस्याम् अक्लीबेनसहो
क्तौक्लीबंशिष्यते तच्चवाएकवत्स्यात् तल्लक्षणएवविशेषश्चेत् शुक्लःपटःशु
क्लाशाटी शुक्लंवस्त्रं तदिदंशुक्लं तानीमानिशुक्लानि पितामात्रा मात्रासहोक्तौ
पितावाशिष्यते माताचपिताचपितरौ मातापितरौ श्वशुरःश्वश्र्वा श्वश्र्वासहोक्तौश्व
शुरोवाशिष्यते श्वशुरौश्वश्रूश्वशुरौ त्यदादीनिसर्वैर्नित्यम् सर्वैःसहोक्तौत्यदादी
निनित्यंशिष्यन्ते सचदेवदत्तश्चतौ त्यदादीनांमिथः सहोक्तौयत्परंतच्छिष्यते ।५५

सचयश्चयौ सर्वविशेषस्यदृष्टत्वेनेतिभाष्यम् सचयश्चतौ त्यदादितः शेषेपुंनपुंस-

कतोलिंगवचनानि त्यदादीनांशेषेमध्येविवक्षितेशेषःप्रमान् यश्चनपुंसकं त

द्द्वयोर्नलिङ्गप्रतिपादकानिभवन्ति साचदेवदत्तश्चतौ तच्चदेवदत्ताचयज्ञदत्ता

श्चतानिपुंनपुंसकयोस्तत्परत्वान्नपुंसकंशिष्यते तच्चदेवदत्तश्चते अहन्त्वञ्चस

विशेषणानामितिवाच्यम् कुक्कुटमयूर्याविमे मयूरीकुक्कुटाविमौतच्चसाच-

अर्थपिण्डौते ग्राम्यपशुसङ्घेष्वतरुणेषुस्त्री पशुसङ्घविवक्षायांस्त्रीशिष्यते पुमा

सि.
कौ.
३०

न्त्रियेत्यस्यापवादः गावइमाः ग्राम्येतिकिम् रुरवइमे पशुषुकिम् ब्राह्मणाःसंघेषु
किम् एतौगावौ चरतःअतरुणेषुकिम् वत्साइमे अनेकशफेष्वितिवाच्यम् अश्वाइमे इ
इसर्वत्रएकशेषकृते अनेकाभावाद्द्वन्द्वोन नेनपितरमीपितरांमीस्यादौसममास
सेत्यन्नोदानाःशाणपङ्क्तादेकट्ठावश्चन पस्यानैपस्यानरस्यादौसमासान्नोनर
सेकशेषः कृत्तद्धितसमासैकशेषसनाद्यन्तधातुरूपाः पञ्चवृत्तयः परार्थाभिधाय   भिधानंवृत्तिः इत्यर्थः
केवाक्यंविग्रहः सद्विधाः लौकिकोलौकिकश्चपरिनिष्ठितत्वात्साधुर्लौकिकः अ   ३०

योगान्नैषां साधुत्वमलौकिकः यथा राज्ञः पुरुषः राजन् ङस् पुरुष सु इति स्वविग्रहेति

त्समासे स्वपदविग्रहैर्वा समासस्य तत्त्वैर्निश्चयो वादः अव्ययीभावतत्पुरुषबहुव्री

हिद्वन्द्वाधिकारबहिर्भूतानामपि समस्तपेतिविधानात् पूर्वपदार्थप्रधानोऽव्ययी।

भावः उत्तरपदार्थप्रधानस्तत्पुरुषः अन्यपदार्थप्रधानो बहुव्रीहिः उभयपदार्थप्र

धानो द्वन्द्व इत्यपि प्रावीप्रवादः प्रायोभिप्रायः सूपप्रति उन्मत्तगङ्गमित्यादावव्ययी

भावे अतिमालेत्यादौ तत्पुरुषे द्वित्रा इत्यादौ बहुव्रीहौ दन्तोष्ठमित्यादि द्वन्द्वे चाभा

सि।
कौ।
२१

वा तत्पुरुषविशेषः कर्म्मधारयः तद्विशेषो द्विगुः अनेकपदं द्वन्द्वबहुव्रीही येव

तत्पुरुषसङ्कविदेवसङ्कम् किंच सुपां सुपा तिङ्गा नाम्ना धातुनाथ तिङ्गं तिङ्गा।

सुबन्तेनेति वक्तव्यः समासः षड्विधो बुधैः सुपा राजपूरुषः तिङ्गा पर्य्यभूषयत् ना

म्नाकुम्भकारः धातुना कटप्रूः अजस्रं तिङ्गं तिङ्गा पिवतावादता तिङ्गं सुपा ह्यु।

न विवदते णेनियमं क्रियायां मा कृन्त विवदाणा पद्दीशादयो न पदार्थे इति स

र्वं सकौटापातान्तसमासः इति सर्वसमासविशेषः सकारस्य पथा मनते। २५

समासस्य

अ अनक्षे इति छेदः ऋगाद्यन्तसमस्य अप्रत्ययोऽन्तावयवस्स्यात् अक्षे या धूस्तदन्तस्य न

न अर्धर्चः अनृचबह्वृचावध्येतर्येव नेह अनृक्साम बह्वृक्सूक्तम् विष्णोः पूर्वि

ष्णुपुरम् क्लीवत्वं लोकात् विमलापं सरः द्व्यन्तरुपसर्गेभ्योऽप ईत् अप इति कृतस

मासान्तस्यानुकरणम् षष्ठ्यर्थे प्रथमा पञ्चम्याः परस्याप ईत्स्यात् द्विर्गता आपो य

स्मिन्निति द्वीपम् अन्तरीपं प्रतीपं समीपं समापो देवयजनमिति न समस्ता आपो य

स्मिन्निति वाक्यम् कृतसमासान्तग्रहणान्नेह स्वप् स्वपौ अवर्णान्ताद्वा प्रेपं परेपम् प्रापं परापम्

ऊदनोर्देशे अनोःपरस्यअपऊत्स्यात् देशे अनूपोदेशः राजधुरा अक्षेतु अक्षधूः दृ
ढधूरक्षः सखिपथोरम्यपथोदेशः अच्प्रत्यन्ववपूर्वात्सामलोम्नः एतत्पूर्वात्सामलो
म्नान्तात्समासादच्स्यात् प्रतिसामं अनुसामम् प्रतिलोमम् अनुलोमम् अवलो
मम् कृष्णोदक्पाण्डुसंख्यापूर्वाया भूमेरजिष्यते कृष्णभूमः उदग्भूमः पाण्डुभूमः
द्विभूमः त्रिभूमः प्रासादः संख्यायानदीगोदावरीभ्यांच पञ्चनदम् सप्तगोदाव
रम् अजितियोगविभागादन्यत्रापिपद्मनाभः अत्सोदर्शनात् अवत्वाःपर्यायादः

तिशाद्दादच् स्यात्समासान्तः गवामतिरवगवातः अचतुरविचतुरसुचतुरस्त्री
पुंसधेन्वनडुहर्क्सामवाङ्मनसाक्षिभ्रुवदारगवोर्वष्ठीवपदष्ठीवनक्तन्दिवरा
त्रिन्दिवाहर्दिवसरजसनिःश्रेयसपुरुषायुषद्व्यायुषत्र्यायुषर्ग्यजुषजातोक्षमा
होक्षवृद्धोक्षोपशुनगोष्ठश्वाः एते पञ्चविंशतिरजन्ता निपात्यन्ते आद्यास्त्रयो बहु
व्रीहयः अविद्यमानानि चत्वारि येषाम् अचतुरः विचतुरः सुचतुरः त्र्युपाभ्यां चतुरोऽजि
ष्यते त्रिचतुराः चतुर्णां समीपे उपचतुराः ततएकादशद्वन्द्वाः स्त्रीपुंसौ धेन्वनडुह

म् ऋक्सामे वाङ्मनसे अक्षिणी च भ्रुवौ च अक्षिभ्रुवम् दाराश्च गावश्च दारगवम् ऊ
रू चाष्ठीवन्तौ च ऊर्वष्ठीवम् निपातनाट्टिलोपः पदष्ठीवम् निपातनात्पादशब्दस्य
पद्भावः नक्तं च दिवा च नक्तंदिवम् रात्रौ च दिवा च रात्रिंदिवम् रात्रेर्मान्तत्वं निपा
त्यते अहनि च दिवा च अहर्दिवम् वीप्सायां द्वन्द्वो निपात्यते अहन्यहनीत्यर्थः स
रजसमिति साकल्येऽव्ययीभावः बहुव्रीहौ तु अरजः पङ्कजम् निश्चितं श्रेयः निः
श्रेयसम् तत्पुरुष एवेह निःश्रेयस्कः पुरुषः पुरुषस्यायुः पुरुषायुषं ततो द्विगुः।

द्व्यायुषं त्र्यायुषम् ततो द्वन्द्वः ऋग्यजुषम् ततस्त्रयः कर्मधारयाः जातोक्षः महो
क्षः वृद्धोक्षः शुनः समीपम् उपशुनम् टिलोपाभावः संप्रसारणं च निपात्यते गोष्ठे
श्वाः गोष्ठश्वाः ब्रह्महस्तिभ्यां वर्चसः अच् स्यात् ब्रह्मवर्चसं हस्तिवर्चसम् पल्यरा
जभ्यां चेति वक्तव्यम् पल्यवर्चसम् राजवर्चसम् अवसमन्धेभ्यस्तमसः अवतम
सम् सन्तमसम् अन्धयत्यन्धं पचाद्यच् अन्धं तमः अन्धतमसम् श्वसोवसीयः
श्रेयसः वसुशब्दः प्रशस्तवाची तत ईयसुन्निवसीयाः श्वस् शब्द उत्तरपदार्थप्रशं

सि॰
कौ॰
२०४

सामाशीर्विवक्षितामाह मयूरव्यंसकादित्वात्समासः श्वोवसीयसम् श्वःश्रेयसं ते भू
यात् अन्ववतप्ताद्रहसः अनुरहसम् अवरहसम् तप्तरहसम् प्रतेरुरसः सप्तमी
स्थात् उरसि प्रत्युरसम् विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः अनुगवमायामे एतन्निपात्यते
दीर्घत्वे अनुगवं यानं अस्य चायाम इति समासः द्विस्तावा त्रिस्तावा वेदिः अच् प्र
त्ययः टिलोपः समासश्च निपात्यते यावती प्रकृतौ वेदिस्ततो द्विगुणा त्रिगुणा
वा अश्वमेधादौ तत्रेदं निपातनम् वेदिरिति किम् द्विस्तावती त्रिस्तावती रज्जुः॥ २०४

उपसर्गादध्वनः प्रगतोध्वानं प्राध्वो रथः। न पूजनात् पूजनार्थेभ्यः समासान्ता।
न स्युः सुराजा अतिराजा स्वतिभ्यामेव नेह परमराजः पूजनात्किम् ग्राममतिक्रान्तः
अतिगवः बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोरिष्यतः प्रागेवायं निषेधः नेह सुसक्थ्यः स्वक्षः कि
मः क्षेपे क्षेपे यः किं शब्दस्ततः परं यत्तदन्तात्समासान्ता न स्युः कुत्सितो राजा किंरा
जा। किंसखा। किंगौः नञस्तत्पुरुषात् समासान्तो न अराजा असखा नमृचाकिं
अपुरं शाकटम् पथो विभाषा नञ्पूर्वात्पथो वा समासान्तः अपथं अपन्थाः न

सि॰
कौ॰
२५

सरुषादिष्वेव अपथ्योदेशः अपथ्यं वर्त्तते इति समासान्ताः अलुगुत्तरपदे अलुगधि
कारः प्रागानङः उत्तरपदाधिकारस्त्वापादसमाप्तेः पञ्चम्याः स्तोकादिभ्यः ए
भ्यः पञ्चम्या अलुक्स्यात् उत्तरपदे स्तोकान्मुक्तः एवमन्तिकार्थदूरार्थकृच्छ्रेभ्यः
उत्तरपदे किम् निष्क्रान्तः स्तोकान्निःस्तोकः ब्राह्मणाच्छंसिन उपसंख्यानम् ब्रा
ह्मणविहितानि शास्त्राण्युपचाराद्ब्राह्मणानि तानि शंसतीति ब्राह्मणाच्छंसी ऋ
त्विग्विशेषः द्वितीयार्थे पञ्चम्युपसंख्यानादेव ओजःसहोम्भस्तमसस्तृतीयायाः ओ

२५

जसाकृतमित्यादि अञ्जसउपसंख्यानम् अञ्जसाकृतम् आर्जवेनकृतमित्यर्थः

पुंसानुजोजनुषान्धइतिच यस्याग्रजः पुमान् सपुंसानुजः जनुषान्धः जात्यन्धः

मनसः संज्ञायाम् मनसागुप्ता आज्ञायिनिच मनसइत्येव मनसाआज्ञातुंशील

मस्यमनसाज्ञायी आत्मनश्च आत्मनस्तृतीयाया अलुकस्यात् पूरणेइतिवक्तव्य

म् पूरणप्रत्ययान्तेउत्तरपदेइत्यर्थः आत्मनापञ्चमः जनार्दनस्त्वात्मचतुर्थएवे

ति बहुव्रीहिर्बोध्यः पूरणेकिम् आत्मकृतम् वैयाकरणाख्यायांचतुर्थ्याः आ

त्मनइत्येव आत्मनेपदं आत्मनेभाषा तादर्थ्येचतुर्थीतियोगविभागात्समासः प
रस्मैच परस्मैपदं परस्मैभाषा हलदन्तात्सप्तम्याःसंज्ञायाम् हलन्तादद्न्ताच्चस
प्तम्याअलुक् संज्ञायाम् त्वचिसारः गवियुधिभ्यांस्थिरः आभ्यांस्थिरस्यसस्यषः
स्यात् गविष्ठिरः अत्रगवीतिवचनादेवालुक् युधिष्ठिरः अरण्येतिलकाः अत्रसं
ज्ञायामितिसप्तमीसमासः हृद्द्युभ्यांच हृदिस्पृक् दिविस्पृक् कारनाम्निचप्रा
चांहलादौ प्राचांदेशेयत्कारनामतत्रहलादावुत्तरपदेहलदन्तात्सप्तम्याअ

लुक् मकुटेकार्षापणं हलदिमाषकः पूर्वेणासिद्धेनियमार्थमिदंकारनाम्न्येव
प्राचामेवहलादावेवेति कारनाम्निकिं अभ्यर्हितपशुः कागादव्यसेतहेष्मीयस्य
नाम प्राचांकिं यूथपशुः हलादौकिं अविकटोरणः हलदन्तात्किं नद्यांदोहः।
नदीदोहः मध्याद्गुरौ मध्येगुरुः अन्ताच्च अन्तेगुरुः अमूर्धमस्तकात्स्वाङ्गादका
मे कण्ठेकालः उरसिलोमा अमूर्धमस्तकात्किं मूर्धशिखः मस्तकशिखः अका
मेकिम् मुखेकामोस्यमुखकामः बन्धेचविभाषा हलदन्तात्सप्तम्याअलुक् हस्ते

सि॰
कौ॰
२०१

बन्धः हस्तबन्धः हलेति किं गुप्तिबन्धः तत्पुरुषे कृति बहुलम् स्तम्बेरमः कर्णेज

पः क्वचिन्न कुरुचरः प्रावृट्शरत्कालदिवां जे प्रावृषिजः शरदिजः कालेजः दिवि

जः पूर्वस्यायं प्रपञ्चः विभाषा वर्षक्षरशरवरात् एभ्यः सप्तम्या वालुक् जे वर्षे

जः वर्षजः क्षरेजः क्षरजः शरेजः शरजः वरेजः वरजः घकालतनेषु कालनाम्न ।

सप्तम्या विभाषालुक् घ पूर्वाह्णतरे पूर्वाह्णेतरे पूर्वाह्णेतमे पूर्वाह्णतमे का

ल पूर्वाह्णकाले पूर्वाह्णेतने पूर्वाह्णतने शयवासवासिष्वकालात् खेप २०१

यः खपायः ग्रामेवासः ग्रामवासः ग्रामेवासी ग्रामवासी अप्सुयोनियन्मतिषु अ

प्सुयोनिरप्सुमतिर्येष्वप्सप्सुयोनिः अप्सुभवः अप्सव्यः अप्सुमन्तावाज्यभागौ ने

न्मिहवथादिष्वच इत्यन्वादिषुसमम्पाग्रलक नस्यागिज्जशायी साङ्कापपसिद्धः

वक्तव्यः स्यवभाषायाम् समम्पाग्रलक नसमस्यः भाषायांकिम् हलोस्याथ

देशः यथाग्राक्रोपे वैरस्यकुलम् आक्रोपेकिम् ब्राह्मणकुलम् वादिव्रपङ्को

युक्तिदाण्हरेषु वाचोयुक्तिः दिशोदण्डः पश्यतोहरः आमुष्यायणामुष्यपुत्रिका

सि॰
कौ॰
२८

आमुष्यकुलिकेति च अमुष्यापत्यमामुष्यायणः नडादित्वात्फक् अमुष्यपुत्रस्य
भावः आमुष्यपुत्रिका आमुष्यकुलिका मनोज्ञादित्वाद्वुञ् देवानांप्रिय इति च मूर्खे
अन्यत्र देवप्रियः शेपपुच्छलाङ्गूलेषु शुनः शुनःशेपः शुनःपुच्छः शुनोलाङ्गूलः ।
दिवश्च दासे दिवोदासः पुत्रेऽन्यतरस्याम् षष्ठ्याः पुत्रे परे अलुक् वा निन्दायां दास्याः
पुत्रो दासीपुत्रः निन्दायां किं ब्राह्मणीपुत्रः ऋतो विद्यायोनिसम्बन्धेभ्यः विद्यास
म्बन्धयोनिसम्बन्धवाचिन ऋदन्तात्षष्ठ्या अलुक् होतुरन्तेवासी होतुःपुत्रः पितुर

२८

नेवासी पितुःपुत्रः विद्यायोनिसम्बन्धेभ्यस्तत्पूर्वोत्तरपदग्रहणं नेह होतृधनं पितृध

नम् विभाषा स्वसृपत्योः ऋदन्तात्षष्ठ्या अलुग्वा स्वसृपत्योः परयोः मातुःपितुर्भ्याम

मन्यतरस्याम् षष्ठ्याः स्वसुः समासे वा षत्वं स्यादसमासे मातुःष्वसा मातुःस्वसा पितुःस्वसा पि

तुःष्वसा लुकि तु मातृपितृभ्यां स्वसा षष्ठ्याः परस्य स्वसुः षः स्यात्समासे मातृष्वसा पि

असमासे तु मातुःस्वसा पितुःस्वसा

तृष्वसा इत्यलुक्समासः घरूपकल्पचेलड्ब्रुवगोत्रमतहतेषु ङ्योऽनेकाचो ह्रस्वः भा

षितपुंस्काद्यो ङी तदन्तस्यानेकाचो ह्रस्वः स्यात् घरूपकल्पप्रत्ययेषु परेषु चेलडादिषु च

ॐ. सि.कौ. २०५

घरूपादिषु ब्राह्मणितरा ब्राह्मणितमा ब्राह्मणिरूपा ब्राह्मणिकल्पा ब्राह्मणिचेली ब्रा
ह्मणिब्रुवा ब्राह्मणिगोत्रा इत्यादि। कृञः पचाद्यचि वच्यादेशयुगलयोरभावोपि निपात्य
ते चेलादीनि वृत्तिविषये कुत्सनवाचीनि कुत्सितानि कुत्सनैरिति समासः ङ्यः किं
दत्तातरा भाषितपुंस्कात्किम् आमलकीतरा कुवलीतरा नद्याः शेषस्यान्यतरस्याम् अ
ङ्यन्तनद्याः ङ्यन्तैकाचश्च घादिषु ह्रस्वो वा स्यात् ब्रह्मबन्धूतरा ब्रह्मबन्धुतरा स्त्रीत
रा स्त्रितरा कृन्नद्या न लक्ष्मीतरा लक्ष्मीतमा तन्त्रीतरा तन्त्रीतमा। उगितश्च उगितः।

२०५

प्रातिपदिकान्तरयानदी तस्मात्त्वादिषु हृल्लोवा स्मात् विड्विनरा हृल्लाभावप
देन सिल्लाघिनिषेधवत् विड्वरा हृद्यादिषु न विड्वीनरेसुदाहृतं तन्न निर्मूलम्
हृदयस्य हृल्लेखयदण्लासेषु हृदयं लेखयतीति हृल्लेखः हृदयस्य प्रियं हृद्यं
हृदयस्येदं हार्दम् हृल्लासः लेखयदणन्तस्य ग्रहणम् उचितं हृदयेन लेखः ले
खग्रहणमेव ज्ञापकमुत्तरपदाधिकारे तदन्तविधिर्नास्तीति वा शोकष्यञ्रोगे
षु हृच्छोकः हृदयशोकः सौहार्द्यं सौहृदय्यम् हृद्रोगः हृदयरोगः हृदयप

यीयोरुच्छेदोप्यस्तितेन सिद्धे शपत्न्यार्थमिदम् पादस्य पदाज्यातिगोपहतेषु पदु

त्तरपदेषु पादस्य पद इत्यदन्त आदेशः स्यात् पादाभ्यामजतीति पदाजिः पदातिः

अ अतिभ्यां पादे चेति इण्प्रत्ययः अजेर्व्यभावो निपातनात् पदगः पदोपहतः प

द्यत्यतदर्थे पादस्य पत्स्यात् अतदर्थे यति परे पादौ विध्यन्ति पद्याः शर्कराः विध्यत्यध

नुषेति यत् अतदर्थे किम् पादार्थमुदकं पाद्यम् ईके चरणावुपसंख्यानम् पादाभ्यां

चरतीति पदिकः पर्यादिभ्यामुन् हिमकाषिहतिषु च पद्धिमं पत्काषी पद्धतिः ॥ २०१

वा घोः ऋचः पादस्य पत्स्यात् शे परे गायत्रीपच्छः शंसन्ति पादं पादमित्यर्थः ऋचः कि।
म पादशः कार्षापणं ददाति वा घोषमिश्रशब्देषु पादस्य पत् पद्घोषः पादघोषः पन्मि
श्रः पादमिश्रः पच्छब्दः पादशब्दः निष्के चेति वक्तव्यम् पन्निष्कः पादनिष्कः उदक
स्योदः संज्ञायाम् उदमेघः उत्तरपदस्य चेति वक्तव्यम् क्षीरोदः पेषंवासवाहनधिषु उद
पेषं पिनष्टि उदवासः उदवाहनः उदधिर्घटः समुद्रे तु पूर्वेण सिद्धम् एकहलादौ
पूरयितव्येऽन्यतरस्याम् उदकुम्भः उदककुम्भः एकेति किं उदकस्थाली पूरयितव्ये किं

सि॰
कौ॰
२१

उदकपर्वतः मन्थौदनसक्तुबिन्दुवज्रभारहारवीवधगाहेषु उदमन्थः उदकमन्थ ।
उदौदनः उदकौदन इत्यादि इको ह्रस्वोऽङ्यो गालवस्य इगन्तस्याङ्यन्तस्य ह्रस्वो वा
स्यात् उत्तरपदे ग्रामणिपुत्रः ग्रामणीपुत्रः इकः किं रमापतिः अङ्यः किम् गौरीप
तिः गालवग्रहणं पूजार्थम् अन्यतरस्यामित्यनुवृत्तेः इयङुवङ्भाविनामव्ययानां
च नेति वाच्यम् श्रीमदः भ्रूभङ्गः शुक्लीभावः अभ्रूकुंसादीनामिति वक्तव्यम् भ्रूकुंस ।
भृकुंसः भ्रुकुटिः भृकुटिः अकारोऽनेन विधीयत इति व्याख्यान्तरम् भ्रकुंसः भ्रकु ॥

टिः भ्रुवाकुंसो भाषणं शोभा वा यस्य स स्त्रीवेशधारी नर्त्तकः भ्रुवाकुटिः कौटि

ल्यम् एकतद्धिते एकशब्दस्य ह्रस्वः स्यात् तद्धिते उत्तरपदे च एकस्या आगतमेक

रूप्यं एकक्षीरम् ङ्यापोः संज्ञाछन्दसोर्बहुलम् रेवतिपुत्रः अजक्षीरम् त्वे च ॥

ङ्यापोर्वा ह्रस्वः अजत्वम् रोहिणित्वम् ष्यङः संप्रसारणं पुत्रपत्योस्तत्पुरुषे ष्य

ङन्तस्य पूर्वपदस्य संप्रसारणं स्यात् पुत्रपत्योरुत्तरपदयोस्तत्पुरुषे संप्रसार

णस्य च संप्रसारणस्य दीर्घः स्यात् उत्तरपदे परे कौमुदगन्ध्यायाः पुत्रः कौमु

कौमुदगन्धीपुत्रः

सि.

कौ.

२१२

दगन्धीपतिः व्यवस्थितविभाषयाह्वो नस्त्रीप्रत्यये वानुपसर्जने नेति तदादिनि यमप्रतिषेधानूपरमकारीषग

न्धीपुत्रः उपसर्जने नेति तदादिनि यमात्रेहस्वत्वं कारीषगन्ध्यापुत्रः बन्धुनि बहुव्रीहौ बन्धुशब्दे उत्तरपदे ष्यङः

संप्रसारणं स्यात् बहुव्रीहौ कारीषगन्ध्याबन्धुरस्य कारीषगन्धीबन्धुः बहु

व्रीहौ किं कारीषगन्ध्यायाबन्धुः कारीषगन्ध्याबन्धुः ङीवनिर्देशात्तशब्दस्या

पेतया मातन्मातृकमातृषु वा कारीषगन्धीमातः कारीषगन्ध्यामातः का

रीषगन्धीमातृकः कारीषगन्ध्यामातृकः कारीषगन्धीमाता कारीषगन्ध्यामा

२१२

ता अस्मादेव निपातनान्मातृशब्दस्य मातजादेशः कप् विकल्पश्च बहुव्रीहावे।

वेदम् कारीषगन्ध्यायामाता [illegible] कारीषगन्ध्यामाता विभ्रमा

मर्थान्नित्यो बहुव्रीहिस्समासं बाधते इष्टकेषीकामालानां चिततूलभारिषु इष्टका।

दीनां तदन्तानां च सर्वपदानां चितादिषुत्तरपदेषु ह्रस्वः स्यात् इष्टकचितं प

क्वेष्टकचितं इषीकतूलम् मुञ्जेषीकतूलम् मालभारी उत्पलमालभारी कारे सत्यागद

स्य मम् स्यात् सत्यङ्कारः अगदङ्कारः अस्तोश्चेति वक्तव्यम् अस्तङ्कारः धेनोर्भव्यायां

सि॰
कौ॰
२१२

येनुभया लोकम्पृणे लोकम्पृणः पृणातेर्मूलविभुजादित्वात्कः इत्येऽनभ्याशस्य
अनभ्याशमित्यः दूरतः परिहर्तव्य इत्यर्थः भ्राष्ट्राग्न्योरिन्धे भ्राष्ट्रमिन्धः अग्निमिन्धः।
गिलेऽगिलस्य तिमिङ्गिलः अगिलस्य किं गिलगिलः गिलगिले च तिमिङ्गिलगिलः
उग्रम्भद्रयोः करणे उग्रङ्करणम् भद्रङ्करणम् रात्रेः कृति विभाषा रात्रिञ्चरः रा
त्रिचरः रात्रिमटः रात्र्यटः अखिदर्थमिदं सूत्रं खिति तु अरुर्द्विषदिति नित्यमेव वक्ष्यते
रात्रिम्मन्यः सहस्य सः संज्ञायाम् उत्तरपदे परे सपलाशं संज्ञायां किं सहयुध्वा अश्वा

२१२

न्नाथिके च अनयोरर्थयोः सहस्य स उत्तरपदे परे सम्महूर्त्तं ज्योतिषमधीते सद्रोणा
खारी द्वितीये वा अनुपाख्ये अनुमेये द्वितीये सहस्य सः स्यात् सराक्षसीका निशा राक्षसी
साक्षादनुपलभ्यमाना निशयानुमीयते समानस्य छन्दस्यमूर्धप्रभृत्युदर्केषु समान
स्य सः स्यादुत्तरपदे न तु मूर्धादिषु अनुभ्राता सगर्भ्यः अनुसखा सयूथ्यः यो नः सनुत्यः
तत्र भवस्यर्थे सगर्भसयूथसनुतात् यत् अमूर्धादिषु किम् समानमूर्धा समानप्रभृतय ॥
समानोदर्काः समानस्येति योगो विभज्यते तेन सपक्षः साधर्म्यसजातीयमित्यादि सि

सि॰
कौ॰
२१५

स्मिति काशिका अथवा मश्शब्दः सद्भाववचनोस्ति सदृशः साधुः समास इति यथा तेना
यमस्य पदविग्रहो बहुव्रीहिः समानः पक्षोस्येत्यादि ज्योतिर्जनपदरात्रिनाभिनामगो
त्ररूपस्थानवर्णवयोवचनबन्धुषु एषु द्वादशसूत्तरपदेषु समानस्य सः स्यात् सज्योतिः
सजनपदमित्यादि चरणे ब्रह्मचारिणि ब्रह्मचारिण्युपपदे समानस्य सः स्यात् चरणे
समानेवेनगम्यमाने चरणः शाखा ब्रह्म वेदः तदध्ययनार्थं व्रतमपि ब्रह्म तच्चरतीति
ब्रह्मचारी समानः ब्रह्मचारी सब्रह्मचारी तीर्थे ये तीर्थे उपपदे यादौ प्रत्यये विवक्षिते

समानस्य सः स्यात् सतीर्थ्यः एकगुरुकः समानतीर्थेवासीतियत्प्रत्ययः विभाषो
दरे यादौप्रत्ययेविवक्षितेइत्येव सोदर्यः समानोदर्यः दृग्दृशवतुषु सदृक् सदृ
शः दृक्षेचेतिवक्तव्यम् सदृक्षः वतुस्तुनराशौ इदंकिमोरीश्की दृग्दृशवतुषु इदमः
ईदृशः कीदृक्
ईश् किमः कीस्यात् ईदृक् कीदृशः वतूदाहरणंवक्ष्यते दृक्षेच ईदृक्षः कीदृक्षः
आ सर्वनाम्नः सर्वनाम्नः आकारः स्यात् दृग्दृशवतुदृक्षेषु तादृक् तादृशः तावान्
तादृक्षः दीर्घः समोने अन्यादृक् अन्यादृशः अन्यादृक्षः समासेऽङ्गुलेःसङ्गः अङ्गुलि

सि॰
कौ॰
२१५

प्राद्यात्संगस्य सस्य मूर्धन्यादेशः स्यात् समासे अङ्गुलिषङ्गः समासे किं अङ्गुलिसङ्गः॥
भीरोः स्थानम् भीरुशब्दात्स्थानस्य सस्य मूर्धन्यः स्यात् समासे भीरुष्ठानम् असमासे
न भीरोः स्थानम् ज्योतिरायुषः स्तोमः ज्योतिष्टोमः आयुष्टोमः समासादित्येव स
मूर्धन्यः स्यात् शोभनं साम सुषाम सुषन्धिः एति संज्ञायामगात् सस्य मूर्धन्यः ह
रिषेणः एति किं हरिसक्थः संज्ञायां किम् पृथुसेनः अगकारात् किं विष्वक्सेनः इ
एकोरित्येव सर्वसेनः नक्षत्राद्वा एति संज्ञायामगकारान्मूर्धन्यो वा रोहिणीषेणः रो

अणकारात्विकृत्वात्मिबन्नेनः

द्विणीमेनः आकृतिगणोयम् अथ अस्मत्तीयाम्यमास्मद्गाशीराशाम्याह्वितोन्व

कोतिकारकरागव्येषु अस्मशाहस्मद्गागमःस्यात् आषीरादिषुपरेषु अस्मदाषीः

अस्मदाशा अस्मदास्या अस्मदास्थितः अस्मद्दत्तकः अस्मद्धृतिः अस्मद्रागः अस्मद्वीमा

दिर्कि अस्मस्यामेनवाषीः [illegible] स्माषीः कारकेव्येवनायंनिषेधः अस्मत्कारकः अस्म

त्कारकः अस्मस्मायमस्मदीयः गहादेराकृतिगणत्वाच्छः अर्थेविभाषा अस्मदर्थः

अस्मार्थः कोःकत्तत्पुरुषेचि अजादावुत्तरपदेकुत्सितः अश्वः कदश्वः कदन्नम् नन्न

सि॰ कौ॰ १८

रुषे किम् कुत्सितो राजा [त्रैव] कुत्सितास्त्रयः कत्रयः रथवदयोश्च कद्रथः कद्वदः तृणे च जातौ कत्तृणम् कापथ्यक्षयोश्च कापथं काक्षः अक्षशब्देन तत्पुरुषः ~~अक्षशब्देन~~ अक्षिशब्देन च बहुव्रीहिर्वा ईषदर्थे ईषज्जलम् काजलम् अजादावपि परे कादेशः काम्लः विभाषा पुरुषे कापुरुषः कुपुरुषः अप्राप्तविभाषेयम् ईषदर्थे हि पूर्वविप्रतिषेधान्नित्यमेव [ईषत्पुरुषः कापुरुषः] कवं चोष्णे उष्णशब्दे उत्तरपदे कवं कावा वा स्यात् कवोष्णम् कोष्णम् कदुष्णम् पृषोदरादीनि यथोपदिष्टम् पृषोदरप्रकाराणि शिष्टैर्यथोच्चारितानि तथैव साधूनि स्युः पृषत् १८

उदरम् पृषोदरम् तलोपः वारिवाहको बलाहकः पूर्वपदस्य बः उत्तरपदादेश्च लत्वा

वर्णविकृते

म् भवेद्वर्णागमाद्धंसः सिंहो वर्णविपर्ययात् गूढोत्मा वर्णनाशात्पृषोदरम् दिक्

शब्देभ्यस्तीरस्य तारभावो वा दक्षिणतारम् दक्षिणतीरम् उत्तरतारम् उत्तरतीरम्

दुरो दाशनाशदभध्येषूत्वमुत्तरपदादेः ष्टुत्वं च दुःखेन दाश्यते दूडाशाः दुःखेन नाश्य

ते दूणाशाः दुःखेन दभ्यते दूडभः खल् विध्याः दम्भेर्नलोपश्च निपात्यते दुष्टं ध्याय

न्ति दूढ्याः ध्यानेश्चेति कः ब्रुवन्तोस्यां सीदन्ति इति बृसी ब्रुवच्छब्दस्य बृङ् आदेशः स

सि॰
कौ॰
२१७

ऽरथिकरणेऽडु प्राकृतिगणोयम् संहितायामधिकारोयम् कर्णेलक्षणस्याविष्टा
ष्टपञ्चमणिभिन्नच्छिन्नच्छिद्रस्रुवस्वस्तिकस्य कर्णशब्दे परे लक्षणवाचकस्य दीर्घः ॥

लक्षणस्य किं शोभनकर्णः

द्विगुणाकर्णः अविष्टादीनां किं विष्टकर्णः अष्टकर्णः पञ्चकर्णः मणिकर्णः भिन्न
कर्णः छिन्नकर्णः छिद्रकर्णः स्रुवकर्णः स्वस्तिककर्णः नहिवृतिवृषिव्यधिरुचिस
हितनिषु क्वौ क्विबन्तेषु पूर्वपदस्य दीर्घः स्यात् उपानत् नीवृत् प्रावृट् मर्मावि
त् नीरुक् अभीरुक् ऋतीषट् परीतत् क्वौ किम् परिणहनम् विभाषा पुरुषे

इत्यतोमण्डूकप्लुत्याविभाषानुवर्तते साचव्यवस्थिता तेनगतिकारकयोरेव ने
ह पद्र्दुक वनगिर्योः संज्ञायांकोटरकिंशुलकादीनाम् कोटरादीनांवनेपरेकिं
शुलकादीनांगिरौपरेदीर्घःस्यात् संज्ञायां वनंपुरगामिश्रकाशारिकाकोटरा
ग्रेभ्यः वनशब्दस्योत्तरपदस्थस्यणत्वंनत्वन्येभ्यः इहकोटरान्ताःपञ्चदीर्घवि
धौकोटरादयोबोध्याः तेषांकृतदीर्घाणांणत्वविधौनिर्देशोनियमार्थः अग्रेश
ह्रस्वत्वविपर्ययः पुरगावणंमिश्रकावणंसिध्रकावणंशारिकावणं कोटराव

णं पथ्यपदेतिकिम् असिपत्रवनम् वनस्याग्रे अग्रेवणम् राजदन्तादिषु निपातना
त्सप्तम्या अलुक् प्रातिपदिकार्थमात्रेप्रथमा किंशुलकागिरिः वलेवलप्रत्येप
रेदीर्घःस्यात् संज्ञायांकृषीवलः मतौबह्वचोनजिरादीनाम् अमरावती अनजि
रादीनांकिं अजिरवती बह्वचःकिं व्रीहिमती संज्ञायामित्येव नेह वलयवती
शरादीनांच शरावती इकोवहेपीलोः इगन्तस्यदीर्घःस्याद्वहे ऋषीवहम् क
पीवहं इकःकिं पिण्डवहं अपील्वादीनामितिवाच्यम् दारुवहम् अपीलोःकिं।

पीलुवहम् \ उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये बहुलम् उपसर्गस्य बहुलं दीर्घः स्यात् घ
ञन्ते परे ऽमनुष्ये परिपाकः परीपाकः अमनुष्ये किं निषादः इकः काशे इ
गन्तस्योपसर्गस्य दीर्घः स्यात् काशे वीकाशः नीकाशः इकः किं प्रकाशः अष्ट
नः संज्ञायाम् उत्तरपदे दीर्घः अष्टापदम् संज्ञायां किं अष्टपुत्रः चितेः कपि एक
चितीकः द्विचितीकः नरे संज्ञायाम् विश्वानरः मित्रे चर्षौ विश्वामित्रः संज्ञायां
किं विश्वमित्रो माणवकः शुनो दन्तदंष्ट्राकर्णकुन्दवराहपुच्छपदेषु दीर्घो वाच्यः ।

सि॰
कौ॰
२१५

स्यादन्तरस्यादि प्रनिरन्तःशरेक्षुप्लक्षाम्रकार्ष्यखदिरपीयूक्षाभ्योसंज्ञायामपि ए

भ्योवनस्यणत्वंस्यात् प्रवणं कार्ष्यवणं इक्षुवणमित्याद्यसंज्ञार्थमिदम् विभाषौषधिवन

स्पतिभ्यः वनस्यणःस्यात् दूर्वावणं दूर्वावनं शिरीषवणं शिरीषवनं द्व्य त्र्य भ्या

मेव नेह देवदारुवनम् इरिकादिभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः इरिकावनं तिमिरकाव

नं वाहनमाहितात् आरोप्य यदुह्यते उदाविस्यान्निमित्तात्परस्य वाहननकार

स्यणत्वंस्यात् इक्षुवाहणं आहितात् किं इन्द्रवाहनम् इन्द्रस्वामिकं वाहनमित्यर्थः २१५

वहेतेः स्वदिहद्विरिहेवमुत्रेनिपातनात् पानंदेशे पूर्वपदस्थान्निमित्तात्परस्य
पानस्यनस्यणत्वंस्यात् देशेगम्ये क्षीरंपानंयेषांते क्षीरपाणाः उशीनराः सुरापा
णाः प्राच्याः पीयतेइतिपानंकर्मणिल्युट् वाभावकरणयोः पानमित्येवक्षीर
पाणं क्षीरपानम् करणे क्षीरपाणः क्षीरपानः कंसः गिरिनद्यादीनांवा गिरिण
दी गिरिनदी चक्रणितम्बाचक्रनितम्बा प्रातिपदिकान्तनुम्विभक्तिषु पूर्वपद
स्थान्निमित्तात्परस्यप्रथमस्थितस्यनस्यणोवास्यात् प्रातिपदिकान्ते माषवापिणौ

सि.
कौ.
२२.

मिश्रीहिवापाणि विभक्तौ माषवापेण पदे माषवापिनावित्यादि उत्तरपदं य

प्रातिपदिकं तदन्तस्यैव णत्वं नेह गर्गाणां भगिनी गर्गभगिनी अन्तपदवत्त्वमत्र

हणं कृतं सूत्रमन्त्रविधानानात ङ्कोहितम् न[illegible]त्नूपदस्मर्किंच प्रहिण्वति

द्विवेर्नुमो णत्वाप्नीमपि नुं प्रकृत्यं प्रेन्वनमित्यादौ

त्यादौ तु ददर्शादिनान्न युवादेर्न रम्यश्रनापरिपक्वानि पक्वान्युत्तरपदेणः नि

त्यमिसत्रके वृत्रहणौ हरिमानयतीति हरिमाणी व्रुमिती रपाणि विभक्तौ दी

र्घेण रम्यवि[illegible]णा कुमतिव कवर्गवति उत्तरपदे प्रान्त्वत् हरिकामिणो हवि

२२.

कार्म्मणि हरिकामेण पदस्यव्यवायेपि पदेनव्यवधानेणत्वंनस्यात् माषकुम्भवापे
न चतुरङ्गयोगेन अतद्धितइतिवाच्यम् आर्द्रगोमयेण शुष्कगोमयेण कुस्तुम्
बुरूणिजातिः अत्रसुट् निपात्यते कुस्तुम्बुरुः धान्याकम् क्लीवत्वंमतन्त्रं जातिःकिं
कुतुम्बुरूणि कुत्सितानितिन्दुकीफलानीत्यर्थः पारस्करप्रभृतीनिचसंज्ञायाम् प
तानिससुट्कानिनिपात्यन्ते नाद्विपारस्करः किष्किन्धा अपरस्पराःक्रियासात
त्ये सुड्निपात्यते अपरस्पराः सार्थागच्छन्ति सततमविच्छेदेनगच्छन्तीत्यर्थः कि

सि॰
कौ॰
२२१

यासातत्येइतिकिम् अपरपरागच्छन्ति अपरेचपरेचसकृदेवगच्छंति गोष्पदंसेविता
सेवितप्रमाणेषु सुट् सषत्वंनिपात्यते गावः पद्यन्तेस्मिन्देशेसगोभिः सेवितोगो
ष्पदः असेविते अगोष्पदान्यरण्यानि प्रमाणे गोष्पदमात्रंक्षेत्रंसेवितइत्यादिकि
म् गोपदम् आस्पदंप्रतिष्ठायाम् आत्मयापनायस्थानेसुट् निपात्यते आस्पदम
नेनलब्धम् प्रतिष्ठायांकिं आपदापदम् आश्चर्यमनित्ये अद्भुतेसुट् आश्चर्यंय
दिसभुञ्जीत अनित्येकिं आश्चर्यंकर्मशोभनम् वर्चस्केवस्करः कुत्सितंवर्चोवर्च

स्कमत्रमलंतस्मिन्कुटे अवकीर्यते इत्यवस्करः वर्चस्केकिं अवकरः अपस्करोर-
थाङ्गम् अपकरोन्यः विष्किरः शकुनौविकिरोवा पक्षेविकिरः वावचनेनैव सिद्धि
कल्पेसिद्धेविकिरग्रहणंतस्यापिशकुनेरन्यत्रप्रयोगोमाभूत् इतिवृत्तिः तत्रभाष्य
विरोधात् प्रतिष्कशश्चकशेः कशगतिशासनयोरित्यस्यप्रतिपूर्वस्यपचाद्यचिसुट्
एनपामतेषत्वंचसहायः पुरोयायीवा प्रतिष्कशशब्दस्यार्थे कशेःकिंप्रतिगतःक
शांप्रतिकशोश्वः यद्यपिकशेरेवकशातथापिकशेरिति धातोर्ग्रहणमुपसर्गस्य

सि॰
कौ॰
२२२

प्रेतर्ग्रहणार्थम् तेनथावन्नरोपसर्गोत्र प्रस्तावहरिश्चन्द्राहयी हरिश्चन्द्रग्रहणा॰
मतमन्त्रार्थम् त्रयीकिं प्रकाणवोदेशाः हरिचन्द्रोमाणवकः मस्करमस्करिणौ
वेणुपरिव्राजकयोः मकरशाह्रोत्सुमयन्नमन्त्रमट् इतिसूत्रनिपात्यते वेणावितिकिं
मकरोग्राहः मकरीसमुद्रः कास्तीराजस्तुन्देनगरे ईषत्तीरमस्येतिकास्तीरंनाम
नगरम् अजस्येवतुन्दमस्येत्यजस्तुन्दंनामनगरम् नगरेकिं कातीरम् अजतुन्द
म् कारस्करोवृक्षः कारंकरोतीतिकारस्करः अन्यत्रकारकरः केचित्तुकस्कादि २२२

षिंदंपदन्निनस्तेषु पारस्करेतिसूत्रंएवैंलिखितम् वनतयोःसुट् तलोपश्च ता

स्वैंवचेनेनकारोपिबोध्यः तद्बृहतोर्दकारतकारौलोप्येते करपत्योस्सुट् चौर

देवतयोरिति समस्वायोपाधिः तस्करः बृहस्पतिः प्रायस्यचित्तिचित्तयोः प्राय

श्चित्तिः प्रायश्चित्तम् वनस्पतिरित्यायाकृतिगणोयम् इतिसमासाश्रयाविधय :

समाप्तः समर्थानांप्रथमाद्वा इदंपदत्रयमधिक्रियते प्राग्दिश इतियावत् सा

मर्थ्यंपरिनिष्ठितत्वंकृतसन्धिकार्यत्वमितियावत् प्राग्दीव्यतोण् तेनदीव्यती

स्यतः प्रागपिक्रियेत अश्वपत्यादिभ्यश्च एभ्योऽण् स्यात् प्राग्दीव्यतीयेष्वर्थेषु वक्ष्य
माणस्य ण्यस्यापवादः तद्धितेष्वचामादेः ञितिणिति च तद्धिते परे अचामादेरचो
वृद्धिः स्यात् किति च किति तद्धिते च तथा अश्वपतेरपत्यादि आश्वपतम् गाणपत
म् गाणपत्यो मन्त्र इति तु प्रामादिकमेव दित्यदित्यादित्यपत्युत्तरपदाण्ण्यः दि
त्यादिभ्यः पत्युत्तरपदाच्च प्राग्दीव्यतीयेष्वर्थेषु ण्यः स्यात् अणोऽपवादः दैत्यः अ
दितेरादित्यस्य वा आदित्यः प्राजापत्यः यमाच्चेति काशिकायां याम्यः पृथिव्या ञा

ञ्ञौ पार्थिवः पार्थिवी देवाद्यञञौ दैव्यं दैवं बहिषष्टिलोपो यञ्च बाह्यः ईकक्च

वाहीकः स्थाम्नोकारः अश्वत्थामः पृषोदरादित्वात्समतः भवार्थे तु गवाद्यः अश्व

त्थामा लोम्नोपत्येषु बहुषु बाह्वादीञोपवादः उडुलोमाः बहुषु किं औडुलोमिः

गोरजादिप्रसङ्गे यत् गव्यं अजादिप्रसङ्गे किं गोभ्यो हितम् आगत गोरूप्यं गोमयम्

उत्सादिभ्योञ् औत्सः अग्निकलिभ्यां ढग्वक्तव्यः अग्नेरपत्यादि आग्नेयं कालेयम्

इत्यपत्यादिविकारान्तार्थसाधारणाः प्रत्ययाः स्त्रीपुंसाभ्यां नञ्स्नञौ भवनात् था

सि॰
कौ॰
२२४

स्मानांभवेनेऽस्मतः प्राग्वत्येष्वस्त्रीपुंसाभ्यांकस्मात् नञ् स्नञौ स्त्रैणः स्त्रैणः पौंस्नः वत्यर्थे।
नस्त्रीपुंवद्भ्योतिज्ञापकात् स्त्रीवत् पुंवत् द्विगोर्लुगनपत्ये द्विगोर्निमित्तंयस्तद्धितो
जादिरनपत्यार्थः प्राग्दीव्यतीयस्तस्यलुक्स्यात् पञ्चसुकपालेषुसंस्कृतः पुरोडाशः ।
पञ्चकपालः द्विगुनिमित्तइतिकिम् पाञ्चकपालंशाकलं अजादावितिकिम् पञ्च
गर्गरूप्यम् अनपत्यइतिकिम् द्वयोर्मित्रयोरपत्यंद्वैमित्रिः गोत्रेलुगचि अजादौप्रा
ग्दीव्यतीयेविवक्षितेगोत्रप्रत्ययस्यालुक्स्यात् गार्ग्याणांछात्राःवृद्धाच्छः आपत्यस्यच २२४

तद्धितेनाति हलःपरस्यापत्ययकारस्यलोपःस्यात् तद्धितेपरे बहुकारेगार्गीयाः
प्राग्दीव्यतीये किं गर्गेभ्योहितंगर्गीयम् इतिलक् प्राग्दीव्यतीयेजादौप्रत्ययेविव
क्षितेयुवप्रत्ययस्यलुक्स्यात् ग्लुचुकस्यगोत्रापत्यंग्लुचुकायनिः तस्यछात्राःफिञ्
तस्योलुक्स्यात् ग्लौचुकायनाः अणोलुकिवृद्धत्वाभावाच्छोन पैलादिभ्यश्च पैलादिभ्योयुवप्र
त्ययस्यलुक्स्यात् पीलायावेत्यण् तस्मादणोद्व्यच इतिफिञ् तस्यलुक् पैलःपितापु
त्रश्च तद्राजाच्चाणः द्व्यञ्मगधेत्यनन्तादञ् पाद्यादणोद्व्यच इतिफिञोलुक् आङ्गः

सि॰
कौ॰
२२५

पिता पुत्रश्च इञः प्राचां गोत्रे य इञ् तदन्ताद्युवप्रत्ययस्य लुक् स्यात् तच्चेद्गोत्रं प्राचां
भवति पन्नागारस्यापत्यं पुत्र इञ् यञिञोः फक् पान्नागारिः पिता पुत्रश्च प्राचां।
किम् दाक्षिः पिता दाक्षायणः पुत्रः न तौल्वलिभ्यः तौल्वल्यादिभ्यः परस्य युवप्र
त्ययस्य लुक् स्यात् न पूर्वेण प्राप्तः तुल्वलः ततः इञ् फक् तौल्वलिः पिता तौल्वला
यनः पुत्रः फक्फिञोरन्यतरस्याम् एनीमेव पूर्वेण नित्ये लुकि प्राप्ते विकल्पार्थम्
इदम् कात्यायनस्य छात्राः कात्रीयाः कात्यायनीयाः यस्कस्यापत्यं यास्कः पिता। २२५

ह्याम् तस्यापत्यं युवा यास्कायनिः अगोत्रचरतिफिञ् तस्य छात्रा यास्कीयाः
यास्कायनीयाः तस्यापत्यम् बहुत्वान्लुक् तमन्येः समर्थादपत्ये उक्तावसमा
सास्त्वप्रत्ययावास्यः उपगोरपत्यमौपगवः आदिवृद्धिरन्त्योपधावृद्धिं बाधते कु
तमन्येः किम् सौत्थितिः प्रकृतस्य रूपरिभाषया सा वृद्धिनिर्माभूत् समर्थपरिभा
षयानेहवस्त्रमुपगोरपत्यं दैवदत्तस्य प्रथमात्किम् अपत्यवाचकात्षष्ठ्यर्थे माभूत् वा
ग्रहणाद्वाक्यमपि देवदत्तीति तत्रादपत्य तस्मिं ग्रहणान्वर्थेः समासोपि उपगवा।

नैस्यदमिक त्यपत्ये षि
वापत्यार्थे कृ तेभ वेत्
उत्सर्गः दोषणवासौ
तद्धान्त स्य प्रयोजनं
योगविभागस्तु भानोर
पत्यं भानवः ३५

पत्यं जातिवाद्ङीष् औपगवी आश्वपतः दैत्यः औत्सः स्त्रैणः पौंस्नः अपत्यं पौत्रप्रभृ
ति गोत्रम् अपत्यत्वेन विवक्षितं पौत्रादि गोत्रसंज्ञं स्यात् जीवति तु वंश्ये युवा वंश्ये
पित्रादौ जीवति पौत्रादेर्यदपत्यं चतुर्थादि तद्युवसंज्ञमेव स्यात् न तु गोत्रसंज्ञम् भ्रा
तरि च ज्यायसि ज्येष्ठे भ्रातरि जीवति कनीयान् चतुर्थादिर्युवा स्यात् वान्यस्मिन्स
पिण्डे स्थविरतरे जीवति भ्रातुरन्यस्मिन्सपिण्डे स्थविरतरे जीवति पौत्रप्रभृतेरप
त्यं जीवदेव वा युवसंज्ञं स्यात् एकं जीवति ग्रहणमपत्यस्य विशेषणं द्वितीयं सपि

ष्ठस्य तरमिदं शाडुभयोरुत्कर्षार्थः स्थानेनवयसावोत्कृष्टेपितृव्येपितामहेभ्रात

रिवाजीवति गार्ग्यस्यापत्यंगार्ग्यायणः गार्ग्योवा स्थविरेतिकिं स्थानवयोन्यूनेगा

र्ग्यएवजीवतिकिं मृतेमृतोवागार्ग्यएव वृद्धस्यचपूजायामितिवाच्यम् गोत्रमेववृद्ध

संज्ञाप्रावाम् गोत्रस्ययुवसंज्ञापूजायांगम्यमानायांतत्रभवान् गार्ग्यायणः सूढिया

नकिम् गार्ग्यः यूनश्चकुत्सायाम् गोत्रमेवेतिवाच्यम् गार्ग्योजाल्मः कुत्सितेकिम्

गार्ग्यायणः एकोगोत्रे गोत्रेएकएवापत्यप्रत्ययःस्यात् उपगोर्गोत्रापत्यमौपगवः॥

सि॰
कौ॰
११२

गार्ग्यः नाडायनः गोत्रैस्त्रैकोनसंख्यावां प्रत्ययानां परम्परा यद्वा स्वहूनसंख्येभ्योनि
ह्योत्पत्तिः प्रसज्यते श्रूपत्वं पितुरेव स्यात्ततः प्रायामपीति च मतभेदेन तद्वाच्यं सूत्रमे
तत्रयोत्रयोत्ररम् पितुरेवापत्यमिति पक्षे हि उपगोस्तृतीयेवाच्ये औपगवादित्या
त् चतुर्थेतत्जीवत्सेषु मृतवंश्ये औपगवेः फक् इत्यं फगिञोः परम्परायां मृत्ता।
ख्यातनमे गोत्रेणकोनपातं प्रत्ययास्तः पितामहादीनामपीति मुख्यपक्षे तत्तृतीयेवा
च्ये उपगोरपत्याद्दृष्टे मिहेयणन्नादिजपिस्यात् चतुर्थे ततः फगिति फञिञोः परम ११२

गार्ग्यायणानां तेमे गोत्रे इष्टनवतिरनिष्टप्रत्ययाः स्युः अतो नियमार्थमिदं सूत्रम् प

रमप्रकृतेः स्त्रेइष्टसम् गोत्राद्यन्यस्त्रियाम् स्त्र्यपत्ये गोत्रप्रत्ययान्तादेव प्रत्ययाः स्या

त् स्त्रियां तद्युवसंज्ञा गर्गस्य युवापत्यं गार्ग्यायणः स्त्रियां गोत्रत्वादेकप्रत्य

यः अत इञ् तस्मात् अदन्तं यत्प्रातिपदिकं तस्मात्कृत्तिकान्यछान्तादिञ् स्यात् अप

त्यर्थे दाक्षिः बाह्वादिभ्यश्च बाहविः औडुलोमिः आकृतिगणोयम् सुधातुरक

ङ् च वा दिञ् स्यात् सुधातुरपत्यं सौधातकिः व्यासवरुडनिषादचाण्डालबिम्बानां चे

सि॰
कौ॰
२२८

तिवक्तव्यम् नय्वाभ्यांपदान्ताभ्यांपूर्वौतुताभ्यामैच् पदान्ताभ्यांयकारवकारा-
भ्यांपरस्यवृद्धिर्नकिन्तुताभ्यांपूर्वौक्रमादैचावागमौस्तः वैयासकिः वारुट
किरित्यादि गोत्रेकुञ्जादिभ्यश्च्फञ् व्रातच्फञोरस्त्रियाम् व्रातवाचिभ्यः च्फ
ञन्तेभ्यश्चस्वार्थेञ्यः स्यात् नतुस्त्रियाम् कौञ्जायन्यः बहुत्वेतद्राजत्वाल्लुग्वक्ष्य
ते कौञ्जायनाः व्राध्नायन्यः स्त्रियांकौञ्जायनी गोत्रत्वेनजातित्वात् ङीष् अनन्त
रापत्ये कौञ्जिः नडादिभ्यः फक् गोत्रइत्येव नाडायनः चारायणः अनन्तरो नाडिः २२८

हरितादिभ्योञः एभ्योञन्तेभ्यो यूनि फक् हारितायनः इह गोत्राधिकारेपि सा

मर्थ्याद्यून्यपि नहि गोत्रादपरो गोत्रप्रत्ययः यञिञोश्च गोत्रे यौ यञिञौ तदन्तात्फक्

स्यात् युवानीत्येके रापस्मेति यत्नोपोन गार्ग्यायणः दाक्षायणः शारद्वत् शुनक

दर्भाणाद्भृगुवत्साग्रायणेषु गोत्रे फग्वा अञिञोरपवादः अञ्यो विदादी शार

द्वतायनो भार्गवश्चेत् शारद्वतोन्यः शौनकायनो वात्स्यश्चेत् शौनकोन्यः दार्भाय

णः आग्रायणश्चेत् दार्भिरन्यः द्रोणपर्वतजीवन्तादन्यतरस्याम् एभ्यो गोत्रे फग्वा

द्रौणायनः द्रौणिः पार्वतायनः पार्वतिः जैवन्तायनः जैवन्तिः अनादिरिह द्रोणास्यः अ
श्वत्थाम्न्यनन्तरे रूपवागात् अनृष्यानन्तर्ये बिदादिभ्योञ् एभ्योञ् गोत्रे ये त्वत्रानृ
षयस्तेभ्यआनन्तर्येञ् बिदस्य गोत्रं बैदः अनन्तरा बैदिः बाह्वादेराकृतिगणत्वा
दिञ् पुत्रस्यापत्यं पौत्रः दौहित्रः गर्गादिभ्यो यञ् गोत्र इत्येव गार्ग्यः वात्स्यः य
ञञोश्च गोत्रे यत् यञन्तं अञन्तं च तदवयवयोरेतयोर्लुक् स्यात् तत्कृते च बहुत्वे
न तु स्त्रियां गर्गाः वत्साः बिदाः उर्वाः तत्कृते किं प्रियगार्ग्याः अस्त्रियां किं गार्ग्यः

क्षियः गोत्रेकिम् हैप्याः ऊन्माः प्रवराध्यायप्रसिद्धमिहगोत्रं तेनेहत्रपौत्राः दौहि
त्राः मधुवभ्रोर्ब्राह्मणकौशिकयो गोत्रेयत् माथव्याब्राह्मणः माथवोन्यः बा
भ्रव्यः कौशिकः बाभ्रव्योन्यः वभ्रुशाह्मणगर्गापिपादान्निहेनियमार्थमिदम् ग
र्गादिपादफलेन लोहितादिकार्यार्थम् बाभ्रव्यायणी कपिबोधादङ्गिरसे गो
त्रेयत्स्मात् काप्यः बोध्यः आङ्गिरसेकिं कापेयः बोधिः वनस्पत्र आङ्गिरसर
मेव वानस्पः अनाङ्गिरसेनगर्गादौशिवादौचपादायजणेवानस्पः वानस्प ।

सि॰
कौ॰
२३॰

लक्स्त्रियाम् वतण्डाच्चेति विहितस्य लुक्स्यात् स्त्रियाम् शार्ङ्गरवादित्वात् ङीन् व
तण्डी अनाङ्गिरसे तु वातण्ड्यायनी लोहितादित्वात्ष्फः आङ्गिरसे तु वातण्डी ऋषि
वाहसमाणःष्यङ् अश्वादिभ्यःफञ् गोत्रे आश्वायनः पुंसिजाते पुंसीति प्रकृ
ति विशेषणं जातस्यापत्यं जातायनः पुंसीति किम् जाताया अपत्यं जातेयः भर्गा
त्त्रैगर्ते गोत्रे फञ् भार्गायणस्त्रैगर्तः भार्गिरन्यः शिवादिभ्योऽण् गोत्रे इति निवृत्तम्
शिवस्यापत्यं शैवः गाङ्गः पैतनिकादित्वात्फिञ् गाङ्गायनिः शुभ्रादित्वाड्ढक्॥ ४४

गाङ्गेयः अवृद्धाभ्योनदीमानुषीभ्यस्तन्नामिकाभ्यः अवृद्धेभ्योनदीमानुषीना
मभ्योऽस्मात् ढकोपवादः यामुनः नार्मदः चिन्तितायाअपत्यंचैन्तितः अवृद्धा
भ्यःकिंवासवदत्तेयः नदीभ्यारिकिं वैनतेयः तन्नामिकाभ्यःकिं शोभनायाअ
पत्यंशोभनेयः ऋष्यन्धकवृष्णिकुरुभ्यश्च ऋषयोमन्त्रद्रष्टारः वासिष्ठःवैश्वामि
त्रः अन्धकेभ्यः श्वाफल्कः वृष्णिभ्यः वासुदेवः आनिरुद्धः पौरिरिति नबाह्वादि
त्वात् कुरुभ्यः नाकुलःसाहदेवःइञपवापवादोऽयंमध्येऽपवादन्यायात् अत्रिशा

हात्परत्वाड्ढक् भ्रात्रेयः मातुरुत्संख्यासंभद्रपूर्वायाः संख्यादिपूर्वस्य मातृ
शब्दस्य उदादेशः अण्प्रत्ययश्च द्वैमातुरः साम्मातुरः आदेशार्थं वचनं प्रत्ययस्तु
उत्सर्गेणैव सिद्धः स्त्रीलिङ्गनिर्देशाद्धान्यमातुर्न संख्येति किम् सौमात्र
शुभ्रादिभ्यश्च शौभ्रेयः कन्यायाः कनीन च चकोपवादोऽण् तत्संनियोगेन क
नीनादेशश्च कानीनो व्यासः कर्णश्च अनूढायापत्यमित्यर्थः विकर्णशु
ङ्गच्छगलाद्वत्सभरद्वाजात्रिषु अपत्ये वैकर्णिर्वात्स्यः शौङ्गो भारद्वाजः शौङ्गि

रन्यः छागल आत्रेयः छागलिरन्यः केचित्तु शुङ्गेत्याबन्तं पठन्ति ते वा ढक प्रत्य

दाहरन्ति शौङ्गेयः पीलाया वा तन्नामिकाण्वा पिला द्व्यच इति ढकि प्राप्ते पक्षे

ण विधीयते पीलाया अपत्यं पैलः पैलेयः ढक्च मण्डूकात् चादण् पक्षे इञ् मा

ण्डूकेयः माण्डूकः माण्डूकिः स्त्रीभ्यो ढक् स्त्रीप्रत्ययान्तेभ्यः ढक् स्यात् वैन

तेयः बाह्वादित्वात्सौमित्रिः शिवादित्वात्मापत्ना द्व्यचः स्त्रीप्रत्ययान्तादपत्ये ढ

कस्मात् तन्नामिकाणोपवादः दात्तेयः पार्थिरन्यत्तत्तमस्येदमित्यण् इत्यत्रानिञ ः

सि॰
कौ॰
२३१

इकारान्ताद्द्व्यचोपत्ये ढक स्यात् न त्विञन्तात् दौलेयः नैधेयः आत्रेयः आत्रेयो अ
त्रिभृगुकुत्सवसिष्ठगोतमाङ्गिरोभ्यश्च एभ्यो गोत्रप्रत्ययस्य तत्कृते बहुत्वे लुक्स्या
त् न तु स्त्रियाम् अत्रयः भृगवः कुत्साः वसिष्ठाः शुभ्रादिभ्यश्च शुभ्रस्यापत्यं शौ
भ्रेयः विकर्णकुषीतकात्काश्यपे अपत्ये ढक वैकर्णेयः कौषीतकिः भ्रुवो
वुक च ढक भ्रौवेयः प्रवह्णस्य ढे प्रवह्णस्योत्तरपदस्याचामादेर्वृ
द्धिः पूर्वपदस्य तु वा ढे परे प्रवह्णस्यापत्यं प्रावाह्णेयः प्रवाह्णेयः तस्यापत्यम्

व ढगन्तमप्रवहणशाह्मप्राम्बहृद्धिर्वाञ्जितिणितिकिनिच प्रवहणयस्मा।
पत्यंप्रावाहणेयिः प्रवाहणेयिः बाभ्रवहितनिमित्ताहृद्धिः ढाक्षेयाणविक
ल्पेनबाधितंनप्राकानेइतिसूत्रारम्भः कल्याण्यादीनामिनङ्. एषामिनङादे
शःस्यात ढकर्कास्याणिनेयः बान्धकिनेयः कुलटायावा इनङ्प्रात्रविकल्प
ते ढकनिमःएवैणेवकौलटिनेयः कौलटेयः सतीभिक्षुकाचकुलटा यात्त
यभिचारार्थंकुलाम्पटतीतितस्याःक्षुद्राभ्योवेति पत्तेढक कौलटेरः इन्द्रा।

सिन्ध्वन्ते पूर्वपदस्य च हृदाद्यन्तेषूत्तरपदयोरचामादेरचो वृद्धिः ञिति किति
च परे सुहृदोऽपत्यं सौहार्दिः सुभगाया अपत्यं सौभागिनेयः सक्तुप्रधानाः सिन्ध
वः सक्तुसिन्धवः तेषु भवाः साक्तुसैन्धवाः चटकाया ऐरक् चटकस्येति वाच्यम्
लिङ्गविशिष्टपरिभाषया सिद्धमपि चटकस्य चटकाया वा अपत्यं चाटकैरः स्त्रि
यामपत्ये लुग्वक्तव्यः तयोरेवापत्यं चटका अजादित्वाट्टाप् गोधाया ढ्रक्।
गौधेरः शुभ्रादित्वात् ढक् गौधेयः आरगुदीचाम् गौधारः रकासिद्धे आका

णेश्चारणमस्मान्नेविधानार्थम् जडस्यापत्यंजाडारः पाण्डस्यापत्यंपाण्डारः क्षुद्रा

भ्योवा अङ्गहीनाः शीलहीनाश्च क्षुद्राः ताभ्योवा ढ्रक् काणेरः काणेयः दासेरः

दासेयः पितृष्वसुश्छण् अणोपवादः पैतृष्वस्रीयः ढकिलोपः पितृष्वसुरन्त्यलो

पः स्यात् ढकि अणपवादः ढक् पैतृष्वसेयः मातृष्वसुश्च पितृष्वसुर्यदुक्तं तदस्या

पिस्यात् मातृष्वसेयः चतुष्पाद्भ्यो ढञ् पभ्योढञ् ढेलोपोकद्र्वाः कद्रुभिन्नस्यो

वर्णान्तभस्यलोपः स्यात् ढेपरे कामण्डलेयः कमण्डलुशब्दश्चतुष्पाज्जातिविशेषे

सि॰
कौ॰
२२४

गष्ट्यादिभ्यश्च एभ्यो ढञ् स्यात् अणढकोरपवादः गार्ष्टेयः मित्रयोरपत्यं स्यापि
प्राप्ते ढञ् केकयमित्रयुप्रलयानां यादेरियः एषां यकारादेरियादेशः स्यात् ञि
ति णिति किति च तद्धिते परे इति इयादेशे प्राप्ते दाण्डिनायनहास्तिनायनाथर्वणिक
जैह्माशिनेयवाशिनायनिभ्रौणहत्यधैवत्यसारवैक्ष्वाकमैत्रेयहिरण्मयानि ॥
एतानि निपात्यन्ते इति युलोपः मैत्रेयः मैत्रेयौ यस्कादिभ्यो गोत्रे एभ्यो गोत्रप्रत्यय
स्य लुक् स्यात् तत्कृते बहुत्वे न तु स्त्रियाम् मित्रयवः बह्वच इञः प्राच्यभरतेषु बह्वच

२

परोयइञ् प्राच्यगोत्रे भरतगोत्रे च वर्त्तमानः तस्माल्लुक् पन्नागाराः युधिष्ठिराः
नगोपवनादिभ्यश्च गोत्रप्रत्ययस्य लुङ्कस्मात् विदाद्यन्तर्गणोयम् गौपवनाः शै
ग्रवाः तिककितवादिभ्यो द्वन्द्वे एभ्यो गोत्रप्रत्ययस्य बहुत्वेलुग्वास्मात् तैकायन
यश्च कैतवायनयश्च तिकादिभ्यःफिञ् तस्माल्लुक् तिककितवाः उपकादिभ्यो
न्यतरस्यामद्वन्द्वे एभ्यो गोत्रप्रत्ययस्य बहुत्वेलुग्वास्मात् द्वन्द्वे वाद्वन्द्वे च भ्राष्टक
कपिष्ठलाः भ्राष्टकिकापिष्ठलयः लमकाः लामकायनाः आगस्त्यकौण्डिन्याः

सि॰
कौ॰
२२५

योरगस्तिकुण्डिनच् एतयोरवयवस्य गोत्रप्रत्ययस्याणो यञश्च बहुषु लुक्स्या
त् अवशिष्टस्य प्रकृतिभागस्य यथासंख्यम् अगस्तिकुण्डिनच् एतावादेशौ स्तः अ
गस्तयः कुण्डिनाः राजदन्तादिषु परम् राज्ञोजानांवेवेतिवाच्यम् येचाभावकर्मणो ः
यादौतद्धितेपरेअन् प्रकृत्यास्यात् नत्वभावकर्मणोः राजन्यः श्वशुर्यः जाति
ग्रहणात्क्षुद्रादावपत्ये राजनः अन् अणि अन् प्रकृत्यास्यादितिटिलोपो न।
अभावकर्मणोः किं राज्ञः कर्मभावोवाराज्यम् संयोगाश्च इत्यकृत्याणिपरेच

क्विणोपसंख्याक्विणः नमस्वैपस्मेवर्मणः मस्वैन् शक्मानस्मान् अपस्मे।
णिभाइणमः मस्वैः किं मौननः अपस्मेकिम् वर्मणापरिहतोचार्मेणारथाः अ
वर्मणाः किं चक्रवर्मणोपसंख्याकवर्मणः वाहितनाम्नइतिवाच्यम् हितना।
म्नोपसंहेतनामनः हैतनामः आत्मोजातौ योगविभागोत्रकर्तव्यः आत्मइतिनि
पात्यते अनपस्मेणि आत्मेहविः ततोजातौ अपस्मेजातावणिब्रह्मणष्टिलोपो
नस्मात् ब्रह्मणोपसंख्याब्रह्मणः अपस्मेकिं आत्मीऊषधी ऊतमनपस्मे अणिटि

लोपो निपात्यते ऊर्जस्वलंपदम् ब्रह्मण्ये किं उदाणोपत्यमौदाणः घर्षवेद्यन्यतरा
तामणि घर्षवेयोगात् तस्य टेरादेशाभावात् अनो लोपो णि नादणः औणाद्धः पृत
रान्तोपत्ये धातेर्गतः येति किं राजनः श्वशुर्किं ताल्पणः क्षत्राद्घः क्षत्रियः
जातावित्येव क्षात्रिरन्यः कुलात्खः कुलीनः तदन्तादपि उत्तरसूत्रे अपूर्वपदा
दिति लिङ्गात् आढ्यकुलीनः अपूर्वपदादन्यतरस्यां यड्ढकञौ कुलादि
त्येव पक्षे खः कुल्यः कौलेयकः कुलीनः पदग्रहणं किं बहुकुल्यः बाहुकुले

यकः बहुकुलीनः महाकुलादञ्खञौ महाकुलशब्दादञ्खञौ इमैतौप्रत
यौस्तः अन्यतरस्यांग्रहणानुवृत्तेःखश्च माहाकुलः महाकुलीनः खञ्पते
तमाहाकुलीनः दुष्कुलाड्ढक् सर्ववत् पक्षेखः दौष्कुलेयः दुष्कुलीनः॥
स्वसुश्छः स्वस्रीयः भ्रातुर्व्यच्च वाच्छः अणोपवादः भ्रातृव्यः भ्रात्रीयः व्यन्सप
त्ने भ्रातुर्व्यन् प्रकृतिप्रत्ययसमुदायेन शत्रौवाच्ये भ्रातृव्यः शत्रुः पाप्मनाभ्रा
तृव्येणेतिद्रुपचारात् रेवत्यादिभ्यष्ठक् ठस्येकः अङ्गात्परस्यठस्येकादेशः

सि॰
कौ॰
३३२

स्यात् रैवतिकः गोत्रस्त्रियाःकुत्सनेणच गोत्रंयास्त्रीतद्वाचकाच्छब्दात् ण
ठकौस्तःकुत्सायां सामर्थ्याद्यूनि गार्ग्याअपत्यंगार्गः गार्गिकोवाजाल्मः भ
स्याढेतद्धितइतिपुंवद्भावात् गार्ग्यशब्दात् णठकौ यस्येतिलोपःआपत्यस्ये
तियलोपः वृद्धाट्ठकसौवीरेषुबहुलम् सवीरदेशोद्भवाःसौवीराः वृद्धात्सौ
वीरगोत्राद्यूनिबहुलंठक्स्यात् कुत्सायां भागवित्तिः भागवित्तिकः पक्षेढक्
भागवित्तायनः फेश्छच फिञन्तात्सौवीरगोत्रा दपत्येछः ठक्च कुत्सनेगम्य ३३२

मानेयमुन्दस्यापत्यं यामुन्दायनिः यामुन्दायनीयः यामुन्दायनिकः कु

त्सने किम् यामुन्दायनिः औत्सर्गिकस्याणोऽपवादस्त्रियेतिल्लुक सौवीरेषु

किं नैकायनिः फाण्टाहृतिमिमताभ्यां णफिञौ सौवीरेष्विनेह यथासंख्य

मत्रास्वरस्परनिपानादितिहृन्तिः भाष्ये तु यथासंख्यमेवाश्रितम् फाण्टा

हृताः फाण्टाहृतायनिः मैमतः मैमतायनिः कुर्वादिभ्यो ण्यः पत्ये कौरव्या

ब्राह्मणाः वावहूकाः सम्राजः क्षत्रिये सम्राज्यः साम्राजोऽयः सेनान्तलक्ष

सि॰
कौ॰
५३८

णकारिभ्यश्च पथ्योण्यः हारिषेण्यः लाक्षण्यः कारीशिल्पीतस्मात् तान्तुवा-
य्यः कौम्भकार्यः नापित्यः उदीचामिञ् हारिषेणिः लाक्षणिः तान्तुवायिः
कौम्भकारिः नापितात्परत्वात्फिञ्चेव नापितायनिः तदेतानुपसन्तानम् ला-
न्ताः पदेनालक्षणः तिकादिभ्यः फिञ् तैकायनिः कौशल्यकार्मार्याभ्यां च ॥
श्रुपमेरिञ् इञोपवादः परमप्रकृतेरेवायमिष्यते प्रत्ययसन्नियोगेनप्रा-
कृतिरूपं निपात्यते ऊपान्त्यस्यापत्यं कार्मार्यायणिः छागवृषयोरपि छागया

यनिः वार्ष्यायणिः अणोह्यवः अपत्येफिञ् इञोऽपवादः कात्र्यायणिः अणइ

तिकिं दाक्षायणः द्व्यचःकिं औपगविः त्यदादीनां फिञ्वावाच्यः त्यादायनिः।

त्यादः वाकिनादीनां कुक्च अपत्येइञ्वा वाकिनकायनिः वाकिनिः पुत्रान्तादन्यत

रस्याम् अस्मादपि फिञ्सिद्धः तस्मिन्परे पुत्रान्तस्यवा कुग्विधीयते गार्गीपुत्राय

णिः गार्गीपुत्रकायणिः गार्गीपुत्रिः उदीचांवृद्धादगोत्रात् आम्रगुप्तायनिः

प्राचांन आम्रगुप्तिः वृद्धात्किं दाक्षिः अगोत्रात्किं औपगविः प्राचामवृद्धात्फिन्

हुलम् ग्लुचुकायनिः मनोर्जातावञ्यतौ षुक्च समुदायार्थो जातिः मानुषः मनु
ष्यः जनपदशब्दात्क्षत्रियादञ् जनपदक्षत्रिययोर्वाचकादञ्स्यादपत्ये दाण्डि
नायनेतिसूत्रेनिपातनाट्टिलोपः ऐक्ष्वाकः ऐक्ष्वाकौ क्षत्रियसमानशब्दाज्जन
पदा तस्य राजन्यपत्यवत् तद्राजमाचक्षाणस्तद्राज इत्यन्वर्थसंज्ञासामर्थ्यात्
पञ्चालानां राजा पाञ्चालः पूरोरण्वक्तव्यः पौरवः पाण्डोर्ड्यण् पाण्ड्यः साल्वे
यगान्धारिभ्यां च आभ्यामपत्येञ् वृद्धेदितिञ्यङोपवादः साल्वेयः गान्धारः तस्य रा

जनमसेवम् द्व्यञ्मगधकलिंगसूरमसादण् अञोपवादः द्व्यच् आङ्गः वाङ्गः ।
सौह्मः मागधः कालिङ्गः सौरमसः तस्यराजन्येप्येवं वृद्धेत्कोसलाजादाञ्ञ्यङ्
वृद्धात् आम्बष्ठ्यः सौवीर्यः इत् आवन्त्यः कौसल्यः अजादस्यापत्यमाजाद्यः कुरु
नादिभ्योण्यः कौरव्यः नैषध्यः सनैषधस्यार्थपतेः स्तनायामिमादौत्तशैषिकोण्
साल्वावयवप्रत्यग्रथकलकूटाश्मकादिञ् साल्वोजनपदस्तदवयवाउदुम्बरा
दयस्तेभ्यः प्रत्यग्रथादिभ्यस्त्रिभ्यश्चरञ्जस्मात् अञोपवादः औदुम्बरिः प्रात्यग्रथि ।

सि॰
कौ॰
२५

कालकूटिः आश्मकिः राजन्यप्येवं ते तद्राजाः अञादयस्तत्संज्ञाः स्युः तद्राज
स्य बहुषु तेनैवास्त्रियाम् बहुष्वर्थेषु तद्राजस्य लुक् स्यात् तदर्थकृते बहुत्वे न तु
स्त्रियाम् इक्ष्वाकवः पञ्चालाः इत्यादि कथं तर्हि कौरव्याः पशवः तस्यामेव र
घोः पाण्ड्याः इत्यादि कौरव्ये पाण्ड्ये च साधवः समाधेयम् रघू
णामन्वयं वक्ष्ये निरूप्यमानाय द्राघोर्ह्योत्तरपदमेतत्तया कम्बोजाल्लुक् अ
स्मात्तद्राजस्य लुक् कम्बोजः कम्बोजौ कम्बोजादिभ्य इति वक्तव्यम् चोलः पा

कः। चम्नल्लणस्यानोल्लक केरलः यवनः अग्नोल्लक कम्बोजाः समेरइतिपाठ ।

स्तगमः दीर्घादिपाठेनकम्बोजोभिजनोयेषामित्यर्थः अश्वनत्तशिलादिभ्यो

णस्याविनस्य स्त्रियामवन्तिकुन्तिकुरुभ्यः तद्राजस्यलुक्स्यात् अवन्ती कुन्ती

कुरूः अतश्च तद्राजस्याकारस्यस्त्रियां लुक्स्यात् शूरसेनी मद्री कथंमाद्रीसुता

विति ह्रस्वपाठ इतिहरदत्तः भर्गादिभ्यो वाकल्प्य नप्राच्यभर्गादियौधे

यादिभ्यः एतेभ्यस्तद्राजस्यनलुक पाञ्चाली वैदर्भी आङ्गीवाङ्गी मागधी एते

सि॰
कौ॰
२४८

प्राच्याः भार्गी कारूषी कैकेयी केकयी अत्र जन्यजनकभावलक्षणे पुंयोगे

ङीष् पुथाश्रुका श्राभ्यांच्चषाइतिष्यामणाजाविमञ्च शार्ङ्गरवाद्युपठक ततः

स्त्रार्थे पार्श्वादियौधेयादिभ्यामणञाविमञ्च शार्ङ्गरवाद्यञ इति ङीन् श्रुत

श्रुतिस्त्वकित्त्वढगन्ताङ्गी ष्वदाननिवृत्तिस्वरः स्यात् यौधेयी शौक्रेयी अणि

ञोरनार्षयोर्गुरूपोत्तमयोः ष्यङ् गोत्रे आदीनामन्त्यमुत्तमं तत्समीपमुपोत्तमं

गोत्रे यावणिञौ विहितावनार्षौ तदन्तयोर्गुरूपोत्तमयोः प्रातिपदिकयोः स्त्रियां ॥२४८॥

ष्यङादेशः स्यात् निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीति अणिञोरेव ष्यङादिनो ष्यङ्
स्यात् कुमुदगन्धेरपत्यं स्त्री कौमुदगन्ध्या वाराह्या अनार्षयोः किं वासिष्ठी वैश्वा।
मित्री गुरूपोत्तमयोः किं औपगवी जातिलक्षणोऽङीष् गोत्रे किं अहिच्छत्रे जाता
आहिच्छत्री गोत्रावयवात् गोत्रावयवा गोत्राभिमताः कुलाख्यास्ततो गोत्रे वि
हितयोरणिञोः स्त्रियां ष्यङादेशः स्यात् अगुरूपोत्तमार्थमारम्भः पौणिक्या
क्रौड्यादिभ्यश्च स्त्रियां ष्यङ् स्यात् अगुरूपोत्तमार्थो नियमार्थश्चारम्भः क्रौड्या

सि॰
कौ॰
२४२

वाड्या सूतयुवत्याम् सूत्या भोज क्षत्रिये भोज्या दैवयज्ञिशौचिवृक्षिसात्यमुग्रिका
ण्ठेविद्धिभ्योन्यतरस्याम् एभ्यः स्त्रियां ष्यङ्वा स्यात् अगोत्रार्थमिदम् गोत्रेपि
परत्वाद्वर्त्ततेपक्षे इतोमनुष्येति ङीष् दैवयज्ञ्या दैवयज्ञी इति पञ्चाधिकारः तेन
रक्तं रागात् रज्यतेनेनेति रागः कषायेण रक्तं वस्त्रं काषायं माञ्जिष्ठम् रागात्किम्
देवदत्तेन रक्तं वस्त्रम् लाक्षारोचनाट्ठक् लाक्षिकः रौचनिकः शाकलकर्दमाभ्या
मुपसंख्यानम् शाकलकर्दमाभ्यामुपसंख्यानम् शाकलिकः कार्दमिकः आभ्या २४२

मणापीतिहत्रिकारः शाकलः कार्दमः नील्या अन् नील्या रक्तं नीलं पीतात्कन् पी
तकम् हरिद्रामहारजनाभ्याम् अञ् हारिद्रम् माहारजनम् नक्षत्रेण युक्तः काल ः
पुष्येण युक्तं पौषमहः पौषी रात्रिः लुबविशेषे सर्वत्र विहितस्य लुप्स्यात् षष्टिदा
ण्डात्मकस्य कालस्यावान्तरविशेषस्येत्यागमेत अद्य पुष्यः कथं तर्हि पुष्ययुक्ता पौ
र्णमासी पौषीति विभाषा फाल्गुनीश्रवणाकार्तिकीचैत्रीभ्य इति निर्देशेन पौर्ण
मास्यामयं लब्धोऽनित्यापितत्वात् श्रवणाशब्दात् अतएव लप् युक्तवद्भावाभाव

स्व श्रवाय्यकाम्यपिनिपातनानि श्रावणी संज्ञायां श्रवणाश्वत्थाभ्याम् विशेषार्थो
यमारम्भः श्रवणारात्रिः श्रश्वत्थोमुहूर्तः संज्ञायां किं श्रावणीश्राश्वत्थी ह्रस्वाल्लु ।
नक्षत्रद्वन्द्वाद्युक्तेकालेऽस्याः स्यादिशेषेमनसतिव तिष्यपुनर्वसवीयमहः रा।
धानुराधीयारात्रिः दृष्टंसाम तेनेत्येव वसिष्ठेनदृष्टंवासिष्ठंसाम श्रमित्रेयैणा।
दिद्वावणाः उशनसाद्दृष्टमौशानसम् औशनसम् कलेर्ढक् कलिनादृष्टंकाले
यंसाम वामदेवाड्ड्यड्ड्यौ वामदेवेनदृष्टंसामवामदेव्यम् सिद्धेयस्यतिलोपेनकि

मर्थ्यंयतो ग्रहणंमानदर्थेभ्रत्वामदेवमनञ्जरे परिवृतोरथः वस्त्रैःपरिवृतो
वास्त्रोरथः रथः किं वस्त्रेणपरिवृतः कायःसममन्नोद्धेष्टितः परिवृतोगुरुः पा
ण्डुकम्बलादिभिः पाण्डुकम्बलेनपरिवृतः पाण्डुकम्बली पाण्डुकम्बलशब्दो
राजास्तरणवर्णकम्बलस्यवाचकः मत्वर्थीयेनैवसिद्धेवचनमणोनिवृत्त्यर्थम्॥
द्वैपवैयाघ्रादय् द्वीपिनोविकारोद्वैपं तेनपरिवृतोद्वैपोरथः एवंवैयाघ्रः कौ
मारापूर्ववचने कौमारेत्यविभक्तिकोनिर्देशः अपूर्वेतेनिपात्यमिदम् अपूर्वे

पतिं कुमारीमुपपन्नः कौमारः पतिः । यद्वा अपूर्वपतिः कुमारी पतिमुपपन्ना कौमा
री भार्या । तत्रोद्धृतममत्रेभ्यः । शरावे उद्धृतः शाराव ओदनः । उद्धरतिरिह उद्धरणपू
र्वके निधाने वर्त्तते । तेन सप्तमी । उद्धृतमिति हितप्रत्ययार्थः । स्थण्डिलाच्छयितरि व्रते । त
त्रैव समुदायेन व्रतं गम्यते । स्थण्डिले शयितुं व्रतमस्य स्थाण्डिलो भिक्षुः । संस्कृ
तं भक्षाः । सप्तम्यन्तादण् स्यात् संस्कृतं भक्षाश्चेत् । भ्राष्ट्रे संस्कृता भ्राष्ट्राः । अष्टसु क
पालेषु संस्कृतो ऽष्टाकपालः पुरोडाशः । शूलोखाद्यत् । अणोऽपवादः । शूले संस्कृतं शू

सं मांसम् उखा पात्रविशेषः तस्मिं संस्कृतम् भक्षम् दध्नष्ठक् दधि संस्कृतं दाधिकं

उदश्वितोन्यतरस्याम् ठक् स्यात् पक्षेण् इसुसुक्तान्तात्कः इसुस उक् तान्ताद-

ङ्गात्परस्य ठस्य कः स्यात् उदकेन श्वयति वर्धते इत्युदश्वित् तत्र संस्कृतं औदश्वित्कं ।

औदश्वितः इत्यत्र प्रतिपदोक्तग्रहणात् नेह आशिषा चरति आशिषिकः उषा चरति

औषिकः दोषउपसंख्यानम् दोर्भ्यां चरति दौष्कः क्षीराड्ढञ् अत्र संस्कृतमित्येव

सम्बध्यते ननु अस्य इति तेन यवाग्वामपि भवति क्षैरेयी सास्मिन्पौर्णमासीति ॥

सि॰
कौ॰
२४५

तिष्याहान्संज्ञायामिति लभ्यते पौषी पौर्णमास्यस्मिन्पौषो मासः आग्रहायण्य

श्वत्थाट्ठक् अग्रेहायनमस्मादस्यामाग्रहायणी प्रज्ञादेराकृतिगणत्वादण् पू

र्वपदात्संज्ञायामिति णत्वम् आग्रहायणी पौर्णमासी अस्मिन्नाग्रहायणि

को मासः अश्वत्थेन युक्ता पौर्णमासी अश्वत्थी निपातनात्पौर्णमास्यामपि ल

प् आश्वत्थिकः विभाषा फाल्गुनीश्रवणाकार्त्तिकीचैत्रीभ्यः एभ्यष्ठक् वा

पक्षेऽण् फाल्गुनिकः फाल्गुनो मासः श्रावणिकः श्रावणः कार्त्तिकिकः का २४५

निकः चैत्रिकःवैत्रः सामस्देवता इन्द्रोदेवतासोमपेयंहविः पाशुपतं बार्हस्पत्यंतस
ज्यमानइध्म उद्देशपविशेषोदेवतामन्त्रस्तस्मावेषन्दोमन्त्रः आग्नेयोवैश्वानरो
देवतेयेतित्वयोपिकर्मसर्वेश्चाग्नीतिढक कसेन शाकपाह्मस्मकारादेशाः स्मा
त् प्रमयसन्नियोगेनयस्मतिलोपात्स्वनादादिवृद्धिः कोत्रलादेवतास्मका
यंहविः श्रीर्देवतास्मश्रायम् शुक्राङ्कन शुक्रियम् अपोनपृपोनपृषांनाय्यः
अपोनप्त्रियंअपांनप्त्रियं अपोनपात अपांनपात्व देवता प्रत्ययसन्नियोगेन

सि॰
कौ॰
२४८

ष्यकं रूपं निपात्यते अपोनप्त्रे अपांनप्त्रे ब्रूहीति प्रैषः छघयोगविभा
गो यथासंख्यनिपातनार्थः अपोनप्त्रीयम् अपांनप्त्रीयम् शत
रुद्राद्घश्च वा छः शतंरुद्रा देवतास्य शतरुद्रियम् शतरुद्रीयम् छघयोर्विधान
सामर्थ्याद्द्विगोर्लुगनपत्य इति न लुक् महेन्द्राद्घाणौ च वा छः महेन्द्रियं हविः मा
हेन्द्रम् महेन्द्रीयम् सोमाट्ट्यण् सौम्यम् टित्वात् ङीप् सौमी ऋक् ऋतव्यम् वाय्वृ
तुपित्रुषसो यत् वायव्यम् ऋतव्यम् रीङृतः अकृद्यकारेऽसार्वधातुके यकारे

परेऽस्मदन्ताङ्गस्येजादेशः स्यात् येऽमतिचपि अत्र उदात्तः द्यावापृथिवीशुनासीर
मरुत्वदग्नीषोमवास्तोष्पतिगृहमेधाच्छ च वा घत् द्यावापृथिवीयम् द्यावा
पृथिव्यम् शुनासीरीयम् अग्नेर्ढक् आग्नेयम् कालेभ्यो भववत् मासिकम् प्राहृ
षेण्यम् महाराजप्रोष्ठपदाट्ठञ् माहाराजिकम् प्रौष्ठपदिकम् देवताद्वन्द्वे च
उभयोर्वोत्तरपदयोराद्यचो वृद्धिः स्यात् ञ्णिति किति च परे आग्निमारुतम् नेन्द्रस्य पर
स्य सौमेन्द्रः परस्य किं ऐन्द्राग्नः दीर्घाच्च वरुणस्य दीर्घात्परस्य वरुणस्य न वृ

सि॰
कौ॰
२४७

द्विः ऐन्द्रावरुणं दीर्घोक्तिं आग्निवारुणीमानडुहीम् तदस्मिन्वर्ततइतिनवय
ज्ञादिभ्यउपसंख्यानम् नावयज्ञिकः कालः पाकयज्ञिकः पूर्णमासादणवक्त
व्यः पूर्णः मासो स्यां वर्तते पौर्णमासीतिथिः पितृव्यमातुलमातामहपिताम
हाः एतेनिपात्यन्ते पितुर्भ्रातरिव्यत् पितुर्भ्रातापितृव्यः मातुर्डुलच् मातुर्भ्रा
तामातुलः मातृपितृभ्यांपितरिडामहच् मातुःपिता मातामहः पितुःपिता
पितामहः मातरिषिच्च मातामही पितामही अवेर्दुग्धेसोढदूसमरीसचोवक्तव्याः ४७

ग्रविद्दंगयम् सकारपाठसामर्थ्यान्नषः ग्रविमोढ्ढं ग्रविदूसंग्रविमरीसम् ति
लाच्चिष्फलात्मिञ्ज्ञपेजौ तिलपिञ्जः तिलपेजः वन्ध्यातिलइत्यर्थः पिञ्जश्छान
दिश्व तिल्पिञ्जः तस्यसमूहः काकानांसमूहः काकवाकम् भिक्षादिभ्योण
भिक्षाणांसमूहो भैक्षम् गर्भिणीनांसमूहो गार्भिणम् इहभस्याढ इतिपुंवद्भा
वेकृते इत्रणपनपत्ये अनपत्यार्थेश्रणि परेइत् सङ्कमातेन नस्ताद्धिते इतिटिलो
पोनइयुवतीनांसमूहो यौवतम् शाचन्द्रादन्तदाद्देराज्ञियौवतम् गोत्रोक्षोष्ट्रो

रभ्रराजराजन्यराजपुत्रवत्समनुष्याजाद्वुञ् । एभ्यः समूहे वुञ् स्यात् । लौकिकमिह
गोत्रं नत्वापत्यमात्रम् । युवोरनाकौ । युवु एतयोरनुनासिकयोः क्रमात् अनअ
क एतावादेशौ स्तः । ग्लुचुकायनीनां समूहो ग्लौचुकायनकम् । औक्षकम् । इत्या
दि । आपत्यस्य चेति यलोपे प्राप्ते प्रकृत्याके राजन्यमनुष्ययुवानः । राजन्यकम् । मा
नुष्यकम् । वृद्धाच्चेति वक्तव्यम् । वार्द्धकम् । केदाराद्यञ्च । चाद्वुञ् । कैदार्यम् । कैदारक
म् । गणिकायाश्चेति वक्तव्यम् । गाणिक्यम् । ठञ्कवचिनश्च । चात्केदारादपि क

वविनां समूहो काववविकम् कैदारिकम् ब्राह्मणमाणववाडवाद्यन् ब्राह्म-

ण्यं मानव्यं वाडव्यं पृष्ठोऽपसंख्यानम् पृष्ठ्यः ग्रामजनबन्धुभ्यस्तल् ग्रामता ज-

नता बन्धुता गजसहायाभ्यां चेति वक्तव्यम् गजता सहायता अह्नः खः क्रतौ अ-

हीनः अहर्गणसाध्यस्क्रतुराकः क्रतुरित्यर्थः क्रतौ किं आह्नः इहाखण्डकादि-

दम् अह्नष्टखयोरेवेति नियमनाट्टिलोपो न पर्श्वा णस् वक्तव्यः किंनिव सि-

तिपेरसेंवपदंस्मात् अभवादोर्ग्गणोन पर्शूनां समूहः पार्श्वम् अनुदात्तादेरञ् का-

सि॰
कौ॰
२४५

पोतम् मायूरम् खण्डिकादिभ्यश्च अञ्स्यात् खण्डिकानां समूहः खाण्डिकम्
वडवाभ्योपमेवत् काढकम् ब्राह्मोगणम् अचित्तहस्तिधेनोष्ठक् साक्तुकं हा
स्तिकम् धैनुकम् केशाश्वाभ्यां यञ्छावन्यतरस्याम् पचेदगणौ कैशयम् कैशि
कम् आश्वीयम् आश्वम् पाशादिभ्यो यः पाशपान्स्या धूम्या वन्या वात्या खलगो
रथात् खल्या गव्या रथ्या इनित्रकट्यचश्च खलादिभ्य इनिः क्रमात्स्युः खलिनी गो
त्रा रथकट्या खलादिभ्य इनिर्वक्तव्यः डाकिनी कुटुम्बिनी आकृतिगणोऽयम्॥ २४५

विषयोदेशे षष्ठ्यन्तादणादयःस्युः अत्यन्तपरिशीलितेर्थेमेवेह् ।शिवी

नांविषयोदेशः शैवः देशेकिं देवदत्तस्यविषयोनुवाकः राजन्यादिभ्योवुञ्।

राजन्यकः भौरिक्याद्यैषुकार्यादिभ्योविधल्भक्तलौ भौरिकीनांविषयोदेशः

भौरिकिविधं भौलिकिविधं ऐषुकारिभक्तं सारसायनभक्तम् सोस्यादिरि

तिच्छन्दसःप्रगाथेषु पंक्तिरादिरस्येतिपांक्तः प्रगाथः स्वार्थेउपसंख्यानम् त्रि

ष्टुभेवत्रैष्टुभम् संग्रामेप्रयोजनयोद्धृभ्यः सोस्येत्यनुवर्तते सुभद्राप्रयोजन

मस्मसंग्राममेमेति सौभद्रः भरतायोद्धारोस्यसंग्रामस्यभारतः तदस्यांप्रहरणम्।
मितिक्रीडायांणः दण्डः प्रहरणमस्यांक्रीडायांदाण्डामौष्टा घञःसास्यांक्रि
येतिञः घञन्तात्क्रियावाचिनः प्रथमान्तादस्यामिति सप्तम्यर्थेस्त्रीलिङ्गेञ
प्रत्ययःस्यात् घञइतिकृद्ग्रहणान्नतिकारकसर्वस्यापिग्रहणम् श्येनतिल
स्यपातेञे श्येनतिलस्येनयोःमुमागमःस्यात् अप्रत्ययेपरेपातशब्दे उत्तरा
पदेश्येनपातोस्यां श्यैनंपाता मृगया तिलपातोस्यांवर्त्तते तैलंपाता स्वधा श्ये

नतिलस्यकिं दाण्डपाणोस्यांतियोवर्नीते दाण्डपाना तदधीतेतद्वेद व्याकरण।

मधीतेवेदवावैयाकरणः क्रमकथादिसूत्रान्नाद्वुक् क्रतुविशेषवाचिनामे

वग्रहणं तेभ्योसूत्रार्थेभ्योवेदितरि तत्प्रतिपादकग्रन्थेप्यध्येतरि अग्निष्टोमि

कः वाजपेयिकः उक्थंसामविशेषस्तल्लक्षणपरोग्रन्थविशेषोलक्षणयोक्थं त

दधीतेवेदवाऔक्थिकः सूत्रार्थान्यव्यथशब्दात् ठगणोनेष्यते न्यायं नैयायिक ः

वृत्तिं वार्त्तिकः लोकायतं लौकायतिकः इत्यादि सूत्रान्तादकल्पादेरेवेष्यते।

सांग्रहसूत्रिकः अकल्पादेः किं कालसूत्रः विद्यालक्षणकल्पान्ताच्चेति वक्त।
म् वायसविद्यिकः गौलक्षणिकः आश्वलक्षणिकः पाराशरकल्पिकः अंग
क्षत्रधर्मत्रिपूर्वाद्विद्यान्तान्नेति वक्तव्यम् अंगविद्यः क्षात्रविद्यः धर्मविद्यः त्रि
विद्या विद्यात्रिविद्या तामधीते वेद वा त्रैविद्यः आख्यानाख्यायिकेतिहासपुरा
णेभ्यश्च यावक्रीतमधिकृत्य कृतमाख्यानमुपचाराद्यावक्रीतं तदधीते वेद
वा यावक्रीतिकः वासवदत्तामधिकृत्य कृताख्यायिका वासवदत्ता प्रिय

हस्यकृतेषु केऽन्यं एहहाख्यः नमल्लवाख्यायिकाभ्यो बहुलमिति लुप् त

तोनेनठक वासवदत्तिकः ऐतिहासिकः पौराणिकः सर्वादेः सादेश्च द्विगो

श्च द्विगोश्च लुग्वक्तव्यः सर्ववेदानधीते सर्ववेदः सर्वतन्त्रः सर्ववार्तिकः सादे

ष्टा सवार्तिकः ससंग्रहः द्विगोः लुगिति लुक द्वितान्त्रः इकन्पदोत्तरपदात

शतषष्टेः षिकन्पथः पूर्वपदिकः उत्तरपदिकः शतपथिकः शतपथिकी।

षष्टिपथिकः षष्टिपथिकी क्रमादिभ्यो वुन् क्रमकः क्रमपदशिक्षामीमांसा

क्रमादिः । अनुब्राह्मणादिनिः । तदधीते तद्वेदेत्यर्थे ब्राह्मणसदृशोग्रन्थोनुब्रा
ह्मणं तदधीतेनुब्राह्मणी । मत्वर्थीयेनैव सिद्धे णिन्यर्थमिदम् । वसन्तादि
भ्यष्ठक् । वासन्तिकः । आथर्वणिकः । दाण्डिनायनसूत्रे निपातनाट्टिलोपो
न । प्रोक्ताल्लुक् प्रोक्तार्थप्रत्ययात् परस्याध्येतृवेदितृप्रत्ययस्य लुक्स्यात् । प
णनं पणः । घञर्थे कविधानमिति कः । सोऽस्यास्तीति पणी तस्य गोत्रापत्यं पा
णिनः । गाथिविदथिकेशिपणिगणिनश्च । एतेपि प्रकृत्यास्युः । इति टिलोपो न ॥ १५१ ॥

ततोऽयूनिरस्य पाणिनिः ण्यक्षत्रियार्षञितो यूनि लुगणिञोः ण्यप्रत्य
यान्तात् क्षत्रियप्रत्ययान्तात् तत्रप्रत्ययान्तात् ऋष्यभिधायिनो गोत्रप्रत्ययान्तात्
ञितश्च परयोर्युवाभिधानयोरणिञोर्लुक् स्यात् कौरव्यः पिता कौरव्यः पुत्र :
श्वाफल्कः पिता श्वाफल्कः पुत्रः वासिष्ठः पिता वासिष्ठः पुत्रः नैकायनिः
पिता नैकायनिः पुत्रः एभ्यः किं गार्ग्यायणः कौहडः पिता नन्तरस्य कौहडि :
पुत्रः ऋषि किं वामरथ्यस्य छात्राः वामरथ्याः इति इञोऽलुक् न भवति आर्षे

सि॰
कौ॰
१५२

ग्रहणेन प्रतिपदोक्तस्य कृद्ग्रहणस्यैव ग्रहणात् पाणिनिना प्रोक्तं पाणिनीय
म् इहाद्धः यत्नेन स्मृतम् न न गोत्रेयदञ् तदन्तादिति वक्ष्यमाणत्वात् ततो
ऽपत्ये वेदितव्यः णोऽल्पकः स्वेरस्त्रियांच विशेषः पाणिनीया सूत्रास्त्रकोपपात्॥
सूत्रवाचिनः ककारोपधादपत्ये वेदितव्यः प्रत्ययस्य लुक् स्यात् ग्रन्थोक्तार्थश्रा
रम्भः ग्रन्थावस्थायाः परिमाणमस्मादष्टकं पाणिनेः सूत्रम् तदधीयते विदः
त्रिकाष्टकाः छन्दोब्राह्मणानि च तद्विषयाणि छन्दांसि ब्राह्मणानि च विषये

ऋश्यमयान्नानितद्विषयाणिभ्यः अध्येतृवेदितृप्रत्ययं विनान प्रयोज्ञानी।
मर्थः कठेन प्रोक्तमधीयते कठाः वैशम्पायनान्तेवासित्वाण्णिनिः तक्षक
द्वारकादितिलुक् ततोण् तक्षप्रोक्ताच्छुक् तस्मिन्नस्तीति देशे तन्नाम्नि॥
उदुम्बराः सन्त्यस्मिन्देशे औदुम्बरः तेन निर्वृत्तम् कुशाम्बेन निर्वृत्ता कौशाम्बी
नगरी तस्य निवासः शिवीनां निवासो देशः शैवः अदूरभवश्च विदिशा।
या अदूरभवं नगरं वैदिशं चकारेण प्रागुक्ता अस्ययोर्थाः सन्निधापयन्ते तेन

सि.
कौ.
२५४

वर्त्तमानप्रत्ययाणां चातुरर्थिकत्वं सिध्यति ॥ ओरञ् अणोपवादः कदलक
तेनोरिदंकादत्ततवं नद्यान्तपरमान्मतप इलमती मतोश्च बह्वजङ्गात् बह्व
जङ्गं यस्य मत्वन्तस्य तस्मात् अण् न अणः सैध्रकावतं बह्वजिति किम् आ
हिमतं अङ्गग्रहणं बह्वजिति तद्विशेषणं यथा स्यात् मत्वन्तविशेषणं माभू
त् बह्वचः कूपेषु अणोपवादः दीर्घवरत्रेण निर्वृत्तः दैर्घवरत्रः कूपः उद
क्च विपाशः विपाश उत्तरे कूले ये कूपास्तेष्वञ् अबह्वजर्थमारम्भः दत्तेन

निर्वृत्तः कूपो दात्तः उदक्किं दत्तिमातः कूपेष्वण एव सङ्कलादिभ्यश्च कूपेष्विति
निर्वृत्तम् साङ्कलम् पौष्कलम् स्त्रीषु सौवीरसाल्वप्राक्षु स्त्रीलिङ्गेषु देशेष्वा
च्येषु प्रत्ययः सौवीरे दत्तामित्रेण निर्वृत्ता दात्तामित्री नगरी साल्वेषु वैधूमाग्नी प्राचि माकन्दी
सुवास्त्वादिभ्योऽण् अञोऽपवादः सुवास्तोरदूरभवं सौवास्तवम् वर्णु वार्णवं अण्ग्र
हणं नद्यां मतुपो बाधनार्थम् सौवास्तवी रोणी रोणीशब्दात्तदन्ताच्चाण् कूपाञो
पवादः रौणः आजकरौणः कोपधाच्च अण् अञोऽपवादः कार्णच्छिद्रकः कूपः का

सि॰
कौ॰
२५५

कैवाकवम् ऐषीकवम् वुञ्छण्कठजिलसेनिरढञ्ण्ययफक्फिञिञ्ञ्यकक्ठ
कोऽरीहणकृशाश्वर्श्यकुमुदकाशतृणप्रेक्षाश्मसखिसंकाशबलपक्षकर्णसु
तङ्गमप्रगदिन्वराहकुमुदादिभ्यः सप्तदशभ्यः सप्तदश क्रमात्स्युः चतुरर्थ्याम् अरी
हणकम् कृशाश्वादिभ्यश्छण् कार्शाश्वीयम् ऋश्यादिभ्यः कः ऋश्यकम् कुमुदा
दिभ्यष्ठच् कुमुदिकम् काशादिभ्य इलः काशिलः तृणादिभ्यः सः तृणसम् प्रेक्षा
दिभ्य इनिः प्रेक्षी अश्मादिभ्यो रः अश्मरः सख्यादिभ्यो ढञ् साखेयम् संकाशादि

भ्योण्यः साकाश्यम् बलादिभ्यो यः बल्यम् पक्षादिभ्यः फक् पाक्षायणः पथः प

न्थश्च पान्थायनः कर्णादिभ्यः फिञ् कार्णायनिः सुतंगमादिभ्य इञ् सौतङ्गमि ः

प्रगद्यादिभ्यो ञ्यः प्रगदिन् प्रागद्यः वराहादिभ्यः कक् वाराहकः कुमुदादिभ्य

ष्ठक् कौमुदिकः जनपदे लुप् जनपदे वाच्ये चातुरर्थिकस्य लुप् स्यात् लुपि युक्तवद्व्य

क्तिवचने लुपि प्रकृतिवल्लिङ्गवचने स्तः पञ्चालानां निवासो जनपदः प

ञ्चालाः कुरवः अङ्गाः वङ्गाः कलिङ्गाः तदशिष्यं संज्ञाप्रमाणत्वात् युक्तवद्व

सि॰
कौ॰
२५८

नेन कर्तव्यं संज्ञाप्रमाणत्वात् लुब्योगाप्रख्यानात् लुबपि न कर्तव्यो ऽवयवार्थो-
ऽस्याप्रतीतेः योगप्रमाणे च तदभावेऽदर्शनं स्यात् यदि हि योगस्यावयवार्थस्येदं
बोधकं स्यात्तदा तदभावे न दृश्येत प्रधानप्रत्ययार्थवचनमर्थस्यान्यप्रमाणत्वा-
त् प्रत्ययार्थः प्रधानमित्येवंरूपं वचनमप्यशिष्यं कुतः अर्थस्य लोकत एव सि-
द्धेः कालोपसर्जने च तुल्यम् अतीताया रात्रेः पश्चार्धेनागामिन्याः पूर्वार्धेन च
सहितो दिवसोऽद्यतनः विशेषणमुपसर्जनमित्यादिः पूर्वाचार्यैः परिभाषितम् २५९

तत्राप्यशिष्यत्वं समानं लोकप्रसिद्धेः विशेषणानां वाजातेः लुबर्थस्य विशे-
षणानामपि तद्वल्लिङ्गवचने भवतो जातिं वर्जयित्वा पञ्चाला रमणीयाः गोदौ
रमणीयौ अजातेः किं पञ्चाला जनपदाः गोदौ ग्रामः हरीतक्यादिषु व्यक्तिः ह-
रीतक्याः फलानि हरीतक्यः खलतिकादिषु वचनम् खलतिकस्य पर्वतस्याद्-
रभवानि खलतिकं वनानि मनुष्यलुपि प्रतिषेधः मनुष्यलुपो लुबर्थविशे-
षणानां न लुबर्थस्य भवतीत्यर्थः वञ्चा अभिरूपाः वरणादिभ्यश्च अजनपदा

सि. कौ. २५१

र्थ आरम्भः वरणानामदूरभवं नगरं वरणाः शर्कराया वा अस्माच्चातुरर्थिक

स्य वा लुप् स्यात् ठक्छौ च शर्कराया एतौ स्तः कुमुदादौ वराहादौ च पाठसामर्थ्या

त् पक्षे ठक्छकौ वाग्रहणसामर्थ्यान्मध्ये औत्सर्गिकोऽण् तस्य लुब्विकल्पः षड्रू

पाणि शर्करा शार्करं शार्करिकं शर्करीयम् शार्करिकम् शार्करकम् नद्यां

मतुप् चातुरर्थिकाः इत्वमती मध्वादिभ्यश्च कुमुदनडवेतसेभ्यो ड्मतुप् कुमु

द्वान् नड्वान् वेतस्वान् श्रापयोः कपश्इतिग्रन्थेऽस्माड्डपरायादिनिवत्समाणेन २५१

वः महिषाच्चेति वक्तव्यम् महिष्मान्नामदेशः नडशादाड्ड्वलच् नड्वलः शादो
जम्बालघासयोः शाद्वलः शिखाया वलच् शिखावलम् उत्करादिभ्यश्छः॥
उत्करीयः नडादीनांकुक्च नडकीयम् क्रौञ्चाह्रस्वत्वंच क्रुञ्चकीयः तक्षन्न
लोपश्च तक्षकीयः बिल्वकादिभ्यश्छस्यलुक् नडाद्यन्तर्गणाबिल्वकादयस्ते
भ्यश्छस्यलुक् तद्धितेपरे बिल्वायस्यांसन्तिसा बिल्वकीया तस्यांभवाबैल्वकाः
वेत्रकीयायांवेत्रकाः छस्यकिम् छमात्रस्यलुक् यथास्यात् कुकोनिवृत्तिर्माभूत्।

सि॰
कौ॰
२५८

त अन्यथा सन्नियोगशिष्टानामिति न्यायेन निवृत्तेन लुग्ग्रहणं सर्वलोपार्थं
लोपो हि यमात्रस्य स्यात् इति चातुरर्थिकः। शेषे। अपत्यादिचतुरर्थ्यन्तादन्यो
ऽर्थः शेषस्तत्राणादयः स्युः। चक्षुषा गृह्यते चाक्षुषं रूपं श्रावणः शब्दः। औप
निषदः पुरुषः। दृषदि पिष्टा दार्षदाः सक्तवः। उलूखले क्षुण्ण औलूखलो यावा
कः। अश्वैरुह्यते आश्वो रथः। चतुर्भिरुह्यते चातुरं शकटम्। चतुर्दश्यां
दृश्यते चातुर्दशं रक्षः। शेष इति लक्षणं चाधिकारश्च। तस्य विकार इत्यतः प्रा

कः शेषाधिकारः राष्ट्रावारपाराद्घखौ ग्राम्यात्कमाद्घखौ स्मः शेषे राष्ट्रियः अ
वारपारीणः अवारपाराद्विगृहीतादपि विपरीताच्चेति वक्तव्यम् अवारीणः
पारीणः पारावारीणः इह प्रकृतिविशेषाद्घादयः सप्तसलन्ताः प्रत्यया उच्य
न्ते तेषां जातादयोऽर्थविशेषाः समर्थविभक्तयश्च वक्ष्यन्ते ग्रामाद्यखञौ ग्रा
म्यः ग्रामीणः कत्र्यादिभ्यो ढकञ् कुत्सितास्त्रयः कत्त्रयः तत्र जातादिः कात्रे
ग्रामेयकः कुलकुक्षिग्रीवाभ्यः श्वास्यलङ्कारेषु कौलेयकः श्वा कौलोऽन्यः कौ

क्षेयकोसिः कौक्षोन्यः ग्रैवेयकोलङ्कारः ग्रैवोन्यः नद्यादिभ्यो ढक् नादेयं मा
हेयं वाराणसेयम् दक्षिणापश्चात्पुरसस्त्यक् दक्षिणा इत्याजन्तमव्ययम् दा
क्षिणात्यः पौरस्त्यः पाश्चात्यः कापिश्याः ष्फक् कापिश्यां जातादि कापिशा
यनं मधु कापिशायनी द्राक्षा रङ्कोरमनुष्येण्च राङ्कवो गौः राङ्कवायणः अ
मनुष्ये किं राङ्कवको मनुष्यः द्युप्रागपागुदक्प्रतीचो यत् दिव्यं प्राच्यं अपाच्यं उ
दीच्यं प्रतीच्यम् कन्थायाष्ठक् कान्थिकः वर्णौ वुक् नदीसमीपे देशो वर्णुः त

द्विषयार्थेवाविकल्पाशङ्कानवृक यथा द्विजातं द्विमवत्मकाम्यकम् अव्यया
मेप अमेरक्तमिश्रम्पणव अमान्निकमहार्थयोः अमानः इहतः कृतः तता
स्तः तत्रमः परिमाणे किं उपरिष्टाद्वर्डौ परिष्टः अव्ययानां भमात्रे टिलोपः अ
नित्यार्यं बहिषष्टिलोपविधानात् तेनेहन आरातीयः स्वभः भवेः भवेड् इति वक्त
व्यम् निम्नः निम्नोगाते ह्रस्वात्मादौ तद्धिते ह्रस्वादिणः परस्य सस्य षः स्यात् नादौ
तद्धिते निर्गतो वर्णाश्रमेभ्यः निष्टः वषडाल्लादिः अपरणामाः आरणपाः स्वमन

सि॰
कौ॰
२८

मः दूरादेत्यः दूरेत्यः उत्तरादाहञ् औत्तराहः ऐषमोह्यःश्वसोऽन्यतरस्याम् ऐषमस्त्
यब्वा पक्षे वक्ष्यमाणौ ट्युट्युलौ ऐषमस्त्यम् ऐषमस्तनम् ह्यस्त्यं ह्यस्तनं श्वस्त्यं श्व
स्तनं पक्षे शौवस्तिकं तीररूप्योत्तरपदादञ्ञौ यथासंख्येन काकतीरं पा
ल्वलतीरं शैवरूप्यम् तीररूप्यान्तादिति नोक्तम् बह्वच्पूर्वान्माभूत् बाहुरू
प्यम् दिक्पूर्वपदादसंज्ञायां ञः अणोऽपवादः पौर्वशालः असंज्ञायां किं संज्ञा
याः प्रकृतेर्माभूत् पूर्वेषुकामशम्यां भवः पौर्वेषुकामशमः प्राचां ग्रामनगरा

णामित्समर्थपदवृद्धिः मद्रेभ्योञ् दिक्पूर्वपदादित्येव दिशोमद्रः प्राच्यम

द्रः उदीच्यग्रामाच्च बह्वचोन्तोदात्तात् ग्रन्थमात् शैवपुरं प्रस्थोत्तरपदप

द्यादिकोपधादण् माहकिप्रस्थः पालदः नैलीनकः काण्वादिभ्योगोत्रे प

भ्योगोत्रप्रत्ययान्तेभ्यश्चाण्स्यात् काण्वागार्ग्यादिःकाण्वाः इञश्च गोत्रेयदञ्

न्तात्तस्मादण्स्यात् दाक्षाःगोत्रे किं सौतङ्गमेरिदं सौतङ्गमेयम् गोत्रमिहशा

स्त्रीयंनतुलौकिकम् तेनेहनपाणिनीयम् नद्व्यचःप्राच्यभरतेषु इञश्चेत्य

णेयवाहः प्राष्ठीयाः काशीयाः भरतानां प्राच्येषु ग्रहणादानमत्रश्रा
वग्रहणे भरतानामग्रहणमसिद्धम् वृद्धिर्यस्याचामादिस्तद्वृद्धम् यस्य स
मुदायस्याचां मध्ये आदिर्वृद्धिस्तद्वृद्धसंज्ञं स्यात् त्यदादीनि च त्यदादीनि वृद्ध
संज्ञानि स्युः वृद्धाच्छः शालीयः मालीयः तदीयः एङ् प्राचां देशे एङ् यस्या
चामादिस्तद्वृद्धसंज्ञं वा स्यात् देशाभिधाने एणीपचनीयः ऐणीपचनः गो
नर्दीयः भोजकटीयः पद्धिं श्रादिक्कङ्कः कामऊब्बः वा नामधेयस्य वृद्धसं। २८।

तेनिवासम् देवदत्तीयः देवदत्तः भवतष्ठक्छसौ वृद्धाद्भवतः पटोस्यः भा

वत्कः भवदीयः जयन्तनदः वृद्धादित्यनुवृत्तेः पाचन्त्रादणेव भावतः का

श्यादिभ्यष्ठञ्ञिठौ इकार उच्चारणार्थः काशिकी काशिका वैदिकी वैदिका आ

पदादिपूर्वपदात्कालान्तात् आपदादिराकृतिगणः आपत्कालिकी आ

पत्कालिका वाहीकग्रामेभ्यश्च वाहीकग्रामवाचिभ्यो वृद्धेभ्यः ठञ् ञि

ठौ स्तः छस्यापवादः कास्तीरं नाम वाहीकग्रामः कास्तीरिकी कास्तीरिका

सि॰
कौ॰
२८१

विभाषोशीनरेषु एषु ये ग्रामास्तद्वाचिभ्यो वृद्धेभ्यः ठञ्ञिठौ वा स्तः सौदा-
र्शनिकी सौदर्शनिका सौदर्शनीयः ओर्देशे ठञ् उवर्णान्ताद्देशवाचि-
नः ठञ् निषादकर्षूः नैषादकर्षुकः केणाइति ह्रस्वः देशे किं पटोश्छात्राः
पाटवाः दंजिव्यावर्तयितुं ठञ्ग्रहणं वृद्धाच्छं परत्वादयं बाधेत दाक्षि-
कर्षुकः वृद्धात्प्राचाम् प्राग्देशवाचिनो वृद्धादेवेति नियमार्थमिदम् आ-
ढकजम्बुकः शाकजम्बुकः नेह मल्लवास्तुः माल्लवास्तवः धन्वयोपधाद्वु

२८१

ञ् यन्नविशेषवाचिनो यकारोपधाश्च देशवाचिनः वृद्धाद्वुञस्मात् ऐषाव
तेयन्ना ऐषावतकः सांकाश्यकाम्पिल्यशब्दौ निबुल्छणादि सूत्रे ण्यणा
न्तौ सांकाश्यकः काम्पिल्यकः प्रस्थपुरवहान्ताच्च एतदन्ताद्वृद्धाद्देशवाचि
नो वुञस्मात् खमापवादः मालाप्रस्थकः नान्दीपुरकः पैलवहकः प्रस्थ
ग्रहणमप्रागर्थम् प्राग्देशार्थं नेरमासिद्धम् रोपधेतोः प्राचां रोपधादीकारा
न्ताच्च प्राग्देशवासिनो वृद्धाद्वुञस्मात् पाटलिपुत्रकः ऐनाकाकन्दकः ज

सि. कौ. २८२

नपदतदवध्योश्च जनपदवाचिनस्तदवधिवाचिनश्च वृद्धाद्वुञ्स्यात् आद
र्शकः त्रैगर्त्तकः अवृद्धादपिबहुवचनविषयात् अवृद्धाद्वृद्धाच्चजनपद
तदवधिवाचिनोबहुवचनविषयात् प्रातिपदिकात् वुञ्स्यात् अवृद्धा
दपिवृद्धाच्छस्यापवादः अवृद्धाज्जनपदात् आङ्गकः अवृद्धाज्जनपदावधे :
आजमीढकः वृद्धाज्जनपदात् दार्वकः वृद्धाज्जनपदावधेः कालंजरक :
विषयग्रहणंकिं एकशेषेणबहुत्वेमाभूत् वर्तनीच २ वर्तन्यस्तासुभवोवा २८२

नेनाः कच्छाग्निवक्त्रवर्तोत्तरपदात् देशवाचिनो वृद्धाद्वृद्धाच्छ्वुञ् स्यात्
दारुकच्छकः काण्डाग्नकः सैन्धववक्त्रकः बाह्यवर्तकः धूमादिभ्यश्च दे
शवादिभ्यो वुञ् धौमकः तैर्थकः नगरात्कुत्सनप्रावीण्ययोः कुत्सिते प्रावी
ण्ये च जातादौ प्रत्ययार्थे नगरशब्दाद्वुञ् स्यात् नागरकश्चौरः शिल्पी वा एतयो ः
किम् नागरा ब्राह्मणाः अरण्यान्मनुष्ये वुञ् स्यात् आरण्यामनुष्याः अपवाद ः
पथ्यध्यायन्यायविहारमनुष्यहस्तिष्विति वक्तव्यम् आरण्यकः पन्थाः अध्या

योन्यायो विहारो मनुष्यो हस्ती वा वा गोमयेषु आरण्यका आरण्या गोमया ॥
विभाषाकुरुयुगन्धराभ्याम् वुञ् कौरवकः कौरवः यौगन्धरकः यौगन्धर ॥
मद्रवृज्योः कन् जनपदवुञोपवादः मद्रेषु जातो मद्रकः वृजिकः कोपधा
दण् माहिषकः कच्छादिभ्यश्च कच्छादिभ्यो देशवाचिभ्योण् वुञादेरपवा
दः काच्छः सैन्धवः मनुष्यतत्स्थयोर्वुञ् कच्छादिभ्यः अणोपवादः कच्छे
जातः काच्छको मनुष्यः काच्छकं हसितं मनुष्येति किं काच्छो गौः अपदा

तौ साल्वात् साल्वशब्दस्य कच्छादिपाठात्सिद्धे नियमार्थमिदम् अपदाता
वेवेति साल्वको व्रजति साल्वकं हसितं अपदातौ किम् साल्वः पदातिर्व्रज
ति गोयवाग्वोश्च साल्वाद्वुञ् कच्छाद्यणोपवादः साल्वको गौः साल्विकाय
वागूः साल्वको गौः साल्विकायवागूः साल्वमन्यत् गर्त्तोत्तरपदाच्छः देश इ
त्येव वृकगर्त्तीयं उत्तरपदग्रहणं बहुच्पूर्वनिरासार्थम् गहादिभ्यश्च गही
यः मुखपार्श्वतसोर्लोपश्च अव्ययानां भमात्रे टिलोपस्यानित्यत्वं ज्ञापयितुमि

सि॰
कौ॰
२६५

दम् भवतीयं पार्श्वतीयं ऊञ्जनस्य परस्य च जनकीयं परकीयं देवस्य च देव
कीयम् स्वस्य वा स्वकीयं स्वीयं वेणुकीयं वैत्रकीयं औत्तरपदकीयं शावांक
टादेः प्राग्देशवासिनः कटादेः छः स्यात् अणोपवादः कटघोषीयम् कटप
ल्वलीयम् राज्ञः क च राजकीयम् वृद्धाच्छमिदं तत्सन्नियोगेन कादेशमात्रं
विधीयते वृद्धादकेकान्तखोपधात् प्रकरकेसेवमन्तात्खोपधाच्च वृद्धाद्दे
शवासिनः छः स्यात् ब्राह्मणकोनाम जनपदः यत्र ब्राह्मणा आयुधजीविनः

तत्र जातो ब्राह्मणकीयः शाल्मलिकीयः अयोमुखीयम् कन्थापलदनगरग्रा
मह्रदोत्तरपदात् कन्थादिपञ्चकोत्तरपदाद्देशवाचिनो वृद्धाच्छः ठञ्ञिठादेरपा
वादः दाक्षिकन्थीयं दाक्षिपलदीयं दाक्षिनगरीयं दाक्षिग्रामीयं दाक्षिह्रदीयम्
पर्वताच्च पर्वतीयः मनुष्यः विभाषा मनुष्ये मनुष्यभिन्नेर्थे पर्वताच्छो वा स्यात् प
क्षेण पर्वतीयानि पर्वतानि वा फलानि कृकणपर्णाद्भारद्वाजे भारद्वाजदेशवा
चिभ्यामाभ्यां छः कृकणीयं पर्णीयं भारद्वाजे इति किम् कार्कणं पार्णम् युष्मदस्म

सि॰
कौ॰
१९९

दोरन्यतरस्यांखञ्च चाच्छःपक्षेण युवयोः युष्माकंवायंयुष्मदीयः अस्मदीयः तस्मि
न्नणिचयुष्माकास्माकौ युष्मदस्मदोरेतावादेशौ स्तःखञि अणिचपरे यौष्माकी
णः अस्माकीनः यौष्माकः आस्माकः तवकममकावेकवचने एकार्थवाचिनो
र्युष्मदस्मदोस्तवकममकौस्तःखञिअणिच तावकीनः तावकः मामकीनः मा
मकः छेतु प्रत्ययोत्तरपदयोश्च मपर्यन्तयोरेतयोरेकार्थयोस्त्वमौस्तः प्रत्ययेउ
त्तरपदेच त्वदीयः मदीयः अर्धाद्यत् अर्ध्यः परावराधमोत्तमपूर्वाच्च परार्ध्यम् अव

रार्द्ध्यम् अधमार्द्ध्यम् उत्तमार्द्ध्यम् दिक्पूर्वपदाट्ठञ्च वार्द्ध्यम् पौर्वार्द्धिकम् पौर्वार्द्ध्य
म् ग्रामजनपदैकदेशादञ्ठञौ ग्रामैकदेशवाचिनो जनपदैकदेशवाचिनश्च दि
क्पूर्वपदादर्द्धान्तमादञ्ठञौ स्तः इमेऽस्माकं ग्रामस्य जनपदस्य वा पौर्वार्द्धिकाः ग्रा
मस्य पूर्वस्मिन्नर्द्धे भवा इति तद्धितार्थे समासः दञ्ज्ञुह्रांसमश्चार्थे अच्छेसञ्ज्ञेयवो।
प्नुकर्षाः समाधेयाः मध्यान्मः मध्यमम् अ सांप्रतिके मध्यशब्दादकारप्रत्यय :
स्यात् सांप्रतिकेऽर्थे उत्कर्षापकर्षहीनो मध्यो वैयाकरणः मध्यं दारु नातिह्रस्वं

सि॰
कौ॰
२८०

नातिदीर्घमित्यर्थः द्वीपादनुसमुद्रंयञ् समुद्रसमीपेयोद्वीपस्तद्विषयाद्वीप।
शब्दाद्यञ् द्वैप्यं द्वैप्या कालाट्ठञ् कालवाचिभ्यष्ठञ्स्यात् मासिकं सांवत्सरिकं
सायंप्रातिकः पौनःपुनिकः कथंतर्हि शार्वरस्यतमसोनिषिद्धयेतिकालिदा
सः श्रुतदितैव सरागोतिभारविः समानकालीनंप्राक्कालीनमित्यादि च अपश
ब्दा एवेति प्रामाणिकाः तत्रजातइतियावत्कालाधिकारः श्राद्धेशरदःठञ्
स्यात् ऋत्वणोपवादः शारदिकंश्राद्धम् विभाषारोगातपयोः शारदिकः शार।

दौवारिगः आतपोवातपतयोः किं शारदंदधि निशाप्रदोषाभ्यांच वाह्रस्वात्।
नैशिकं नैशं प्रादोषिकं प्रादोषम् श्वस्तस्तुद्ध श्वस् शाद्वात् ठञ्चवास्मात् तस्मात्
डागमश्च द्वारादीनांच द्वारस्वरव्यल्कशास्वलि स्वर् स्फ कृतस्वाडाम्बृह्मश्वस् स्वत्
स्वपचानहृदिः ऐजागमश्च शौवस्तिकं सन्धिवेलाद्यृतुनक्षत्रेभ्योण् सन्धिवेला
दिभ्यः ऋतुभ्योनक्षत्रेभ्यश्च कालवृत्तिभ्योणस्मात् सन्धिवेलायांभवं सान्धिवे।
लम् ग्रैष्मं तैष्यं सन्धिवेला सन्ध्या अमावस्या त्रयोदशी चतुर्दशी पंचदशी पौ

सि॰
कौ॰
२९८

र्णमासी प्रतिपत् इत्यादि संवत्सरात्फलपर्वणोः संवत्सरं फलं पर्व वा सांवत्सरि
कमन्यत् प्रावृष एण्यः प्रावृषेण्यः वर्षाभ्यष्ठक् वर्षासु साधुर्वार्षिकः वासः का
लात्साधुपुष्प्यत्पच्यमानेष्विति साध्वर्थे सर्वत्राण्च तलोपश्च हेमन्तादण्स्यात्।
तलोपश्च वेदलोकयोः चकाराट्ठञ् हैमनं हैमन्तं सायंचिरंप्राह्णेप्र
गेऽव्ययेभ्यष्ट्युट्युलौ तुट्च सायमित्यादिभ्यश्चतुर्भ्योऽव्ययेभ्यश्च कालवाचिभ्यष्ट्यु
ट्युलौ स्तस्तयोस्तुट्च युवोरनादेशः अनद्यतने इत्यादि निर्देशात् सायंतनं वि

रेतनं प्राह्णप्रगयोरेदन्तत्वं निपात्यते प्राह्णेतनं प्रगेतनं दोषातनं दिवात
नं चिरपरुत्परारिभ्यस्त्नो वक्तव्यः चिरत्नं परुत्नं परारित्नं अग्रादिपश्चाड्डिम
च् अग्रिमं आदिमं पश्चिमं अन्ताच्च अन्तिमं विभाषा पूर्वाह्णापराह्णाभ्याम्।
आभ्यां ट्युट्युलौ वा स्तस्तयोस्तुट् पक्षे ठञ् पूर्वाह्णेतनं घकालतनेष्वलुक
पूर्वाह्णः सोऽकोऽस्मेति विशेषे पूर्वाह्णातनं अपराह्णातनं तत्र जातः सप्तमी।
समर्थाज्जात इत्यर्थे अणादयो घादयश्च स्युः स्रुघ्ने जातः स्रौघ्नः औत्सः राष्ट्रियः

सि॰
कौ॰
२८५

अवारपारीणादन्यादिप्राहृवणक् एतस्यापवादः प्राहृषिजातः प्राहृषिकः
संज्ञायांशरदोवुञ् ऋतण्णोपवादः शारदकाः दर्भविशेषामुद्गविशेषाश्च
उत्तरपदस्य अधिकारोयम् हनस्तइस्यतःप्राक् अवयवादृतोः अवयववा
चिनः पूर्वपदादृतुवाचिनोचामादेरचोवृद्धिः ञितिणितिकितितद्धिते पूर्वा
वार्षिकः अपरहैमनः अवयवात्किं पूर्वास्वर्षासुभवः पौर्ववर्षिकः ऋतो
र्वृद्धिमद्विधावयवयवानामितितदन्तविधिः पूर्वशरदत्तम अवयवताभावा

त् सुसर्वार्धाज्जनपदस्य उत्तरपदस्य वृद्धिः सुपाञ्चालकः सर्वपाञ्चालकः अ
र्धपांचालकः जनपदतदवध्योरिति वृत्तम् सुसर्वार्द्धदिक्शब्देभ्यो जनपदस्ये
ति तदन्तविधिः दिशोमद्राणाम् दिग्वाचकाज्जनपदवाचिनो वृद्धिः पूर्वपां
चालकः दिशः किम् सर्वपंचालानापर्यं पौर्वपंचालः अमद्राणां किम् पौर्व
मद्रः योगविभाग उत्तरार्थः प्राचांग्रामद्रः योगविभाग नगराणाम् दिशः
परेषां ग्रामवाचिनां नगरवाचिनां चांगानाम् अवयवस्य वृद्धिः सर्वेषुकामशाम्यां शैवे

पुत्रकामग्रामः नगरपूर्वपाटलिपुत्रकः पूर्वाह्णापराह्णार्द्रामूलप्रदोषावस्क
राद्वुन् पूर्वाह्णकः अपराह्णकः आर्द्रकः मूलकः प्रदोषकः अवस्करकाः
पथः पन्थ च पथि जातः पन्थकः अमावस्याया वा अमावास्यकः आमावास ः
अ च अमावास्यः सिन्ध्वपकराभ्यां कन् सिन्धुकः कच्छाद्यणिमनुष्यवुञिव
षयाभे अपकरकः औत्सर्गिकेणाणाभे अणञौ च क्रमात्सैन्धवः आपकर ः
श्रविष्ठाफल्गुन्यनुराधास्वातितिष्यपुनर्वसुहस्तविशाखाषाढाबहुलाल्लुक्

पभ्योनक्षत्रवाचिभ्यः परस्यजातार्थप्रत्ययस्यलुक्स्यात् लुक्तद्धितलुकि तद्धि
तलुकि उपसर्जनस्त्रीप्रत्ययस्यलुक्स्यात् श्रविष्ठासुजातः श्रविष्ठः फल्गुन्याद्द
स्वादि चित्रारेवतीरोहिणीभ्यः स्त्रियामुपसंख्यानम् चित्रायांजाताचित्रा रेवती
रोहिणी आभ्यांनलुक्तद्धितलुकीतिलुकिकृते पिप्पल्यादेराकृतिगणत्वात्
न्ङीष् फल्गुन्याषाढाभ्यां टानौवक्तव्यौ स्त्रियामित्येव फल्गुनी आषा
ढा श्रविष्ठाषाढाभ्यांछण्वक्तव्यः अस्त्रियामपि श्राविष्ठीयः आषाढीयः जेष्ठो

सि॰
कौ॰
२३१

ष्ठपदानाम्। प्रोष्ठपदानामुत्तरपदस्याचामादेर्वृद्धिर्जातार्थे ञ्णिति किति
च प्रोष्ठपदासु जातः प्रोष्ठपादः माणवकः। जे इति किं प्रोष्ठपादा मुभवः प्रौ
ष्ठपदः बहुवचननिर्देशात्पर्यायोपि गृह्यते भद्रपादः स्थानान्तगोशालख
रशालाच्च एभ्यो जातार्थस्य लुक् स्यात्। गोस्थाने जातः गोस्थानः गोशालः ख
रशालः विभाषा सेनेति नपुंसकत्वे ह्रस्वत्वम्। वत्सशालाभिजिदश्वयुक्छ
तभिषजो वा एभ्यो जातार्थस्य लुग्वा स्यात्। वत्सशाले जातः वत्सशालः वत्स

२३१

शालस्थादि जातार्थे प्रतिप्रसवोण्वाडिहकभ्यः शातभिषः शातभिषजः श
तभिषक् नक्षत्रेभ्यो बहुलम् जातप्रत्ययस्य बहुलं लुक्स्यात् रोहिणः रौहिण
कृतलब्धक्रीतकुशलाः तत्रेत्येव स्रुघ्ने कृतो लब्धः क्रीतः कुशलो वा स्रौघ्नः प्रा
यभवः तत्रेत्येव स्रुघ्ने प्रायेण बाहुल्येन भवति स्रौघ्नः उपजानूपकर्णोपनी
वेष्ठक् औपजानुकः औपकर्णिकः औपनीविकः संभूते स्रुघ्ने संभवति स्रौघ्नः कोशाड्ढ
ञ् कौशेयं वस्त्रं कालात्साधुपुष्प्यत्पच्यमानेषु हैमन्तः साधुर्हैमन्तः प्रावारः

सि॰
कौ॰
१२२

वसन्तेपुष्प्यन्तिवासन्त्यः कुन्दलताः शरदिपच्यन्तेशारदाः शालयः एवंहे

मन्ते उप्यन्तेहैमन्तायवाः आश्वयुज्यावुञ् ठञोपवादः आश्वयुज्यामुप्ता आ

श्वयुजकामाषाः ग्रीष्मवसन्तादन्यतरस्याम् एतेभ्योवुञ् ग्रैष्मकंग्रैष्मं वासन्त

कंवासन्तंदेयमृणे कालादित्येव मासेदेयमृणंमासिकम् कलाप्यश्वत्थ

यवबुसाद्वुन् यस्मिन्कालेमयूराःकलापिनोभवन्ति सउपचारात्कलापीत

त्रदेयमृणंकलापकम् अश्वत्थस्यफलमश्वत्थः तद्युक्तः कालोश्वत्थयस्मिं

न्काले ऽश्वत्थाः फलन्ति तत्र देयमश्वत्थकम् यस्मिन्यवबुसमुत्पद्यते तत्र देय
मृणं यवबुसकम् ग्रीष्मावरसमाद्वुञ् ग्रैष्मे देयमृणं ग्रैष्मकम् आवरसमा
कम् संवत्सराग्रहायणीभ्यां ठञ् चाद्वुञ् सांवत्सरिकं सांवत्सरकम् आग्रहा
यणिकम् आग्रहायणकम् व्याहरति मृगः कालवाचिनः सप्तम्यन्ताद्व्याहा
यतेरर्थे ऽणादयः स्युः यो व्याहरति मृगस्तेन निशायां व्याहरति नैशो मृ
गः नैशिकः तदस्य सोढम् कालादित्येव निशासहचरितमध्ययनं निशा त

सि॰
कौ॰
२२३

त्वोहमस्मैनैशाः नैशिकाः तत्रभवाःस्रुघ्नेभवाःस्रौघ्नाः राष्ट्रियाःदिगादिभ्योयत्
दिश्यंवर्ग्यम् शरीरावयवाच्च दन्त्यं कण्ठ्यंकर्ण्यम् प्राचांनगरान्ते प्राचांदेशे
नगरान्तेऽङ्गः पूर्वपदस्योत्तरपदस्यास्यावामादेर्वोवृद्धिः ञ्णिति किति च सुह्म
नगरेभवः सौह्मनगरः पौण्ड्रनागरः प्राचांकिं मद्रनगरमुदक्तत्रभवः माद्रन
गरः जङ्गलधेनुवलजान्तस्यविभाषितमुत्तरम् जङ्गलाद्यन्तस्याङ्गस्यपूर्वपद
स्याचामादेर्वोवृद्धिः उत्तरपदस्यवाञ्णितिकिति च कुरुजङ्गलेभवंकौरुजंगलम्

कौरजाङ्गलम् वैश्वधेनवं वैश्वधैनवम् सौवर्णवलजं सौवर्णवालजम् इतिदृ।

तिकलशिवस्त्यस्त्यहेर्ढञ् दार्तेयं कौक्षेयं कलशिर्घटः तत्रभवं कालशेयं वा

स्तेयं वस्तिर्नाभेरधोद्वयोरित्यमरः आस्तेयं आहेयम् ग्रीवाभ्योऽण्च चात् ढञ्

ग्रैवेयं ग्रैवं गम्भीराञ्ञ्यः गाम्भीर्यम् पञ्चजनादुपसंख्यानम् पाञ्चजन्यः अव्य

यीभावच्च परिमुखंभवंपारिमुख्यम् परिमुखादिभ्यएवेष्यते नेह औपकू

लः अन्तःपूर्वपदाट्ठञ् अव्ययीभावादित्येव वेश्मनि अन्तर्वेश्मनतत्रभवमा

न्तर्वेश्मिकं आन्तर्गणिकम् अध्यात्मादेष्ठञिष्यते अध्यात्मभवमाध्यात्मि।

कम् अनुशतिकादीनां च एषामुभयपदवृद्धिः ञिति णिति किति च आधिदै
विकम् आधिभौतिकम् ऐहलौकिकम् आध्यात्मादिराकृतिगणः देविका
शिंशपादित्यवाड्दीर्घसत्रश्रेयसामात् एषां पञ्चानां वृद्धिप्राप्तावादेव स्या॰
त् ञिति किति च दाविकम् देविकाकूले भवा दाविकाकूलाः शाल
यः शिंशपाया विकारः शांशपश्चमसः पलाशादिभ्यो वेत्यण् दित्यौ॰
हः इदं दात्यौहम् दीर्घसत्रे भवं दार्घसत्रम् श्रेयसि भवं श्रायसम् ग्रामात्पर्यनुपू
र्वात् तस्मात् अव्ययीभावादिसेव पारिग्रामिकः आनुग्रामिकः॥ २७४

जिह्वामूलाङ्गुलेश्छः जिह्वामूलीयम् अङ्गुलीयम् वर्गान्ताच्च कवर्गीयम् अशब्दे
यत्खावन्यतरस्याम् पतेपूर्वेणाच्छः मद्वर्ग्यः मद्वर्गीणः मद्वर्गीयः अशब्दे किम् क
वर्गीयो वर्णः कर्णललाटात्कन्नलङ्कारे कर्णिका ललाटिका तस्यव्याख्यान इ
ति च व्याख्यातव्यनाम्नः सुपांव्याख्यानः सौपो ग्रन्थः तैङः कार्तः सुप्सुभवं सौपम्॥
बह्वचोऽन्तोदात्ताट्ठञ् षत्वणत्वयोर्विधायकं शास्त्रं षत्वणत्वं तस्यव्याख्यानस्तत्रभवो वा
षात्वणत्विकः क्रतुयज्ञेभ्यश्च सोमसाध्येषु यागेषु नैतो प्रसिद्धास्तेभ्यो अन्तरोपादेनेनसि

सि॰
कौ॰
२०५

ष्टे उभयोपादानसामर्थ्यात्सोमका अपीह ग्रह्यन्ते अग्निष्टोमस्य व्याख्यानस्तत्र भवो वा
आग्निष्टोमिकः वाजपेयिकः पाकयज्ञिकः नावयज्ञिकः बहुवचनं स्वरूपविधि
निरासार्थं अनन्तोदात्तार्थ आरम्भः अध्यायेष्वेवर्षेः ऋषिशब्देभ्यो लक्षणया व्याख्ये
यग्रन्थवृत्तिभ्यो भवे व्याख्याने चाध्याये ठञ् स्यात् वसिष्ठेन दृष्टो मन्त्रो वसिष्ठस्तस्य
व्याख्यानस्तत्र भवो वा वासिष्ठिकोऽध्यायः अध्यायेषु किं वासिष्ठी ऋक् पौरोडाशपु
रोडाशात्ष्ठन् पुरोडाशसहचरितो मन्त्रः पुरोडाशः स एव पौरोडाशः ततः ष्ठन् पौ

रोडणशिकः पुरोडणशिकः छन्दसो यदणौ छन्दस्यः छान्दसः द्व्यजृद्ब्राह्मणर्क्प्रथ
माध्वरपुरश्चरणनामाख्याताट्ठक् द्व्यचः ऐष्टिकः पाशुकः ऋतः चातुर्होतृकः ब्रा
ह्मणिकः आर्चिकः इत्यादि अणृगयनादिभ्यः ठञोऽपवादः आर्गयनः औपनि
षदः वैयाकरणः तत आगतः स्रुघ्नादागतः स्रौघ्नः ठगायस्थानेभ्यः शुल्कशा
लाया आगतः शौल्कशालिकः शुण्डिकादिभ्योऽण् आयस्थानठकछादीनां चा
पवादः शुण्डिकादागतः शौण्डिकः कार्कणः तैर्थः विद्यायोनिसम्बन्धेभ्यो वुञ्

सि॰
कौ॰
२०८

औपाध्यायकः पैतामहकः ऋतष्ठञ् वुञोऽपवादः हौतृकः भ्रातृकम् मातृकम्॥
पितुर्यच्च चाट्ठञ् रीङृतः यस्येति लोपः पित्र्यं पैतृकम् गोत्रादङ्कवत् विदेभ्य आ
गतं वैदम् गार्गं दाक्षं औपगवकम् नञः शुचीश्वरक्षेत्रज्ञकुशलनिपुणानाम् न
ञः परेषां शुच्यादि पञ्चानामादेरचो वृद्धिः पूर्वपदस्य तु वा ञिदादौ आशौचं अशौ
चं आनैश्वर्यं अनैश्वर्यं आक्षैत्रज्ञं अक्षैत्रज्ञं आकौशलम् अकौशलम् आनैपुण्यं अ
नैपुण्यं हेतुमनुष्येभ्योऽन्यतरस्यां रूप्यः समादागतं समरूप्यं विषमरूप्यं पक्षे गहा

दिनाच्छः समीयं विषमीयं देवदत्तरूप्यम् देवदत्तम् मयड्च समयं विषमयम्।
देवदत्तमयम् प्रभवति तत इत्येव हिमवतः प्रभवति हैमवती गङ्गा विदूराच्च। वि
दूराद्वैडूर्यो मणिः तद्गच्छति पथिदूतयोः स्रुघ्नं गच्छति स्रौघ्नः पन्थाः दूतो वा।
अभिनिष्क्रामति द्वारम् तदित्येव स्रुघ्नमभिनिष्क्राममभिनिष्क्रामति स्रौघ्नम् कान्यकु
ब्जं द्वारम् अधिकृत्य कृते ग्रन्थे तदित्येव शारीरकमधिकृत्य कृतो ग्रन्थः शारीरकीयः
शारीरकं भाष्यमित्यभेदोपचारात् शिशुक्रन्दयमसभद्वन्द्वेन्द्रजननादिभ्यश्छः शिशु

सि॰
कौ॰
१७७

नोक्रन्दनं शिशुक्रन्दः तमधिकृत्य कृतो ग्रन्थः शिशुक्रन्दीयः यमसभमायमसभं क्ली
वत्वं निपातनात् यमसभीयः किरातार्जुनीयम् इन्द्रजननादिराकृतिगणः इन्द्रज
ननीयम् विरुद्धभोजनीयम् सोस्य निवासः स्रुघ्नो निवासोस्य स्रौघ्नः अभिजनश्च स्रु
घ्नो अभिजनोस्य स्रौघ्नः यत्र स्वयं वसति स निवासः यत्र पूर्वैरुषितं सो अभिजन इति विवे
कः आयुधजीविभ्यश्छः पर्वते पर्वतवासिनः प्रथमान्तादभिजनवाचकादस्मिन्नर्थे छः
स्यात् हृद्गोलः पर्वतो अभिजनो येषामायुधजीविनां ते हृद्गोलीयाः आयुधेति किं ऋ

३

ह्रोदः पर्वतोभिजनोयेषां तेत्रार्त्तीदाह्निजाः शाण्डिकादिभ्योञ्यः शाण्डिकोभिजनो
स शाण्डिक्यः सिन्धुतक्षशिलादिभ्योणञौ सिन्ध्वादिभ्योण् तक्षशिलादिभ्योञ्स्या
त् उक्तेर्थे सैन्धवः तक्षशिलानगरीअभिजनोस्यताक्षशिलः तूदीसालातुरवर्मतीकू
चवाराड्ढक्छण्ढञ्यकः तूदीअभिजनोस्यतौदेयः शालातुरीयःवार्मतेयःकौर्चवा
र्यः भक्तिःसोस्यमनुवर्तते भज्यतेसेव्यतइतिभक्तिः स्रुघ्नोभक्तिरस्यस्रौघ्नः अचित्ता
द्देशकालाट्ठक् अपूपाभक्तिरस्यआपूपिकः पायसिकः अचित्तात्किम् दैवदत्तः

सि॰
कौ॰
१२८

प्रदेशात्किं सौघ्नाः अकालात्किम् ग्रैष्माः महाराजाट्ठञ् माहाराजिकः वासुदेवार्जुनाभ्यां
वुञ् वासुदेवकः अर्जुनकः गोत्रक्षत्रियाख्येभ्यो बहुलं वुञ् अणोऽपवादः परत्वाद्वृ
द्धाच्छं बाधते ग्लुचुकायनिर्भक्तिरस्य ग्लौचुकायनकः नाकुलकः बहुलग्रहणान्नेह॥
पाणिनो भक्तिरस्य पाणिनीयः जनपदिनां जनपदवत्सर्वं जनपदेन समानशब्दानां ब
हुवचने जनपदस्वामिवाचिनां बहुवचनेन जनपदवाचिना समानश्रुतीनां जनपदव
त्सर्वं स्यात् प्रत्ययः प्रकृतिश्च जनपदतदवध्योश्चेति प्रकरणे ये प्रत्यया उक्तास्तेऽति

दिशपन्ने अङ्गाजनपदाभक्तिरस्याङ्गकः अङ्गात्त्रियाभक्तिरस्यांगकः जनपदिनो।

किम् पाञ्चालाब्राह्मणाभक्तिरस्यपाञ्चालः जनपदेनकिं पौरवेराजाभक्तिरस्यपौर

वीयः तेनप्रोक्तम् पाणिनिनाप्रोक्तंपाणिनीयम् तित्तिरिवरतन्तुखण्डिकोखाच्छण

छन्दोब्राह्मणानीतितद्विषयता तित्तिरिणाप्रोक्तमधीयतेतैत्तिरीयाः काश्यपकौशि

काभ्यामृषिभ्यांणिनिः काश्यपेनप्रोक्तमधीयतेकाश्यपिनः कलापिवैशम्पायना

न्तेवासिभ्यश्च कलापिन्तेवासिभ्यः हरिद्रुणाप्रोक्तमधीयतेहारिद्रविणः वैशम्पा।

सि
कौ।
२७५

यतोन्येवाभिधाः शाल्लविनः पुराणप्रोक्तेषुब्राह्मणकल्पेषु तृतीयान्तात्प्रोक्तार्थेणिनि।
निः स्यात् यत्प्रोक्तंपुराणप्रोक्ताश्चेद्ब्राह्मणकल्पास्तेभवन्ति पुराणेनचिरन्तनेनमुनि
नाप्रोक्ताः भल्लु भाल्लविनः शाट्यायन शाट्यायनिनः कल्पे पिङ्ग पैङ्गीकल्पः पुराणे
तिकिंयाज्ञवल्क्यानिब्राह्मणानि आश्मरथःकल्पः आपत्यस्येतियल्लोपः कठ
चरकाल्लुक अस्मात्प्रोक्तप्रत्ययस्यलुक्स्यात् कठेनप्रोक्तमधीयतेकठाःचरकाः क
लापिनोऽण् कलापिनाप्रोक्तमधीयतेकालापाः नान्तस्यटिलोपेसब्रह्मचारिपीठस।

पिकलापिकौषुमितैतिलिजाजलिजाङ्गलिलाङ्गलिशिलालिशिखण्डिसूकरस

द्मसुपर्वणामुपसंख्यानमित्युपसंख्यानाद्धिलोपः छगलिनो ढिनुक छगलिना प्रो।

क्तमधीयते छागलेयिनः पाराशर्यशिलालिभ्यां भिक्षुनटसूत्रयोः पाराशर्येण प्रोक्तं

भिक्षुसूत्रमधीयते पाराशरिणः भिक्षवः शैलालिनो नटाः कर्मन्दकृशाश्वादिनिः।

भिक्षुनटसूत्रयोरित्येव कर्मन्देन प्रोक्तमधीयते कर्मन्दिनो भिक्षवः कृशाश्विनो नटाः

नैनकदिक सौदामिनी तमिस्र बदरादिपादादययवम् पीलमूलेनयकदिक पी

सि॰
कौ॰
१८०

त्वमूलतः । उरसो यच्च । चादण् । अणोऽपवादः । उरसा एकदिक् उरस्यः । औरसः । उपज्ञाते ।
तेनैनैव पाणिनिनोपज्ञातं पाणिनीयम् । कृते ग्रन्थे । वररुचिना कृतो ग्रन्थो वाररुचो
ग्रन्थः । संज्ञायाम् । तेनैनैव अग्रन्थार्थमिदम् । मक्षिकाभिः कृतं माक्षिकं मधु । कुलाला
दिभ्यो वुञ् । तेन कृते संज्ञायां कुलालेन कृतं कौलालकं । वारुटकं । क्षुद्राभ्रमरवटरपा
दपादञ् । तेन कृते संज्ञायां क्षुद्राभिः कृतं क्षौद्रं । भ्रामरं । वाटरं । पादपं । तस्येदम् । उपगो।
रिदमौपगवम् । वहेस्तुरणिट् च । संवोढुः स्वं सांवहित्रम् । अग्नीधः शरणे रण् भं च । अग्नि

सिद्धे अग्नीत् तस्य स्थानम् आग्नीध्रम् तात्स्थ्यात्तोप्याग्नीध्रः समिधामाधाने षेण्यण् सामि
धेन्यो मन्त्रः सामिधेनी ऋक् रथाद्यत् रथ्यं चक्रं पत्रपूर्वादञ् पत्राध्वर्युपरिषदश्च
श्वम् पत्राद्वाह्ये अश्वस्येदं वहनीयमाश्वम् आध्वर्यवम् पारिषदम् हलसीराट्ठक् हा
लिकं सैरिकं द्वन्द्वाद्वुन्वैरमैथुनिकयोः काकोलूकिका कुत्सकुशिकिका द्वंद्वे देवा
सुरादिभ्यः प्रतिषेधः देवासुरम् गोत्रचरणाद्वुञ् औपगवकं चरणाद्धर्माम्नाययोरि
ति वक्तव्यम् काठकम् सङ्घाङ्कलक्षणेष्वञ्यञिञामण् घोषग्रहणमपि कर्तव्यम्

अञ् वैदः संघः अङ्कः घोषो वा वैदं लक्षणम् यञ् गार्गः गार्गम् इञ् दाक्षः दाक्षं परम्प
रासम्बन्धोऽङ्कः साक्षात्तु लक्षणम् शाकलाद्वा अण्वा उक्तेर्थे पक्षे चरणत्वाद्वुञ् शाक
लेन प्रोक्तमधीयते शाकलाः तेषां संघोऽङ्को घोषो वा शाकलः शाकलकः लक्षणे ।
क्लीबता छन्दोगौक्थिकयाज्ञिकबह्वृचनटाञ्ञ्यः छन्दोगानां धर्मः आम्नायो वा छा
न्दोग्यम् औक्थिक्यं याज्ञिक्यम् बाह्वृच्यम् नाट्यम् चरणाद्धर्माम्नाययोरित्युक्तं तत्सा
हचर्यान्नटशब्दादपि तयोरेव नदण्डमाणवान्तेवासिषु दण्डप्रधाना माणवास्तेषु षि

ष्येषु च वृत्तम् तस्मात् दाक्षादण्डमाणवाः शिष्या वा रैवतिकादिभ्यश्छः तस्येदमित्य

र्थे वुञोऽपवादः रैवतिकीयः बैजवापीयः कौपिञ्जलहास्तिपदादण्वा छः कुपि

ञ्जलस्यापत्यं इहैव निपातनादण् तदन्तात्त्वनेनाण् कौपिञ्जलः गोत्रवुञोऽपवादः हा

स्तिपादस्यापत्यं हास्तिपदः तस्यायं हास्तिपदः चरणवुञोऽपवादः आथर्वणिकस्ये

कलोपश्च अण् स्यात् आथर्वणिकस्यायं आथर्वणो धर्म आम्नायो वा समासः शेषि

काः तस्य विकारः अश्मनो विकार इति टिलोपो वक्तव्यः अश्मनो विकारः आश्मः भा

स्तनः मार्त्तिकः अवयवे च प्राण्योषधिवृक्षेभ्यः चाद्विकारे मयूरस्यावयवो विका
रो वा मायूरः मौर्वं काण्डं भस्म वा पैप्पलः बिल्वादिभ्योण् बैल्वः कोपधाच्च।
अण् अञोपवादः तर्कुः तार्कवम् तैत्तिडीकम् डोरश्च दैवदारवम् अनुदा
त्तादेश्च दाधित्थं कापित्थं पलाशादिभ्यो वा पलाशं पलाशम् त्रपुजतुनोः
षुक् आभ्यामण्स्यात् विकारे पतयोः षुगागमश्च त्रापुषं जातुषम् शम्याः ष्ल
ञ् शामीलं भस्म षित्वान्ङीष् शामीली स्रुक् मयड्वैतयोर्भाषायामभक्षाच्छा

दनयोः प्रकृतिमात्रान्मयड् वा स्यात् विकारावयवयोः अश्ममयमाश्मनं अ
भक्ष्येत्यादि किं मौद्गः सूपः कार्पासमाच्छादनम् नित्यं वृद्धशरादिभ्यः आम्रमयं
शरमयम् एकाचो नित्यम् त्वङ्मयं वाङ्मयं तथं तर्हि आप्यमम्मयमिति नेष्ट
दमित्यणन्तात्स्वार्थेष्यञ् गोश्च पुरीषे गोः पुरीषं गोमयम् पिष्टाच्च मयट् स्याद्वि
कारे पिष्टमयं भस्म कथं पैष्टी सुरेति सामान्यविवक्षायां न स्यादमित्यण् संज्ञायां
कन् पिष्टस्य विकारविशेषः पिष्टकः स्यादित्यमरः व्रीहेः पुरोडाशे मयट् स्यात्

बिल्वाद्यणोऽपवादः व्रीहिमयः पुरोडाशः वैदलमयम् असंज्ञायां तिलयवाभ्याम्।
तिलमयम् यवमयम् संज्ञायां तु तैलं यावकम् तालादिभ्योऽण् अञ्मयटोरपवा
दः तालाद्धनुषि तालं धनुः अन्यत्र तालमयं ऐन्द्रायुधम् जातरूपेभ्यः परिमा
णे बहुवचनात्पर्यायग्रहणम् हाटकः तापनीयः सौवर्णो वा निष्कः प
रिमाणे किम् हाटकमयी यष्टिः प्राणिरजतादिभ्योऽञ् शौकं बाकं राजतं ञि
तश्च तत्प्रत्ययात् ञित् यो विकारावयवप्रत्ययस्तदन्तादञ् स्यात् तयोरेवार्थ।

योः मयटोपवादः शामीलस्य शामीलं दार्थित्वं कापित्थं जितः किंबैल्वमयं क्री

तवत्परिमाणात् प्राग्वहतेष्ठञित्यारभ्यक्रीतार्थेयेप्रत्ययायेनपरिमाणाद्धि

तास्तेनैथेवविकारेतिदिग्पन्ने श्रणादीनामपवादः निष्केणक्रीतंनैष्किकम्

एवंनिष्कस्यविकारोनैष्किकः शतस्यविकारःशत्यःशतिकः उष्ट्राद्वुञ् प्राग्प

ञोपवादः औष्ट्रकः उमोर्णयोर्वा औमंऔमकम् और्णं और्णिकम् वुञभावेयथा

क्रममणोञो एण्याढञ् ऐणेयम् एणस्यत्वैणम् गोपयसोर्यत् गव्यंपयस्यम्।

द्रोश्च द्रुर्वृक्षः तस्यविकारोवयवोवाद्रुवयम् मानेवयः द्रोरित्येव यौतवंद्रुवयंपाय्य
मितिमानार्थकंत्रयम् फलेलुक् विकारावयवप्रत्ययस्यलुक्स्यात् फलेआमल
क्याः फलमामलकम् प्लक्षादिभ्योण् विधानसामर्थ्यान्नलुक् प्लाक्षम् न्यग्रो
धस्यकेवलस्य यस्यनवृद्धिरैजागमश्च नैयग्रोधम् जम्ब्वावा जम्ब्वाःफलेऽ
ण्वास्यात् जाम्बवम् पक्षेओरञ् तस्यलुक् जम्बु लुप्चजम्ब्वाः फलेप्रत्य
यस्यलुप्वास्यात् लुपियुक्तवत् जम्ब्वाःफलंजम्बूः फलपाकशुषामुपसंख्यानम्

व्रीहयः मुद्गाः पुष्पमूलेषुबहुलम् मल्लिकायाःपुष्पंमल्लिका जात्याःपुष्पंजाती
विदार्या मूलंविदारी बहुलग्रहणान्नेह पाटलानिपुष्पाणि साल्वानिमूलानि
बाहुलकात्क्वचिल्लुक् अशोकं करवीरम् हारीतक्यादिभ्यश्च एभ्यःफलप्रत्यय
स्यलुक्स्यात् हरीतक्यादीनांलिङ्गमेवप्रकृतिवत् हरीतक्याःफलानि हरीतक्यः
कंसीयपरशव्ययोर्यञञौस्तः छस्यलुक् कंसायहितंकंसीयम् तस्यवि
कारःकांस्यम् परशवेहितंपरशव्यम् तस्यविकारः पारशवः प्राग्दीव्यतीयाः

सि॰
कौ॰
२८५

समासाः प्राग्वहतेष्ठक् तदर्हतीत्यतः प्राक् ठगधिक्रियते तदाहेति माशब्दा
दिभ्य उपसंख्यानम् माशब्दःकारिइतियआह समाशब्दिकः स्वागतादीनां च
ऐच्च न स्यात् स्वागतमित्याह स्वागतिकः स्वाध्वरिकः स्वङ्गस्यापत्यं स्वाङ्गिः व्याड
स्यापत्यं व्याडिः व्यवहारेण चरति व्यावहारिकः स्वपतौ साधु स्वापतेयम् आहौ
प्रभूतादिभ्यः प्रभूतमाह प्राभूतिकः पार्याप्तिकः पृच्छतौ सुस्नातादिभ्यः सु
स्नातं पृच्छति सौस्नातिकः सौखशायितिकः अनुशातिकादिः गच्छतौ परदारा

रिभ्यः पारदारिकः गौरुतल्पिकः तेन दीव्यति खनति जयति जितम् अक्षैर्दीव्य
ति आक्षिकः अभ्र्या खनति आभ्रिकः अक्षैर्जयति आक्षिकः अक्षैर्जितमाक्षिक
म् संस्कृतम् दध्ना संस्कृतं दाधिकम् मारिचिकम् कुलत्थकोपधादण् दकोप
वादः कुलत्थैः संस्कृतं कौलत्थम् तैत्तिडीकम् तरति उडुपेन तरति औडुपिक ।
गोपुच्छाट्ठञ् गौपुच्छिकः नौद्व्यचष्ठन् नाविकः घटिकः बाहुभ्यां तरति
बाहुकास्त्री चरति तृतीयान्ताद्गच्छति भक्षयतीत्यर्थयोष्ठक् स्यात् हस्ति

नाचरतिहस्तिकः शाकटिकः दध्नाचरतिदाधिकः आकर्षात्ष्ठल् आकर्षो निक
षोपलः आकर्षिकः षित्त्वाद्ङीष् आकर्षिकी पर्पादिभ्यः ष्ठन् पर्पेण चरति प
र्पिकः पर्पिकी येन पीठेन पङ्गवश्चरन्ति स पर्पः अश्विकः रथिकः श्वगणाट्ठ
ञ्च वाष्ठन् श्वादेरिञिपेज्न श्वभस्त्रस्यापत्यं श्वाभस्त्रिः श्वादेष्ठिः नदादिवियौचे
तेदेवत्तापकम् इकारादाविति वाच्यम् श्वगणेन चरति श्वगणिकः श्वागणि
कः श्वगणिकी पदान्तस्यान्यतरस्याम् श्वादेरङ्गस्य पदशब्दान्तस्यैजा श्वापद

सेदं श्वापदं शौवापदम् वेतनादिभ्योजीवति वेतनेनजीवतिवैतनिकः धानु
ष्कः वस्नक्रयविक्रयाट्ठन् वस्नेनमूल्येनजीवतिवस्निकः क्रयविक्रयग्रह
णंसङ्घातविगृहीतार्थम् क्रयविक्रयिकः क्रयिकः विक्रयिकः आयुधाच्छ
च चात्ठन् आयुधेनजीवति आयुधीयः आयुधिकः हरत्युत्संगादिभ्यः उत्सङ्गे
नहरति औत्सङ्गिकः भस्त्रादिभ्यःष्ठन् भस्त्रयाहरति भस्त्रिकःषित्वाद्भस्त्रिकी ॥
विभाषाविवधात् विवधेनहरतिविवधिकः पक्षेठक् वैवधिकः एकदेशवि

हृतस्थानमवाही वधशब्दादपिष्ठन् वीवधिकः वीवधिकी विवधवीवधशब्दा
वुभयतोबद्धशिक्ये स्कन्दवाह्ये काष्ठे वर्त्तेते ॥ अण्कुटिलिकायाः ॥ कुटिलिका व्याधा
नां गतिविशेषः कर्मारोपकरणभूतं लोहं च कुटिलिकया हरति मृगानङ्गारां
श्चा कौटिलिको व्याधः कर्मारश्च ॥ निर्वृत्तेऽक्षद्यूतादिभ्यः ॥ अक्षद्यूतेन निर्वृत्तमाक्ष
द्यूतिकं वैरम् ॥ त्रेर्मम्नित्यम् ॥ त्रिप्रत्ययान्तप्रकृतिकान्तृतीयान्तान्निर्वृत्तेऽर्थे मप्स्या
त् नित्यम् कृत्वा निर्वृत्तं कृत्रिमं पक्त्रिमम् भावप्रत्ययान्तादिमप्वक्तव्यः पाके

ननिर्वृत्तं पाकिमम् त्यागिमम् अपमित्ययाचिताभ्यां कक्कनौ अपमित्येति ल्यब

न्तं अपमित्य निर्वृत्तम् आपमित्यकम् याचितेन निर्वृत्तं याचितकम् संसृष्टे द

ध्ना संसृष्टं दाधिकम् चूर्णादिनिः चूर्णैः संसृष्टाः चूर्णिनो ऽपूपाः लवणाल्लुक् ल

वणेन संसृष्टो लवणः सूपः लवणं शाकम् मुद्गादण् मौद्ग ओदनः व्यञ्जनैरुप

सिक्ते दध्ना उपसिक्तं दाधिकम् ओजःसहोम्भसा वर्त्तते ओजसा वर्त्तते औजसिक ः

शूरः साहसिकश्चौरः आम्भसिको मत्स्यः तत्प्रत्यनुपूर्वमीपलोमकूलम् हि

तीयान्तादस्माद्वर्त्ततेइत्यस्मिन्नर्थेठक्स्यात् क्रियाविशेषणत्वाद्द्वितीयाप्रतीपंवर्त्त
ते प्रातीपिकः आन्वीपिकः प्रातिलोमिकः आनुलोमिकः प्रातिकूलिकः आनु
कूलिकः परिमुखंच परिमुखंवर्त्ततेपारिमुखिकः।चित् पारिपार्श्विकः प्रयच्छ
तिगर्ह्यम् द्विगुणार्थंद्विगुणंतत् प्रयच्छतिद्वैगुणिकः त्रैगुणिकः वृद्धेर्वृधुषिभा
भावोवक्तव्यः वार्धुषिकः कुसीददशैकादशात्ष्ठन्ष्ठचौ गर्ह्यार्थाभ्यामाभ्यामेतौ
स्तः प्रयच्छतीत्यर्थेकुसीदंवृद्धिस्तदर्थंद्रव्यंकुसीदंतत्प्रयच्छति कुसीदिकः कुसी।

दकी पकादशार्थंवादेकादशानेवंतेवस्तूनोदशाचेतिविग्रहे ष्ठकारासमासान्न

दैहेवस्त्रेनिपात्यते दशैकादशिकः दशैका दशिकी दशैकादशान्द्यच्छतीति

उन्नमर्णापवेद्यापितद्धितार्थः उञ्छति बदराण्युञ्छति बादरिकः रक्षति समाजंर

क्षतिसामाजिकः शब्ददर्दुरंकरोति शब्दंकरोतिशाब्दिकः दार्दुरिकः पक्षिमत्स्य

मृगान्हन्ति स्वरूपपर्यायाणांविशेषाणांचग्रहणं मत्स्यपर्यायेषुमीनस्यैव पक्षि

णोहन्तिपाक्षिकः शाकुनिकःमायूरिकः मात्स्यिकःमैनिकः मार्गिकः हारिणि

सि॰
कौ॰
२८५

कः सारङ्गिकः परिपन्थं च तिष्ठति अस्माद्द्वितीयान्तात्तिष्ठतीत्यस्मिन्नर्थे ठक्स्या
त् पन्थानं वर्जयित्वा व्याप्य वा परिपन्थं अव्ययीभावः निपातनात्समासान्तः परिप
न्थं तिष्ठति पारिपन्थिकः चौरः परिपन्थं हन्ति पारिपन्थिकः माथोत्तरपदपदव्यनु
पदं धावति दण्डाकारो माथः पन्था दण्डमाथः दण्डमाथं धावति दाण्डमाथिकः
पादविकः आनुपदिकः आक्रन्दाट्ठञ्च अस्माट्ठञ्स्यात् चात् ठक् धावतीत्यर्थे ॥
आक्रन्दं दुःखितानां रोदनस्थानं धावति आक्रन्दिकः पदोत्तरपदं गृह्णाति पूर्वप

दं ग्टह्णाति पौर्वपदिकः औत्तरपदिकः प्रतिकण्ठार्थंललामच एभ्यो ग्टह्णाती

त्येर्थेठक् प्रतिकण्ठंग्टह्णातिप्रातिकण्ठिकः आर्थिकः लालामिकः धर्मंचर

ति धार्मिकः अधर्माच्चेतिवक्तव्यं आधर्मिकः प्रतिपथमेतिठंच प्रतिपथप्राहादि

नीयापदार्थादेतीत्येर्थेठन् चकाराट्ठक् प्रतिपथिकः प्रातिपथिकः समवायान्स

मवैति समवायंसमवैतिसामवायिकः सामूहिकः परिषदोण्यः परिषदंसमवै

तिपारिषद्यः सेनायावा ण्यः सामन्तेदकं सैन्यः सैनिकः संज्ञायांललाटकुक्कुट्यौ

डौ.
सि. कौ.
२५०

पश्यति ललाटं पश्यति लालाटिकः सेवकः कुक्कुटीशब्देन तन्मात्रार्थः स्वल्पदेशो
लक्ष्यते कौक्कुटिको भितः तस्य धर्म्यम् आपणस्य धर्म्यमापणिकं शुल्कं महिष्यादि
भ्यः महिष्या धर्म्यं माहिषम् याजमानम् ऋतोऽञ् यन्तुर्धर्म्यं यान्त्रम् नराच्चेति वक्त
व्यम् नरस्य धर्म्या नारी विशसितुरिड्लोपश्चाञ्च वक्तव्यः विशसितुर्धर्म्यं वैश
स्तं विभाजयितुः णिलोपश्चाञ्च वक्तव्यः विभाजयितुर्धर्म्यं वैभाजित्रं अवक्रयः
षष्ठ्यन्तादिह कस्मात् अवक्रये आपणस्यावक्रयः आपणिकः राजग्राह्यं द्रव्यमवक्र

तदस्यपण्यम् अपूपाः पण्यमस्यापूपिकः लवणाट्ठञ् लावणिकः किसरादिभ्य ः
ष्ठन् किसरः पण्यमस्य किसरिकः षित्वान्ङीष् किसरिकी किसर उशीर नलद इ
त्यादि किसरादयः सर्वे सुगन्धिद्रव्यविशेषवाचिनः शलालुनोऽन्यतरस्यां ष्ठन् पक्षे ठ
क् शालालुकी शलालुकः शलालुकी शलालु सुगन्धिद्रव्यविशेषः शलालुनोऽन्य
तरस्यां ष्ठन् ऽ शिल्पम् मृदङ्गवादनं शिल्पमस्य मार्दङ्गिकः पाणविकः वैणिकः म
ड्डुकझर्झरादन्यतरस्याम् मड्डुकवादनं शिल्पमस्य माड्डुकः माड्डुकिकः झार्झरः

झार्झरिकः प्रहरणं तदस्येत्येव असिः प्रहरणमस्य आसिकः प्रासिकः धानुष्कः प
रश्वधाट्ठञ्च पारश्वधिकः शक्तियष्ट्योरीकक् शाक्तीकः याष्टीकः अस्तिनास्तिदि
ष्टंमतिः अस्तिपरलोक इति मतिर्यस्य स आस्तिकः नास्तिपरलोक इति मतिर्यस्य
स नास्तिकः दिष्टमिति मतिर्यस्य स दैष्टिकः शीलम् अपूपभक्षणं शीलमस्या
पूपिकः शाष्कुलिकः मौदकिकः छत्रादिभ्यो णः गुरोर्दोषाणामावरणं छत्रं तच्छी
लमस्य छात्रः कर्मस्ताच्छील्ये कार्म इति ताच्छील्ये णे टिलोपो निपात्यते कर्म

षीलः कार्मः नत्सद्धितइत्येवसिद्धेश्चरण कार्यंनाक्षीलकरणेपि तेनचौरीनाप
मीत्यादिसिद्धम् ताच्छील्येकिंकार्मणः कर्माध्ययनेवृत्तम् प्रथमान्नात् षष्ठ्यर्थे
ठकस्मात् अध्ययनेवृत्तायाक्रियासाधेनत्वप्रथमान्तस्यार्थः एकमन्यदध्ययनेक
र्मवृत्तमस्यैकान्यिकः यस्य अध्ययनेप्रवृत्तस्यपरीक्षाकालेविपरीतोच्चारणरू
पंस्खलितंजातंसः एवंद्वैयन्यिकः त्रैयन्यिकः बहुपश्चाद्वच् प्राग्विषये द्वादशा
न्यानिकर्माण्यध्ययनेवृत्तान्यस्यद्वादशान्यिकः द्वादशाश्रपपाठाश्चस्यजातानीत्य

सि.
कौ.
२५२

र्थः हितंभक्षाः अपूपभक्षणंहितमस्मैआपूपिकः तदस्मैदीयतेनियुक्तम् अग्रभो
जनंनियुक्तंदीयतेस्मैआग्रभोजनिकः आपूपिकः श्राणामांसौदनाट्टिठन् श्रा।
णानियुक्तंदीयतेस्मैश्राणिकः श्राणिकीमांसौदनग्रहणंसङ्घातविगृहीतार्थ
म् मांसौदनिकःमांसिकः ओदनिकः भक्तादणन्यतरस्याम् पक्षेठक् भक्तंनि
युक्तंदीयतेस्मैभाक्तः भाक्तिकः तत्रनियुक्तः आन्तरिकः आकरिकःदौवारिकः।
शौल्कशालिकः नियुक्तअधिकृतोव्यापारितइत्यर्थः अगारान्ताट्ठन् देवागारे

नियुक्तः देवागारिकः कोष्ठागारिकः भाण्डागारिकः अध्यायिन्यदेशकालात्

अदेशकालात् निषिद्धदेशकालवाचकाट्ठक् स्यात् अध्येतरि श्मशानेऽधीते श्मा

शानिकः चातुष्पथिकः चतुर्दश्याममधीते चातुर्दशिकः आमावास्यिकः कठिना

न्तप्रस्तारसंस्थानेषु व्यवहरति तत्रैव वंशकठिने व्यवहरति वांशकठिनिकः वं

शा एव आवः कठिना यस्मिन्देशे स वंशकठिनः तस्मिन्देशे या क्रिया यया अनुष्ठेयालं

तथैवानुतिष्ठेयातां तथैवानुतिष्ठतीत्यर्थः प्रास्तारिकः सांस्थानिकः निकटे वस

सि॰
कौ॰
२९३

ति नकटिको भिक्षुः आवसथात्ष्ठल् आवसथे वसति आवसथिकः षित्वाद्ङी

ष् आवसथिकी आकर्षात्पर्पादेर्भस्त्रादिभ्यः कुसीदसूत्राच्च आवसथात्किसरा

देः षितः षडेते ठगधिकारे षडितिसूत्रं वृद्धेन विहिताः स्मर्याः प्रत्ययास्तस्मठ

को विधिस्समासः प्राग्घिताद्यत् तस्मै हितमित्यतः प्राग्यदधिक्रियते तद्वहति

रथयुगप्रासङ्गम् रथं वहति रथ्यः युग्यः वत्सानां दमनकाले स्कन्धे काष्ठमास

ज्यते स प्रासंगः तं वहति प्रासंग्यः धुरो यड्ढकौ हलि चेति दीर्घे प्राप्ते नभकुर्छु

राम् रेफवान्नस्य भसऊर्करोज्ञोपधायादीर्घोनस्यात् धुर्यः धौरेयः॥खःस

र्वधुरांवहतिसर्वधुरीणः एकधुराल्लुक्च एकधुरीणः एकधुरः शकटाद

ण् शाकटंवहतिशाकटोगौः हलसीराट्ठक् हलंवहति हालिकः सैरिकःसं

ज्ञायांजन्याः जनींवधूंवहन्तिप्रापयन्तिजन्याः विध्यत्यधनुषा द्वितीया

न्ताद्विध्यतीत्यर्थेयत्स्यात् नचेत्तद्धनुःकरणंपदौविध्यन्तिपद्याःशर्कराः॥

अधनुषेतिकिम् पादंविध्यन्तिधनुषा धनगणंलब्धा अत्रन्नमेतत् धनंल

न्यः गणं लब्धा गण्यः अन्नाण्णः अन्नं लब्धा आन्नः वशं गतः वश्यः परेच्छानु
सारी पदमस्मिन्दृश्यम् पद्यः कर्दमः नातिशुष्क इत्यर्थः मूलमस्याबर्हि आव
र्हणमाबर्हः उत्पाटनं तदस्यास्तीत्याबर्हि मूलमाबर्हि येषां ते मूल्या मुद्गाः बृह
उद्यमे येषां मूलमाबृह्यते उत्पाट्यते ते मूल्याः न मूलनिष्पन्नाः मूलोत्पाटनेन वि
नाम ड्रुह्मीज्रं न धाकान्ने इत्यर्थः संज्ञायां धेनुष्या धेनुशब्दात् षुगागमो यश्च
यश्च स्वार्थे निपात्यते संज्ञायां धेनुष्या बन्धके स्थिता गृहपतिना संयुक्ते ञ्यः गृ

हपतिर्यजमानस्तेन संयुक्तो गार्हपत्यः अग्निः नौवयोधर्मविषमूलमूलसीता।

तुलाभ्यस्तार्यतुल्यप्राप्य वध्यानाम्यसमसमितसंमितेषु नावातार्यं नाव्यं वयसा

तुल्यो वयस्यः धर्मेण प्राप्यं धर्म्यम् विषेण वध्यो विष्यः मूलेनानाम्यं मूल्येन समो

मूल्यः सीतया संमिते सीत्यं क्षेत्रं तुलया समितं सीत्यं क्षेत्रं तुलया समितं तुल्यम्

धर्मपथ्यर्थन्यायादनपेते धर्मादनपेतं धर्म्यं पथ्यं अर्थ्यं न्याय्यम् छन्दसो

निर्मिते छन्दःशब्दात्तृतीयासमर्थान्निर्मितेऽर्थे यत् छन्दसा निर्मितं छन्दस्य

सि॰
कौ॰
२२५

स्‌ इच्छयाकृतमित्यर्थः उरसोण्‌च यत्‌ उरसानिर्मितः पुत्रः औरसः उरस्यः हृद
यस्यप्रियः हृद्योदेशः हृदयस्यहृल्लेखयदण्लासेष्विति हृदादेशः बन्धनेचर्षौ हृद
यशब्दात्षष्ठ्यन्ताद्बन्धनेयत्स्यात्‌ वेदेर्षिर्येयेहृदयस्यबन्धनोहृद्यः वशीकरण
मन्त्रः मतजनहलात्करणजल्पकर्षेषु मतंज्ञानंतस्यकरणंभावः साधनंवामत्य
म्‌ जनस्यजल्पोजन्यः हलस्यकर्षोहल्यः कर्षणंकर्षः साधनंवा तत्रसाधुः सा
मसुसाधुः सामन्यः ब्रह्मण्यः येचाभावकर्मणोरितिप्रकृतिभावः कर्मण्यः शर्मण्य ः

प्रतिजनादिभ्यः खञ् प्रतिजनं साधुः प्रातिजनीनः सांयुगीनः सार्वजननीनः वै
श्वजनीनः भक्ताण्णः भक्ते साधवो भक्ताः शालयः भाक्तास्तण्डुलाः परिषदो ण्यः
पारिषद्यः योगविभागसोपि पारिषदः कथादिभ्यष्ठक् कथायां साधुः काथि
कः गुडादिभ्यष्ठञ् गुडे साधुः गौडिकरदः साक्तुकः यवः पथ्यतिथिवसतिस्वप
तेर्ढञ् पथि साधु पाथेयं आतिथेयः वसनं वसतिः तत्र साधुः वासतेयी रात्रिः स्वा
पतेयं धनम् सभायाया यः सभ्यः समानतीर्थे वासी साधुरिति निवृत्तम् वसतीति

सि॰
कौ॰
२५८

वासी समानेतीर्थेगुरौ वसतीतिसतीर्थ्यः समानोपाध्यायइत्यर्थः समनोदरेशयि
तओचोदात्तः समानेउदरेशयितः स्थितःसमानोदर्योभ्राता सोदराद्यः सोदर्योभ्रा
ता इत्यर्थः प्राग्वत् प्राग्घितीयाः समाप्ताः प्राक्क्रीताच्छः तेनक्रीतमित्यतः प्राक्छो
धिक्रियते उगवादिभ्योयत् प्राक्क्रीतादित्येव उवर्णान्ताद्गवादिभ्यश्चयत्स्यात् छ
स्यापवादः शङ्कव्यंदारु वधव्यंवासःपिचव्यःकार्पासःगव्यम् नाभिनभंच नभ्योत ः
नभ्यमञ्जनंरथनाभावेवेदम् शुनःसंप्रसारणंवाचदीर्घत्वम् शुव्यंशुन्यम् ऊधसो

नङ्च ऊयत्मः कम्बलाच्च संज्ञायाम् यत्स्यात् कम्बल्यम् ऊर्णापलशतं संज्ञायां किम्
कम्बलीया ऊर्णा विभाषा हविरपूपादिभ्यः आमिक्ष्यं दधि आमिक्षीयं पुरोडाश्या
स्तण्डुलाः पुरोडाशीयाः अपूप्यं अपूपीयं तण्डुल्यं तण्डुलीयं तस्मै हितम् वत्से
भ्यो हितो वत्सीयो गोधुक् करभीयः शङ्कव्यं दारु गव्यम् हविष्यम् शरीरावयवा
द्यत् दन्त्यं कण्ठ्यं नस्यं नाभ्यम् नासिकाया नसादेश नास्यम् ये च तद्धिते यादौ त
द्धिते परे शिरःशब्दस्य शीर्षन्नादेशः स्यात् शीर्षण्यः तद्धिते किम् शिर इच्छति शिर

सि॰
कौ॰
२९७

स्यात् वा केशेषु शीर्षण्याः शिरस्याः केशाः अचि शीर्ष इति वाच्यम् अजादौ तद्धिते शि

रसः शीर्षादेशः स्थूलशिरस इदं स्थौलशीर्षम् खलयवमाषतिलवृषब्रह्मणश्च ख

लाय हितं खल्यम् यव्यम् माष्यं तिल्यं वृष्यं ब्रह्मण्यम् वाङ्थ्या अजाविभ्यां थ्यन् अ

जथ्या यूथिः अविथ्या आत्मन्विश्वजनभोगोत्तरपदात्खः आत्माध्वानौ खे एतौ खे पर

प्रकृतिस्तः आत्मने हितं आत्मनीनम् विश्वजनीनम् कर्मधारयादेवेष्यते षष्ठीतत्पु

रुषाद्बहुव्रीहेश्च छ एव विश्वजनीयम् पंचजनादुपसंख्यानम् पंचजनीनम् सर्वजना

१२

ह्स्वरश्च सार्वजनिकः सर्वजनीनः महाजनाट्ठञ् महाजनिकः भोगोत्तरपदात्ख
त्वपि मातृभोगीणः पितृभोगीणः राजभोगीणः आचार्यादणत्वंच आचार्यभोगीनः
सर्वपुरुषाभ्यां णढञौ सर्वाण्णो वेति वक्तव्यम् सर्वस्मै हितं सार्वम् सार्वीयं पुरुषाद्व
धविकारसमूहतेनकृतेषु भाष्यकारप्रयोगात्तेनेमसहन्दमध्ये निर्देशः पुरुषस्य
वधः पौरुषेयः तस्येदमित्यणि प्राप्ते पुरुषस्य विकारः पौरुषेयः प्राणिरजतादिभ्यो
ञितिप्रञिप्राप्ते तस्य समूहः इत्यणि प्राप्ते एकाकिनोपि पथिनः पौरुषेयहृनाड्वेतिमा

सि।
कौ।
२५८

घः। तेन कृते ग्रीष्मे श्राणि श्रामे अग्रेण्यत्प्रमादादौ अग्राभेषु वेति विवेकः। माणवचरका

भ्यां खञ्। माणवायहितं माणवीनं चारकीणम्। तदर्थं विकृतेः प्रकृतौ। विकृतिवा

चकाच्चतुर्थ्यन्तात्तदर्थायां प्रकृतौ वाच्यायां प्रत्ययः स्यात्। अङ्गारेभ्य एतानि अङ्गारी

याणि काष्ठानि प्राकारीया इष्टकाः। शङ्कव्यं दारु। छदिरुपधिबलेर्ढञ्। छादिषेया

णि तृणानि। बालेयास्तण्डुलाः। उपधिशब्दात्स्वार्थे इष्यते। उपधीयते इत्युपधिः रथा

ङ्गं। तदेव औपधेयम्। ऋषभोपानहोर्ञ्यः। छस्यापवादः। आर्षभ्यो वत्सः। औपानह्यो मुञ्ज

जः चर्मणःप्रत्ययमेवपूर्वविप्रतिषेधेन औपानह्यं चर्मणोञ् चर्मणोयाविकृतिस्त

द्धावकादञ्स्मात् वध्रा इदंवाध्रं चर्मवारत्रं तदस्यतदस्मिन्स्यादिति प्राकारस्यासा

सामिष्टकानांस्यात् प्राकारीयाइष्टकाः प्रासादीयंदारु प्राकारोस्मिन्स्यात् प्राका

रीयोदेशः इतिप्राग्घितल्लौकिकीं विवक्षामनुसारयति तेनेहन प्रासादोदेवदत्तस्य

स्यादिति परिखायाढञ् पारिखेयीभूमिः ऋणयोः पूर्णोवधिः प्राग्वतेष्ठञ् तेनतु

ल्यमितिवतिंवक्ष्यति ततःप्राक्ठञ् अधिक्रियते आर्हादगोपुच्छसंख्यापरिमाणा

सि॰
कौ॰
२९५

ट्ठक् तदर्हतीत्येतदभिव्याप्य ठञधिकारमध्ये ठञोपवादः ठगधिक्रियते गोपुच्छा
दीन्वर्जयित्वा असमासे निष्कादिभ्यः आर्हादित्येतत् तेन क्रीतमित्यावत् सम
दशास्त्रामनुवर्त्तते निष्कादिभ्योऽसमासे ठक् स्यात् आर्हीयेष्वर्थेषु नैष्किकः
समासेन्तु ठञ् परिमाणान्तस्यासंज्ञाशाणयो उत्तरपदवृद्धिः स्यात् ञिदादौ प
रमनैष्किकं असंज्ञेति किं पञ्चकलापाः परिमाणमस्य पाञ्चकलापिकः अस
मासग्रहणं ज्ञापकं भवति इतःप्राक् ठञ्विधिरिति तेन सर्वगवं यवापूपमित्या

दि सिद्दम् इत ऊर्ध्वं संख्यापूर्वपदानां तद्धितग्रहणं प्राग्वतेर्विधते तस्मात्कि पा

रायणंतुरायणं चान्द्रायणं वर्त्तयति पारायणिकः द्वैपारायणिकः श्रूलकीति किं

द्वाभ्यां शूर्पाभ्यां क्रीतं द्विशूर्पम् द्विशूर्पेण क्रीतं शूर्पादञ् माभूत् किन्तद्धश्च द्विशौ

र्पिकम् अर्धात्परिमाणस्य पूर्वस्य तु वा अर्धात्परिमाणवाचकस्योत्तरपदस्यादेर्

वोवृद्धिः पूर्वपदस्य तु वा ञ्णिति किति च अर्धद्रोणेन क्रीतं अर्धद्रौणिकम् आर्ध

द्रौणिकम् नातः परस्य अर्धात्परिमाणाकारस्य वृद्धिर्न पूर्वस्य तु वा ञ्णिदादौ अर्ध

सि॰
कौ॰
३००

प्रस्थिकम् आर्धप्रस्थिकम् अतः किं अर्धकौडविकं तपरः किं अर्धखार्यां भवा अ
र्धखारी अर्धखारीभार्य इति ह्रि ठ्ञिनिमित्तमेति पुंवद्भावनिषेधो न स्यात् शताच्च ठन्य
तावशते शतेन क्रीतं शत्यं शतिकं अशते किं शतं परिमाणमस्य शतकः सङ्घः।
इह न प्रत्ययार्थो वस्तुतः प्रकृत्यर्थान्न भिद्यते तेन ठञ् अनेन असमास इत्येव द्विश
तेन क्रीतं द्विशतकम् संख्याया अतिशदन्तायाः कन् संख्यायाः कन् आर्हीयेऽर्थे न
त्यन्तशदन्तायाः पञ्चभिः क्रीतः पटः पञ्चकः बहुकः गणकः अन्त्यायास्तु सा

प्रतिकः वावारिंशत्कः वतोरिड्वा वतन्तात्कनइड्वागम्स्यात् तावतिकः तावत्कः
यावतिकः यावत्कः विंशतित्रिंशद्भ्यां ड्वुनसंज्ञायाम् योगविभागः कर्तव्यः आ
भ्यां कन्स्मात् आर्हीयेर्थे असंज्ञायां ड्वुन्स्यात् कनोपवादः विंशकः त्रिंशकः
संज्ञायां तु विंशतिकः त्रिंशत्कः कंसाट्टिठन् टोङीबर्थः इकार उच्चारणार्थः
नकारः स्वरार्थः कंसिकः कंसिकी अर्धाच्चेति वक्तव्यम् अर्धिकः अर्धिकी का
र्षापणाड्डिठन्प्रतिरस्य च वा कार्षापणाट्टिठन्वक्तव्यः प्रतिश्चास्यादेशो वा व

सि॰
कौ॰
३०१

कार्षापणिकः कार्षापणिकी प्रतिकः प्रतिकी शूर्पादञन्यतरस्याम् शूर्पादार्हीदञ्
प्रत्ययोभवत्ययोभवत्यन्यतरस्याम् आर्हीयेष्वर्थेषु शूर्पेणक्रीतं शौर्पं शौर्पिकम् श
तमानविंशतिकसहस्रवसनादण् एभ्योऽण्स्यात् ठञ्ठकोरपवादः शतमाने
नक्रीतंशातमानम् वैंशतिकम् साहस्रंवासनम् अध्यर्धपूर्वाद्विगोर्लुगसंज्ञाया
म् अध्यर्धपूर्वात् द्विगोश्चपरस्यार्हीयस्यप्रत्ययस्यलुक्स्यात् असंज्ञायांविषये अ
ध्यर्धकंसम् द्विकंसम् अध्यर्धशूर्पं द्विशूर्पं संज्ञायांतु पाञ्चकपालिकम् विभाषा

कार्षापणसहस्राभ्याम् अध्यर्धपूर्वाद्द्विगोश्च कार्षापणसहस्रान्तात् परस्यार्ही
यस्य प्रत्ययस्य लुग्वा स्यात् अध्यर्धकार्षापणम् अध्यर्धकार्षापणिकम् डोपसंख्या
निकस्य टिठनोऽलुक्पक्षे प्रतिरादेशो विकल्पितः अध्यर्धप्रतिकं द्विप्रतिकं अध्य
र्धसहस्रम् अध्यर्धसाहस्रम् द्विसहस्रम् द्विसाहस्रम् द्वित्रिपूर्वान्निष्कात् लुग्वा
स्यात् द्विनिष्कं द्विनैष्किकम् त्रिनिष्कं त्रिनैष्किकम् बहुपूर्वाच्चेति वक्तव्यम् ब
हुनिष्कम् बहुनैष्किकम् बिस्ताच्च द्वित्रिपूर्वाद्बिस्तादार्हीयस्य लुग्वा द्विबिस्तं द्वि

सि॰
कौ॰
३०२

वैस्तिकमित्यादि खार्यां ईकन् अध्यर्धखारीकम् द्विखारीकम् केवलायाश्चेति वा-
च्यम् खारीकम् काकिण्याश्चोपसंख्यानम् अध्यर्धकाकिणीकम् द्विकाकिणी-
कम् विंशतिकात्ः अध्यर्धपूर्वाद्द्विगोरित्येव अध्यर्धविंशतिकीनं द्विविंशतिकी-
नं पणपादमाषशताद्यत् अध्यर्धपण्यम् अध्यर्धपाद्यम् द्विपाद्यम् इह पादः पदि-
ति न यस्येतिलोपस्य स्थानिवद्भावात् पद्यत्यतदर्थे इत्यपि न शाणपद्भार्थ्येमेव तत्र ग्र-
हणात् शाणाद्वा यत्स्यात् पक्षे ठञ् तस्य लुक् अध्यर्धशाणं अध्यर्धशाण्यं द्विशा-

वीदण्ड शाणादिसंववाघन् तेनैवरूपम् परिमाणान्तस्यासंज्ञाशाणयोरिति पंचै

दामादादिद्विहडिरेव द्वैशाणं द्विशाण्यं द्विशाणं इह ठञादयस्त्रयोदशप्रत्ययाः प्र

कृतास्तेषां समर्थविभक्तयः प्रत्ययार्थाश्चाकाङ्क्षितास्त इदानीमुच्यन्ते तेनक्रीतम् ट

ञ् गोपुच्छेनक्रीतंगौपुच्छिकम् साप्तशतिकम् प्रास्थिकंठक् नैष्किकम् रूप्यो

ष्पाः गोप्यारूप्यस्मात् नहितल्लुकि लुक्तद्धितलुकीतिलुकोपवादः पञ्चभिर्गर्गीभि

भिः क्रीतःपटः पञ्चगर्गिः तस्यनिमित्तंसंयोगोत्पातौ संयोगःसंबन्धः उत्पातः श

सि॰
कौ॰
३०३

णिनां शुभाशुभसूचकः शुभाशुभसूचको महाभूतविपरिणाम उत्पात इति काशिका
याम् शतस्य निमित्तं धनपतिना संयोगः शत्यः शतिकः शत्यं शतिकं दक्षिणाक्षिस्प
न्दनं शतस्य निमित्तमित्यर्थः वातपित्तश्लेष्मभ्यः शमनकोपनयोरुपसंख्यानम् वा
तस्य शमनं कोपनं वा वातिकं पैत्तिकं श्लैष्मिकम् सन्निपाताद्वेति वक्तव्यम् सान्नि
पातिकम् गोद्व्यचोऽसंख्यापरिमाणाश्वादेर्यत् गोःनिमित्तं संयोग उत्पातो वा गव्यः
द्व्यचः धनस्य निमित्तं संयोग उत्पातो वा धन्यः स्वर्ग्यः गोद्व्यचः किं विजयस्य वैजयि

कः प्रंसेत्यादि किं पश्चान्निमित्तं पञ्चकं सप्तकं प्रास्थिकम् खारीकम् प्रस्था

दि प्रास्थिकं मासिकम् ब्रह्मवर्चसात् पुरु[illegible]ध्यानम् ब्रह्मवर्चसम् पु

ण्याहश्च तावत् पृथ्वीयाः प्रभः सर्वभूमिपृथिवीभ्यामणञौ सर्वभूमिशब्दात् पृथि

वीशब्दाच्च यथासंख्यमणञौ सर्वभूमेर्निमित्तं संयोगउत्पातोवा सार्वभौमः पार्थिव ः

सर्वभूमिरनुशतिकादिषु पठ्यते तस्येश्वरः तत्रविदित इति च तत्रविदित इत्यर्थे

सर्वभूमेरीश्वरः सर्वभूमौ विदितोवा सार्वभौमः पार्थिवः लोकसर्वलोकाट्ठञ् लौ

किकः ऐडपातिकादिवा उभयपदवृद्धिः सार्वलौकिकः तस्यवापः उप्यतेस्मि
न्निति वापःक्षेत्रम् प्रास्थिकं द्रौणिकम् खारीकम् पात्रशब्दः परिमाणवाचकः
पात्रस्यवापः क्षेत्रंपात्रिकं पात्रिकीक्षेत्रभक्तिः तदस्मिन्वृद्ध्यायलाभशुल्कोपदा
दीयते वृद्धिःदीयतेइत्यादिक्रमेणप्रत्येकंसम्बन्धादेकवचनम् पञ्चास्मिन्वृद्धिः
आयःलाभः शुल्कउपदावादीयते पञ्चकः शत्यः शतिकः साहस्रः उत्तमर्णे
नमूलातिरिक्तंग्राह्यंवृद्धिः ग्रामादिषुस्वामिग्राह्योभागआयः विक्रेत्रामूल्याद

यिकं ग्राम्यंलाभः रक्षानिर्वेशोराजभागः शुल्कम् उत्कोचउपदा वनर्थ्यथेउपसं
ख्यानम् पंचास्मैवृद्ध्यादिदीयतेपञ्चकोदेवदत्तः सममप्राप्लोणदानमितिवदथिक
रणविवक्षावा प्रकरणार्थाहृन् यथाक्रमेठक् टिठनोरपवादः द्वितीयोवृद्ध्यादिर
स्मिन्दीयते द्वितीयिकः तृतीयिकः चतुर्थिकः अर्धपाद्वोन्रूपकस्यार्थेत्रूठः भागाद्यत्
चानवठन्॥ भागशाद्वोपित्रूपकस्यार्थे भागोवृद्ध्यादिरस्मिन्दीयतेभाग्यंशतंभागिकं
भाग्याभागिकाविंशतिः तदहरतिवहतिभ्रावहतिभाराद्वंशादिभ्यः वंशादिभ्यः प

सि॰
कौ॰
३०५

रोयोभारशब्दस्तदन्तंयत्प्रातिपदिकंतत्प्रकृतिकाद्द्वितीयान्तादित्यर्थः वंशभारंहर-
तिवहत्यावहतिवावांशभारिकः पैल्वभारिकः भाराद्वंशादिभ्यइत्यस्यव्या
ख्यान्तरम् भारभूतेभ्योवंशादिभ्यइतिभारभूतान्वंशान्हरति वांशिकः पैल्वकः वस्न
द्रव्याभ्यांठन्कनौ यथासंख्यंस्तः वस्नंहरतिवहत्यावहतिवावस्निकः द्रव्यकः स
म्भवत्यवहरतिपचति प्रस्थंसंभवतिप्रास्थिकः कटाहः प्रस्थंस्वस्मिन्समावेशयती
त्यर्थः प्रास्थिकीब्राह्मणी प्रस्थमुपसंहरतिपचतिवेत्यर्थः तत्पचतीतिद्रोणादण्

व द्रोणं पचति द्रौणी द्रौणिकी आढकाचितपात्रात्खोऽन्यतरस्याम् पक्षे ठञ् आ
ढकं संभवत्यवहरति पचति वा आढकीना आढकिकी आचितीना आचितिकी
पात्रीणा पात्रिकी द्विगोः ष्ठंश्च आढकाचितपात्रादित्येव आढकाद्यन्ताद्द्विगोः
संभवत्याद्यर्थेषु ष्ठन् खौ वा स्तः पक्षे ठञ् तस्याध्यर्धेति लुक् षित्त्वान्ङीष् द्व्याढकि
की द्व्याढकीना द्विगोरिति ङीप् द्व्याढकी द्व्याचितिकी द्व्याचितीना अपरिमाणे
ति ङीप्निषेधः द्व्याचिता त्रिपात्रिकी त्रिपात्रीणा त्रिपात्री कुलिजाल्लुक्खौ च कुलि

जान्ताद्विगोः संभवत्यादिष्वर्थेषुलुक्खौ स्तः वात् ष्ठन् वत्सगभावेत्स्त्रवाण
द्विकुलिजी द्विकुलिजीना द्विकुलिजिकी द्वैकुलिजिकी सोऽस्यांशवस्नभृतयः अं
शोभागः वस्नोमूल्यम् भृतिर्वेतनं पञ्च अंशोवस्नोभृतिर्वास्य पञ्चकः तदस्यपरि
माणम् प्रस्थंपरिमाणमस्यप्रास्थिकोराशिः संख्यायाः संज्ञासंघसूत्राध्ययनेषु॥
ष्वेसत्रमनुवर्तते तत्रसंज्ञायांस्वार्थेप्रत्ययोवाच्यः यद्वाद्व्येकयोरितिवत्संख्या॥
मात्रहेतोः परिमाणिनिप्रत्ययः पञ्चैवपञ्चकाः शकुनयः पञ्चपरिमाणमेषामि

तिवा सङ्ख्ये पञ्चकाः सूत्रेष्टकम् पाणिनीयम् सङ्ख्याग्रहमशाणिमस्नेहवृत्वात्
सूत्रेश्वृषणपानम् पञ्चकमध्ययनम् स्तोमेडविधिः पञ्चदशामन्त्राः परिमाणम्
सपञ्चदशाः सप्तदशाः एकविंशाः सोमयागेषुच्छन्दोगैः क्रियमाणाः स्तोत्रादिसंस्ति
कास्तत्रिस्तोमः एकविंशतित्रिंशञ्चत्वारिंशत्पञ्चाशत्षष्टिसप्तत्यशीतिनवतिश
तम् तदस्यपरिमाणमित्यनुवर्तते एतेरुड्भिशाद्यानिपात्यन्ते यद्विलक्षणेनाव
यवेनत्रिपातनात्सिद्धम् पञ्चानांटिलोपः तिश्चप्रत्ययः द्वौपञ्चतौपरिमाणमस्य

सि॰
कौ॰
३०७

सङ्ख्यपंक्ति द्वयोर्दशतोर्विंभावः शतिश्च प्रत्ययः द्वौदशतौ परिमाणमस्य सङ्ख्य विंशतिः त्रयाणां त्रिंभावः शच्च प्रत्ययः त्रयोदशतः परिमाणमस्य त्रिंशत् चतुर्णां चत्वारिंभावः शच्च प्रत्ययः चत्वारोदशतः परिमाणमस्य सङ्घस्य चत्वारिंशत् पञ्चानामाकारः शच्च प्रत्ययः पञ्चदशतः परिमाणमस्य पञ्चाशत् षषः षं तिश्च प्रत्ययः षड् दशतः परिमाणमस्य षष्टिः सप्तानां तिप्रत्ययः सप्तदशतः परिमाणमस्य सप्ततिः अष्टानामशीभावस्तिश्च प्रत्ययः अष्टौदशतः परिमाणःमस्य अशीतिः नवा

३३

नांतिप्रत्ययः नवदशतःपरिमाणमस्य नवतिः दशानांशभावः तस्य प्रत्ययः

दशदशतः परिमाणमस्य शतम् पञ्चद्दशतौ वर्गौ वा पञ्च परिमाणमस्य पञ्च

त् वर्गः दशत् एते पञ्चकः दशकः त्रिंशच्चत्वारिंशतोर्ब्राह्मणे संज्ञायां डण् त्रिं

शदध्यायाः परिमाणमेषां ब्राह्मणानां त्रैंशानि चात्वारिंशानि तदर्हति लब्धुं यो

ग्यो भवतीत्यर्थे द्वितीयान्तात् ठञादयः स्युः श्वेतच्छत्रमर्हति श्वैतच्छत्रिकः छे

दादिभ्यो नित्यम् नित्यमाभीक्ष्णम् छेदं नित्यमर्हति छैदिको वेतसः [illegible]

सि॰
कौ॰
३०८

त्वात् विरागमविरङ्गंच विरागंनित्यमर्हति वैरागिकः वैरङ्गिकः शीर्षच्छेदाद्यच्च।
शिरश्छेदंनित्यमर्हति शीर्षच्छेद्यः शैर्षच्छेदिकः यत्ठकौ। सन्नियोगेनशिर
सः शीर्षभावोनिपात्यते दण्डादिभ्यः एभ्योयत्स्यात् दण्डमर्हतिदण्ड्यः अर्घ्यः
वध्यः पात्राद्घंश्च चाद्यत् तदर्हतीत्यर्थे पात्रियः पात्र्यः कडङ्करदक्षिणाच्छच
चाद्यत् कडंकरोतीतिविग्रहेतत एवनिपातनान्नवसः कडङ्करंमाषमुद्गादिका
ण्डमर्हतीतिकडङ्करीयोगौः कडङ्कर्यः दक्षिणामर्हतिदक्षिणीयःदक्षिण्यः

स्थालीबिलात् स्थालीबिलमर्हन्तिस्थालीबिलीयास्तण्डुलाः स्थालीबिल्याः पा

कयोग्याइत्यर्थः यज्ञर्त्विग्भ्यांघखञौ यथासंख्यंस्तः यज्ञमृत्विजंवार्हतीतियज्ञि

यः ऋत्विजीनः यजमानः यज्ञर्त्विग्भ्यांतत्कर्मार्हतीत्युपसंख्यानम् यज्ञकर्मार्ह

तीतियज्ञियोदेशः ऋत्विक्कर्मार्हतीतिऋत्विजीनं ब्राह्मणकुलम् आर्हीयाणां

ठगादीनांद्वादशानांपूर्णोवधिः अतःपरंठञेव पारायणतुरायणचान्द्राय-

णंवर्तयति पारायणंवर्तयति अधीतेपारायणिकः छात्रः तुरायणंयज्ञविशे

षः तं वर्तयति तौरायणिको यजमानः चान्द्रायणं तपो वर्तयति चान्द्रायणिकस्त
पस्वी संशयमापन्नः संशयविषयीभूतोर्थः सांशयिकः योजनं गच्छति यौ
जनिकः क्रोशशतयोजनशतयोरुपसङ्ख्यानम् क्रोशशतं गच्छति क्रौश
शतिकः काकः यौजनशतिको हंसः ततोभिगमनमर्हतीति वक्तव्यम् क्रोशश
तादभिगमनमर्हति क्रौशशतिको भिक्षुः यौजनशतिकश्चाचार्यः पथः ष्कन् पथि
षाद्वाद्वितीयासमर्थाद्गच्छतीत्यर्थे ष्कन्प्रत्ययो भवति षकारो ङीषर्थः नकारश्च

रार्थः पन्थानंगच्छतिपथिकः पथिकी पक्षोणोनित्यम् पन्थः पन्थइत्ययमादे
शोणश्चप्रत्ययः नित्यंगच्छतीत्यस्मिन्नर्थेपन्थानंनित्यंगच्छतिपान्थः पन्था उत्तरा
पथेनाहृतंच उत्तरापथेनाहृतमौत्तरापथिकः आहृतप्रकरणेवारिजङ्गलस्थ
लकान्तारपूर्वपदादुपसंख्यानम् वारिपथेनाहृतंवारिपथिकंवारिपथेनगच्छति
वारिपथिकइत्यादि कालात् कुष्ठादिभ्योणित्यतःप्रागयमधिकारः तेननिर्वृत्त
म् अह्नानिर्वृत्तमाह्निकंमासिकम् तमधीष्टोभृतोभूतोभावी अधीष्टः सत्कृत्य

सि॰
कौ॰
३९०

व्यापारितःभृतोवेतनेनक्रीतः भूतःस्वसत्तयाव्याप्तकालः भावीतादृशएवानाग
तः मासमधीष्टोमासिकः अध्यापकःमासंभृतोमासिकः कर्मकरः मासंभूतोमा
सिकोव्याधिः मासंभावीमासिकउत्सवः मासाद्वयसियत्खञौ ठञोपवादःमा
संभूतोमास्यः मासीनः द्विगोर्यप् मासाद्वयसीत्यनुवर्त्तते द्वौमासौभृतोद्विमास्यः
षण्मासाण्ण्यच्च वयसीत्येवयबनुवर्त्ततेचाट्ठञ् तेनत्रैरूप्यंषाण्मास्यःषण्मास्य ः
षाण्मासिकः अवयसिठंश्च चाण्ण्यप् षाण्मासिकोव्याधिःषाण्मासिकोरोगः षा

एतास्मिन्वयसिः समायाःखः समामधीष्टोभृतोभूतोभावीवासमीनः द्विगोर्वा ख
इत्येववर्त्ततेनपरिजय्यात्ततःप्राक् निर्हृतादिष्वर्थेषुपञ्चस्वप्रत्ययाः द्विसमीनः द्वैसमि
कः रात्र्यहःसंवत्सराच्च द्विगोरित्येवद्विरात्रीणः द्वैरात्रिकः त्रिरात्रीणः त्रैरात्रिकःद्व्य
हीनः द्वैयह्निकः त्र्यहीनः त्रैयह्निकः समासान्तविधेरनित्यत्वाट्टच् द्विसंवत्सरी
णः संख्यायाःसंवत्सरसंख्यस्यच संख्यायाउत्तरपदस्यवृद्धिःजितादौद्विसांवत्स
रिकः द्विषष्टीभृतोद्विषाष्टिकः संख्यायाः परिमाणान्तस्येत्येवसिद्धेसंवत्सरग्रहणं

परिमाणग्रहणेकालपरिमाणस्याग्रहणार्थम् तेनहैमसमिक इत्युत्तरपदवृद्धिर्न
वर्षाल्लुक्च वर्षशब्दान्ताद्विगोःवाखः एतेठञ्वाचलुक त्रीणिरूपाणि द्विवर्षीणो
व्याधिः द्विवर्षः वर्षस्याभविष्यति उत्तरपदस्यवृद्धिःस्यात् द्विवार्षिकःभविष्यति
तुद्वैवर्षिकः अधीष्टभृतयोरभविष्यतीतिप्रतिषेधोनगम्यते हितत्रभविष्यत्ता।
नतुतद्धितार्थः द्वेवर्षे अधीष्टोभृतोवाकर्मकरिष्यतीतिद्विवार्षिकोमनुष्यः प
रिमाणान्तस्यासंज्ञाशाणयोः द्वौकुडवौप्रयोजनमस्यद्विकौडविकः द्वाभ्यांस

वर्णाभ्यांक्रीतंद्विसौवर्णिकं द्विनैष्किकम् अमंतेनेतिकिं पञ्चकलायाःपरिमाण
मस्यपाञ्चकलायिकम् तद्धितार्थः संताद्वैषाणं ऊलिजशाहम्मपिकेचित्पठन्ति
द्वैऊलिजिकः विंशतिनिमम् वर्षशताद्वान्नाद्विगोः प्रमयस्यलकथ्यात् येनेवेष
नयोर्ष्ये द्विवर्षोदारकः षष्टिकाःषष्टिरात्रेणपच्यन्ते बहुवचनमत्रम् षष्टि
कोधान्यविशेषः तृतीयान्तात्कन् रात्रिशब्दलोपश्चनिपात्यते तेनपरिजय्य
लभ्यकार्यमुकरम् मासेनपरिजय्योजेतुंशक्योमासिकोव्याधिः मासेनलभ्यं

कार्यं स करं वा मासिकम् तदस्य ब्रह्मचर्यम् द्वितीयान्तात्कालवाचिनः अस्मिन्नर्थे
प्रत्ययः स्यात् अत्यन्तसंयोगे द्वितीया मासं ब्रह्मचर्यमस्य मासिब्रह्मचारी आर्धमासि
कः यद्वा प्रथमान्ताद्देशेऽर्थे प्रत्ययः मासोऽस्येति मासिकं ब्रह्मचर्यम् महानाम्न्या।
दिभ्यः षष्ठ्यन्तेभ्य उपसंख्यानम् महानाम्न्यो नाम विदामघवन्नित्याद्या ऋचस्तासां ब्र
ह्मचर्यमस्य माहानाम्निकः हरदत्तस्तु भस्याढे तद्धिते पुंवद्भावान्माहानामिक इत्या
ह चतुर्मास्याण्ण्यो यज्ञे तत्र भवे चतुर्षु मासेषु भवन्ति चातुर्मास्यानि यज्ञाः अण् संज्ञायाम्।

म् चतुर्षु मासेषु भवति चातुर्मासी आषाढीप्रभृतीषु तस्य दक्षिणा यज्ञाख्येभ्यः
दक्षिणेत्यस्मिन्नर्थे ठञ् द्वादशाहस्य दक्षिणा द्वादशाहिकी यज्ञाख्याग्रहणादकाला
दपि आग्निष्टोमिकी वाजपेयिकी तत्र च दीयते कार्यं भववत् प्रावृषि दीयते कार्यं
वा प्रावृषेण्यं शारदम् कालाधिकारस्य प्रयोगे विधिः व्युष्टादिभ्योऽण् व्युष्टे दीयते का
र्यं वा वैयुष्टम् व्युष्ट तीर्थ संग्राम प्रवास इत्यादि तेन यथाकथाचहस्ताभ्यां णयतौ।
यथाकथाचेत्ययमव्ययसंघातस्तृतीयान्ताद्धस्तशब्दाच्च यथासंख्यं णयतौ स्तः अर्थाभ्यां

सि॰
कौ॰
३१२

त्तयथासंख्येनेत्यते यथाकथाचदीयतेकार्यंवायाथाकथाचम् अनादरेणदेयंका
र्यंवेत्यर्थः हस्तेनदीयतेकार्यंवाहस्त्यम् सम्पादिनि तेनेत्येव कर्णवेष्टकाभ्यांसम्पा
दिकार्णवेष्टकिकंमुखम् कर्ण्णलङ्काराभ्यामवश्यंशोभतेइत्यर्थः कर्मवेशा
द्यत् कर्मणासंपद्यतेकर्मण्यंशौर्यम् वेशेनसंपाद्योवेश्यः नटःवेशःकृत्रिमआका
रः तस्मैप्रभवतिसन्तापादिभ्यः सन्तापायप्रभवतिसान्तापिकः सांग्रामिकः यो
गाद्यच्च योगायप्रभवतियोग्यः यौगिकः कर्मणउकञ् कर्मणेप्रभवति।

कार्म्मिकम् समयस्तदस्य प्राप्तम् समयः प्राप्तोस्य सामयिकम् ऋतोरण् अत्र ।
प्राप्तोस्य आर्त्तवम् कालाद्यत् कालः प्राप्तोस्य काल्यं शीतम् प्रकृष्टे ठञ् कालादि-
मेव तदस्येति च प्रकृष्टो दीर्घः कालोस्येति कालिकं वैरम् प्रयोजनं तदस्येत्येव
इन्द्रमहः प्रयोजनमस्य ऐन्द्रमहिकम् प्रयोजनं फलं कारणं च विशाखाषाढाद
ण्मन्थदण्डयोः आभ्यामण्स्यात् प्रयोजनमित्यर्थे क्रमात् मन्थदण्डयोरर्थे
योः विशाखा प्रयोजनमस्य वैशाखो मन्थः आषाढो दण्डः चूडा प्रयोजनमस्य चौ

सि॰
कौ॰
३१४

दिभ्यउपसंख्यानम् चूडाप्रयोजनमस्यचौडं श्रद्धाप्रयोजनमस्यश्राद्धम् अनुप्रवच
नादिभ्यश्छः अनुप्रवचनंप्रयोजनमस्यानुप्रवचनीयम् समापनात्सपूर्वपदात् व्या
करणसमापनंप्रयोजनमस्य व्याकरणसमापनीयः एकागारिकट्चौरे एकमगा
रंप्रयोजनमस्यमस्कुभिक्षोः सएकागारिकश्चौरः आकालिकडाद्यन्तवचने समा
नकालावाद्यन्तौयस्येत्याकालिकः समानकालस्याकालआदेशः इकट्चनि
पात्येत आशुविनाशीत्यर्थः पूर्वेदिवेममथ्याह्लादावत्पदिनान्तरेणैवनष्टइति

ति प्रकालादृश्च वृद्धप्रकालिका आकालिकी विद्युत् ठञः पूर्णोवधिः तेनतु

ल्यं क्रिया चेद्वतिः ब्राह्मणेन तुल्यं ब्राह्मणवदधीते क्रिया चेत्किम् गुणतुल्ये मा भू

त् पुत्रेण तुल्यः स्थूलः तत्र तस्येव मथुरायामिव मथुरावत् स्रुघ्ने प्राकारः चैत्रस्ये

व चैत्रवन्मैत्रस्य गावः तदर्हम् विधिमर्हतिविधिवत्पूज्यते क्रियाग्रहणं मण्डूकस

मानुवर्तते तेनेह न राजानमर्हति छत्रम् तस्य भावस्त्वतलौ प्रकृतिजन्यबोधे प्र

कारो भावः गोर्भावः गोत्वं गोता त्वान्तं क्लीवं तलन्तं स्त्रियां आ च त्वात् ब्राह्मणस्त्व

सि॰
कौ॰
३१५

मतः प्राक् त्वतलावधिक्रियेते अपवादैः सह समावेशार्थं गुणवचनादिभ्यः क
र्मणि विधानार्थं चेदम् चकारेण नञ्स्नञावपि समावेशार्थः स्त्रिया भावः स्त्रैणं स्त्री
त्वं स्त्रीता पौंस्नं पुंस्त्वं पुंस्ता न नञ्पूर्वात्तत्पुरुषादचतुरसङ्गतलवणवटयुधकत
रसलसेभ्यः इतः परं ये भावप्रत्ययास्ते नञ्तत्पुरुषान्न स्युः चतुरादीन्वर्जयित्वा व
क्ष्यति पत्यन्तपुरोहितादिभ्यो यगिति अपतित्वं अपटुत्वं नञ्पूर्वात् किं बार्हस्पत्यं त
त्पुरुषात् किं नास्य पटवः सन्तीत्यपटुस्तस्य भाव आपटवम् अचतुरेति किं आचतुर्य

म् आसङ्गत्यम् आलवण्यम् आवट्यम् आयुध्यम् आकत्यम् आरस्यम् आलस्यम्

पृथ्वादिभ्यइमनिज्वा वावचनमणादिसमावेशार्थम् रऋतोहलादेर्लघो रिष्ठे

मेयस्सुटेः टेर्लोपःस्यात् इष्ठेमेयस्सु पृथोर्भावः प्रथिमापार्थवंम्रदिमामार्दवम्

वर्णदृढादिभ्यःष्यञ्चचादिमनिच् शौक्ल्यं शुक्लिमा दार्ढ्यम् पृथुमृदुभृशकृश

दृढपरिवृढानामेवरत्वम् इडिमाघोड्डीवर्षः ऊँचितीयाथाकामी गुणवचनब्रा

ह्मणादिभ्यःकर्मणिच चाद्भावे जडस्यकर्मभावोवाजाड्यं मौढ्यं ब्राह्मण्यम् अर्हतो

सि॰
कौ॰
३१८

नञ्व अर्हतोभावःकर्मवा आर्हन्त्यं आर्हन्तीब्राह्मणादिराकृतिगणः यथातथ
यथापुरयोःपर्यायेण नञःपरयोरेतयोः पूर्वोत्तरपदयोःपर्यायेणादेरवृ
द्धिःसिदादौ अयथातथाभावः आयथातथ्यम् अयाथातथ्यम् आयथापुर्यम्
अयाथापुर्यम् आपादपरिसमाप्तेर्भावकर्माधिकारः चातुर्वर्ण्यादीनां स्वार्थउ
पसंख्यानम् चत्वारोवर्णाश्चातुर्वर्ण्यम् चातुराश्रम्यम् त्रैस्वर्यं षाड्गुण्यं सान्नि
ध्यंसामीप्यम् औपम्यम् त्रैलोक्यम् सर्वैर्वेदाः सर्ववेदास्तानधीतेसर्ववेदः सर्वा

देरितिलक एव वा सार्ववैद्यः चतुर्वेदस्योभयपदवृद्धिश्च चत्वारो वेदानधीतेच
तुर्वेदः स एव चातुर्वैद्यः चतुर्विद्यस्येतिनिपातादन्यत्र चतुर्विद्य एव वा चातुर्वैद्यः स्ते
नाद्यन्नलोपश्च नेति सङ्घातग्रहणं स्तेनवीर्य्येव वाद्यस्य स्तेनस्य भावः कर्म वा स्ते
यम् स्तेनादिति योगं विभज्यते स्तेयमिति अन्ये केचिदिच्छन्ति सख्युर्यः सख्यु
र्भावः कर्म वा सख्यम् दूतवणिग्भ्यां च दूतस्य भावः कर्म वा दूत्यम् वणिज्यमि
ति काशिकामाधवस्तु वणिज्याशब्दः स्वभावात् स्त्रीलिंगः भाव एव चात्र प्रत्ययो

सि॰
कौ॰
३९७

नत्तकर्मणीत्याहु भाष्येतुदूतवणिग्भ्यांचेतिनास्त्येवब्राह्मणादित्वाद्वाणिज्यमपि
कपिज्ञात्योर्ढक् कापेयंज्ञातेयम् पत्यन्तपुरोहितादिभ्योयक् सैनापत्यंपौरो
हित्यम् राजाऽसमासेयकंलभतेइत्यर्थः राज्ञोभावःकर्मवाराज्यम् समासेतुब्रा।
ह्मणादित्वात्ष्यञ् आधिराज्यम् प्राणभृज्जातिवयोवचनोद्गात्रादिभ्योऽञ् प्राणभृ
ज्जाति आश्वं औष्ट्रं वयोवचन कौमारं कैशोरम् औद्गात्रम् औन्नेत्रम् सौष्टवम् दौ
ष्टवम् हायनान्तयुवादिभ्योऽण् द्वैहायनम् त्रैहायनम् यौवनम् स्थाविरम् स्रो

त्रियम्यन्तोपधाच्च शौचम् कुशलचपलनिपुणपिशुनकुतूहलक्षेत्रज्ञाद्युवादिभ्य

ब्राह्मणादिभ्यश्च प्रत्यये कौशल्यं चापलं चापलं चापल्यं नैपुणं नैपुण्यमित्यादि ॥

इगन्ताश्च लघुपूर्वात् शुचेर्भावः कर्म वा शौचम् मुनेर्भावः कर्म वा मौनम् कथं का

र्यंकविशब्दस्य ब्राह्मणादित्वात्ष्यञ् योपधाद्गुरूपोत्तमाद्वुञ् रामणीयकम् आभिधा

नीयकम् सहायाद्वा साहाय्यंसाहायकम् द्वन्द्वमनोज्ञादिभ्यश्च शैष्योपाध्यायि

कामानोज्ञकं गोत्रचरणाच्छ्लाघात्याकारतदवेतेषु श्लाघाकारः अधिक्षेपः तदवेत ॥

सि॰
कौ॰
३१८

नेगोत्रचरणयोर्भावकर्मणी श्लाघः स्तवगतवान्वा गार्गिकया श्लाघते गार्ग्यत्वेन वि
कत्थन इत्यर्थः गार्गिकयात्याकुरुते गार्ग्यत्वेन परानथिलिपतीत्यर्थः गार्गिका
मववेतः गार्ग्यत्वं प्रागभ्रइत्यर्थः होत्राभ्यश्छः होत्राशब्दः ऋत्विग्वाची स्त्रीलिङ्गः ब
हुवचनादिशेषग्रहणं अच्छावाकस्य भावः कर्म वा अच्छावाकीयम् मैत्रावरुणी
यम् ब्रह्मणस्त्वः होत्रावाचिनो ब्रह्मशब्दात्त्वः स्यात् छस्यापवादः ब्रह्मत्वम् नेति
वाच्ये त्ववचनं तलो बाधनार्थम् ब्राह्मणपर्यायाद्ब्रह्मन् शब्दात् ब्रह्मत्वं ब्रह्मता।

नञ्स्नञोरधिकारः समाप्तः धान्यानांभवनेक्षेत्रेखञ् भवंतिजायन्तेस्मिन्निति भ
वनम् मुद्गानांभवनंक्षेत्रंमौद्गीनम् कौलत्थीनं कौद्रवीणं धान्यानांकिम् तृणा
नांभवनंक्षेत्रं क्षेत्रेकिं मुद्गानांभवनः कुसूलः व्रीहिशाल्योर्ढक् व्रैहेयं शालेयं।
यवयवकषष्टिकाद्यत् यवानांभवनंक्षेत्रंयव्यंयवक्यम् षष्टिक्यम् विभाषाति
लमाषोमाभङ्गाणुभ्यः यद्वाक्यात् पक्षेखञ् तिल्यं तैलीनं माष्यंमाषीणंउम्यं।
औमीनं भङ्ग्यं भाङ्गीनंअणव्यं आणवीनं सर्वचर्मणःकृतःखखञौ स्वसामर्थ्येपि

सि॰
कौ॰
२१५

निपातनात्समासः सर्वचर्मणा कृतः सर्वचर्मीणः सार्वचर्मीणः यथामुखसंमु
खस्य दर्शनः खः यथामुखसंमुखशब्दाभ्यां दर्शनमित्यस्मिन्नर्थे खप्रत्ययो भवति।
दृश्यतेस्मिन्निति दर्शनः आदर्शादिः प्रतिबिम्बाश्रय उच्यते निपातनात्सादृश्येव्य
यीभावः यथामुखं दर्शनः संमुखीनः तत्सर्वादेः पथ्यङ्गकर्मपत्रपात्रं व्याप्नोति ॥
सर्वादेः षष्ठ्याद्यन्तात्खः स्यात् सर्वापथान्व्याप्नोति सर्वपथीनः सर्वाङ्गीनः सर्व
कर्मीणः सर्वपत्रीणः सर्वपात्रीणः आप्रपदं प्राप्नोति आप्रपदीनः पटः अनुप

द सर्वान्नायानयं बद्धाभक्षयतिनेयेषु अनुगायासमाहृपे वा अनुपदं बद्धा अ

नुपदीना उपानत् सर्वान्नं भक्षयति सर्वान्नीनो भिक्षुः अयानयः स्थानवि

शेषः तं नेयः अयानयीनः शारः परोवरपरम्परपुत्रपौत्रमनुभवति परांश्चा

वरांश्चानुभवति परोवरीणः अवरस्योत्वं निपात्यते परांश्च परतरांश्चानुभवति

परम्परीणः प्रकृतेः परस्परभावो निपात्यते पुत्रपौत्रमनुभवति पुत्रपौत्री

णः परम्पराशब्दान्तरं स्त्रीलिङ्गम् तस्मादेव सौत्रनिपातनात् स्पर्येम् कथं पा

सि॰
कौ॰
सू ३२०

रोवर्यवदिति अमापुंरेवार्थं त्वप्रत्ययसन्नियोगेनैव परत्वे रतिनिपातनात् अवा
रपारात्यन्तानुकामं गामी अवारपारङ्गामी अवारपारीणः विगृहीतादपि भव
ति अवारीणः पारीणः पारावारीणः अत्यन्तं गामी अत्यन्तीनः भृशं गन्तेत्यर्थः अ
नुकामं गामी अनुकामीनः यथेष्टं गन्ता समां समां विजायते समां समामिति
वीप्सा सुबन्तसमुदायप्रकृतिः यल्लोपो वशिष्टविभक्तेरलुक् च पूर्वपदे निपात्य
ते समायां समायां विजायते समां समी नागौः समां समीनः सायेवश्वनिवर्षेप्रस

४८

घेनेइत्यमरः ख्वेशमयानुमनैायत्नोपोवावक्रयः समांसमां विजायते समायां
समायांवा अद्यश्वीनावष्टब्धे विजायतेइतिवर्त्तते अप्यवाद्योवाविजायते अ
द्यश्वीनावडवाग्रासन्नप्रसवेत्यर्थः केचित्तुविजायतेइतिनानुवर्त्तयन्ति अद्यश्वी
नेमरणमासन्नमित्यर्थः अद्यश्वीनोवियोगः आगवीनः अहूएर्वाङ्गोः कर्मक
रोवप्रत्ययोनिपात्यते गोःप्रत्यर्पणपर्यन्तंयः कर्मकरोतिसआगवीनः अनुग
लंगामी अनुगुगोः पश्चाद्यर्थोसंगच्छति अनुगवीनोगोपालः अध्वनोयत्खौ॥

अध्वानमलंगच्छति अध्वन्यः अध्वनीनः ये चाभावकर्मणोः आत्माध्वानौ खे इति
प्रकृतिभावः अभ्यमित्राच्छ च चाद्यत्खौ अभ्यमित्रमलंगच्छति अभ्यमित्रीयः
अभ्यमित्रीणः अभ्यमित्र्यः अमित्राभिमुखं सुष्ठु गच्छतीत्यर्थः गोष्ठात्खञ्भूत
पूर्वे गावस्तिष्ठन्त्यस्मिन्निति गोष्ठः गोष्ठो भूतपूर्वः गौष्ठीनो देशः भूतपूर्व इति
किम् गोष्ठो वर्त्तते अश्वस्यैकाहगमः एकाहेन गम्यते इति एकाहगमः आ
श्वीनः अध्वा शालीनकौपीने अधृष्टाकार्ययोः शालाप्रवेशनमर्हतीति शालीनः अ

९९॥ कूपपतनमर्हतिकौपीनंपापं तन्मात्रनत्वाद्देहयोग्यत्वाद्विघलिङ्गम

पि तन्मप्रन्यानच्छादनमपि अन्नेनजीवति अन्नेनशरीरयामे नजीवतिनत्व

त्रुहिवैभवेनसन्नातीनः साप्तपदीनंसख्यम् सप्तभिःपदैरवाप्यतेसाप्तपदीनम्।

हैयंगवीनंसंज्ञायाम् ह्योगोदोहस्यहियङ्गवादेशोविकारार्थेखञ्चनिपात्यते ड

ह्यतेइतिदोहःक्षीरं ह्योगोदोहस्यविकारः हैयङ्गवीनं नवनीतम् तमपाकम्

लेपील्वादिकर्णादिभ्यःकुणजाहचौ यथासंख्यंपीलूनांपाकःपीलुकुणःकर्क

न्यऊणः कर्णास्यमूलं कर्णाजातेः प्रतिजातस्य पील कर्कन्धु शमी करीर ऊवलव
दिरश्रश्वत्थखदिरपील्वादिः कर्ण प्रतिनाव मावकेश पाद गुल्कभद्रकर्णादिः प
तातिः मूलग्रहणमनुवर्तनेनपाकग्रहणं एकयोगनिर्दिष्टानामप्येकदेशा
नुवृत्तिर्भवति पलसमूलंपलातिः नेनविनत्रुफलपौ यकारःप्रत्यययोरादौलभ
निर्दिष्टः तेनचस्मनेन्संज्ञा विधयाविज्ञः विद्याबन्धुः केपाचणाः विनन्यंनाना
यौनमह नमहेस्तिप्रकृतिविशेषणं प्रमहार्थे एय गभावेवर्तमानाभ्यांविनञ्भ्यां

यथासंख्यंस्वार्थे नानाञौप्रत्ययौभवतः विनाभ्नाना वेःशालच्छङ्कटचौ क्रिया
विशिष्टमात्रवाचकाद्विशब्दात् स्वार्थेविस्तृतेविशालंविशंकटम् संप्रोदश्चक
टच् संकटम् प्रकटं विकटं उत्कटं अलाबूतिलोमाभङ्गाभ्योरजस्युपसंख्यानम् अ
लाबूनांरजः अलाबूकटं तिलकटं उमाकटं भङ्गाकटम् गोष्ठजादयःस्थाना
दिषुपशुनामभ्यः गवांस्थानंगोगोष्ठं अश्वगोष्ठं महिषीगोष्ठं संघातेकटच्प
टच् अविपटः द्वित्वेगोयुगच् द्वौउष्ट्रौउष्ट्रगोयुगम् षट्त्वेषड्गवच् अश्वषड्गवम्

सि॰
कौ॰
३२३

हस्तिषड्गवम् स्नेहे तैलच् तिलतैलं सर्षपतैलम् भवने क्षेत्रे शाकटशाकिनौ ॥
इक्षुशाकटं इक्षुशाकिनम् अवात्कुटारच्च चात्कटच् अवकुटारः अवक
टः नते नासिकायाः संज्ञायां टीटञ्नाटज्भ्रटचः अवादित्येव नतं नमनं
नासिकाया नतं अवटीटं अवनाटं अवभ्रटं तद्योगान्नासिका अवटीटा पुरु
षोऽवटीटः नेर्बिडज्बिरीसचौ निबिडं निबिरीसं इनच्पिटच्चिकचि च नेरित्ये
व नासिकाया नतेऽभिधेये इनच्पिटच्प्रत्ययौ प्रकृतेः कप्रत्ययचिकादेशौ च

ऋचौ चिक चि इत्येतावादेशौ चिकिनं चिपिटं चिक्कं तद्योगान्नासिकया चि
किनः चिपिटः चिक्कः क्लिन्नस्य चिल्पिल्लश्चास्य चक्षुषी क्लिन्ने चक्षुषी अस्य चि
ल्लः पिल्लः चुल्ल च चुल्लः उपाधिभ्यां त्यकन्नासन्नारूढयोः संज्ञायामित्यनुवर्त
ते पर्वतस्यासन्नस्थलं उपत्यका तस्यैव आरूढं स्थलं अधित्यका कर्मणि घ
टोऽठच् कर्मशब्दात्सप्तमीसमर्थात् घटइत्यस्मिन्नर्थे अठच्प्रत्ययो भवति।
घटतइति घटः कर्मणि घटते कर्मठः पुरुषः तदस्य सञ्जातं तारकादिभ्य

सि॰
कौ॰
३२५

तच् तारकाः संजाता अस्य तारकितं नभः आकृतिगणोऽयम् प्रमाणे द्वयसज्दघ्नञ्मात्रचः तदस्येत्यनुवर्त्तते ऊरु प्रमाणमस्य ऊरुद्वयसं ऊरुदघ्नं ऊरुमात्रं जानुद्वयसम् जानुदघ्नं जानुमात्रम् प्रमाणे लः प्रमाणशब्दाद्विहितात्प्रत्ययस्य लुग्भवति शमः प्रमाणमस्य शमः दिष्टिः वितस्तिः द्विगोर्नित्यम् द्वौ शमौ प्रमाणमस्य द्विशमम् प्रमाणपरिमाणाभ्यां संख्यायाश्चापि संशये मात्रच् वक्तव्यः शममात्रं प्रस्थमात्रं पञ्चमात्राः दशमात्राः वत्वन्तात्स्वार्थे

द्वयसंमात्रचौ तावद्द्वयसं तावन्मात्रम् यावद्द्वयसं यावन्मात्रं पुरुषहस्ति।

भ्यामण्च तदेषमनुवर्त्तते प्रमाणइतिच चकाराद्द्वयसज्जादयश्च पुरुषः

प्रमाणमस्यपौरुषंपुरुषद्वयसम् पुरुषदघ्नम् पुरुषमात्रम् हास्तिनम् ह

स्तिद्वयसम् हस्तिदघ्नम् हस्तिमात्रम् द्विगोर्नित्यंलुक् द्विपुरुषमुदकम्

द्विहस्ति त्रिहस्ति द्विपुरुषीगङ्गा त्रिपुरुषी द्विहस्तिनी त्रिहस्तिनी यत्तदे

तेभ्यः परिमाणेवतुप् यत्परिमाणमस्ययावान् तावान् एतावान् किमिदंभ्यां

बोध्यः आम्भावतस्मात् वस्यघः कियान् इयान् किमः संख्यापरिमाणे डः।
ति च चाद्वतुप् तस्य च वस्य घः स्यात् का संख्या येषां ते कति कियन्तः संख्याया
अवयवे तयप् पञ्चावयवा यस्य पञ्चतयम् दशतयम् चतुष्टयी रज्जुः द्वि
त्रिभ्यां तयस्यायज्वा द्वयं द्वितयं त्रयं त्रितयं उभादुदात्तो नित्यम् उभशब्दा
त्तयपः अयच् स्यात् स चाद्युदात्तः उभयम् तदस्मिन्नधिकमिति दशान्ताड्ड :
एकादशाधिका अस्मिन्छते एकादशं शतं एकादशं सहस्रम् द्वादशं च

षोडशं शतसहस्रयोरेवेष्यते एकादशाधिकाअस्मिन्विंशतं प्रकृतिप्र

त्ययार्थयोः समानजातीयत्वएवेष्यते तेनएकादशमाषाः अधिकमस्मि

न्कार्षापणे शतेन्विंशतेश्च डःस्यात् उक्तेर्थे त्रिंशदधिका अस्मिञ्छते त्रिं

शंशतम् विंशंशतम् संख्यायागुणस्यनिमानेमयट् भागमूल्येवर्तमाना

त्संख्यावाचिनःषष्ठ्यर्थेमयट्स्यात् यवानांद्वौभागौनिमानमस्योदश्विद्भा

गस्यद्विमयमुदश्विद्यवानाम् गुणस्येतिकिम् द्वौव्रीहियवौनिमानमस्यो

योदशांशात्मकस्रयोरेवेष्यते एकादशाग्रधिकाग्रसंख्याविंशांशाः प्रकृतिप्र

त्ययार्थयोः समानजातीयत्वमेष्यते तेनैकादशमाषाः अधिकमस्मि

न्द्वर्णमाने षोडशविंशांतेश्च ऽस्मात् उक्तेऽर्थे त्रिंशदधिका अस्मिन्स्राते त्रिं

शेषानाम् विंशांशानाम् संख्यायागुणस्य निमानेमयट् भागम्लेवर्तमाना।

त्संख्यावाचिनःषष्ठ्यर्थेमयट्स्मात् यवानांद्वौभागौनिमानमस्योदविंशा

गस्य द्विमयमुदश्वियवानाम् गुणस्येतिकिम् द्वौव्रीहियवौनिमानमस्य

दश्विनः निमाने किं द्वौ गुणौ क्षीरस्यैकस्तैलस्य द्विगुणं तैलं पच्यते क्षीरम
तस्य पूरणे डट् एकादशानां पूरणः एकादशः नान्तादसंख्यादेर्मट् डटो म
डागमः स्यात् पञ्चानां पूरणः पञ्चमः नान्तात्किं विंशः असंख्यादेः किं एका
दशः षट्कतिकतिपयचतुरां थुक् एषां थुगागमः स्यात् डटि षण्णां पूरणः
षष्ठः कतिथः कतिपयशब्दस्यासंख्यात्वेप्यत एव ज्ञापकात् डट् कतिपय
थः चतुर्थः चतुरश्छयतावाद्यक्षरलोपश्च तुरीयः तुर्यः बहुपूगगणसङ्घ

स्रतिथुक् इटीत्येव एतस्माद्व्योरसंख्यावेष्यतएवइड् बहुतिथइत्यादि व
तोस्तिथुक् इटीत्येव यावतां पूरणः यावतिथः तावतिथः द्वेस्तीयः इटोप
वादः द्वयोः पूरणः द्वितीयः त्रेः संप्रसारणं च तृतीयः इकुद्धलइतिसंप्रसार
णस्य दीर्घो न भवति द्वितीयतृतीयइतिनिर्देशात् विंशत्यादिभ्यस्तमडन्य
तरस्याम् एभ्यो इट् तमडादेशो वा स्यात् विंशतितमः विंशः एकविंशति
तमः एकविंशः त्रिंशत्तमः त्रिंशः एकत्रिंशत्तमः एकत्रिंशः नित्यं शतादिमा

सि॰ कौ॰ ३२०

सार्धमाससंवत्सराच्च शतस्य पूरणः शततमः एकशततमः मासादेरनरए
वडट् मासतमः षष्ट्यादेश्चासंख्यादेः षष्टेः पूरणः षष्टितमः सप्ततितमः अ
शीतितमः नवतितमः असंख्यादेरिति किं एकषष्टः एकषष्टितमः मतौ छ
सूक्तसाम्नोः मत्वर्थे छः स्यात् अच्छावाकशब्दोऽस्मिन्नस्ति अच्छावाकीयं सूक्त
म् एवं वारवन्तीयं साम अध्यायानुवाकयोर्लुक् मत्वर्थस्य छस्यात एवतत्प
कारच्छः विधानसामर्थ्याच्छात्वल्लुक् गर्दभाण्डः गर्दभाण्डीयः विमुक्ता

दिभ्योण् मत्वर्थेण् स्यात् अध्यायानुवाकयोः विमुक्तशब्दोस्मिन्नस्तीति वैमुक्तः दै
वासुरः गोषदादिभ्यो वुन् मत्वर्थे अध्यायानुवाकयोः गोषदकः इषत्वकः मा
तरिश्वक इति दिक् तत्र कुशलः पथः वुन् स्यात् पथि कुशलः पथकः आकर्षा
दिभ्यः कन् आकर्षे कुशलः आकर्षकः आकषादिभ्य इति रेफरहितो मुख्यः पाठः
आकर्षो निकषः धनहिरण्यात् कामे कामः इच्छा धने कामो धनकः देवदत्तस्य
हिरण्यको देवदत्तस्य स्वाङ्गेभ्यः प्रसिते प्रसितः प्रसक्तः तत्परः इत्यर्थः केशेषु प्र

सि॰
कौ॰
३२८

मितः केवलकः तद्ववनार्थानन्तरइत्यर्थः उदराट्ठगाद्यूने अविजिगीषोठक्स्या
त् कनोपवादः बुभुक्षयात्यन्तपीडिते उदरेप्रसितः औदरिकः आद्यूनेकिम् उ
दरकः उदरपरिमार्जनादौप्रसक्तइत्यर्थः सस्येनपरिजातः कन् स्यर्थेते नन्त
वक सस्यशब्दोगुणवाची शस्येनेतिपाठान्तरं शस्येनगुणेनपरिजातः सस्वा
हः शस्यकः साधुः अंशंहारी हारीत्यावश्यकेणिनिः अतएवयोगेषष्ठीन अं
शंहारी अंशकोदायादः तन्त्रादचिरापहृते तन्त्रकः पटः प्रत्यग्रइत्यर्थः तन्त्रक ः

शावारः ब्राह्मणकोष्णिके संज्ञायाम् आयुधजीविनो ब्राह्मणा यस्मिन्देशे स ब्रा
ह्मणकः अल्पमन्नं यस्याः सा उष्णिका यवागूः अन्नपाह्वस्य उष्णादेशो निपात्य
ते शीतोष्णाभ्यां कारिणि शीतं करोतीति शीतकः अलसः शीघ्रकारी दक्ष इत्य
र्थः अधिकम् अध्यारूढशब्दात्कन्नुत्तरपदलोपश्च अधिकम् द्रोणः खार्याः अधि
काखारी द्रोणेन अनुकाभिकाभीकः कमिता एते निपात्यन्ते कमितर्यभि
धेये अन्वभिभ्यां कन् अभेः पाक्षिको दीर्घश्च अनुकामयते अनुकः अभिकः।

सि॰
कौ॰
३२९

मथतेश्चमिकः श्रमीकः पार्श्वेनान्विच्छति अनृजुरुपायः पार्श्वं तेनान्विच्छति
पार्श्वकः अयःशूलदण्डाजिनाभ्यां ठक्ठञौ तीक्ष्णउपायः अयःशूलं तेनान्वि
च्छति आयःशूलिकः साहसिकः दण्डाजिनं दम्भः तेनान्विच्छति दाण्डाजि
निकः दाम्भिक इत्यर्थः तावतिथं ग्रहणमिति लुग्वा कन्स्यात् पूरणप्रत्यय
स्य च वा लुक् द्वितीयकं द्विकं तृतीयकं चतुर्थकं चतुष्कं वा ग्रहणं देवदत्तेन
द्वितीयेन रूपेण ग्रहणमित्यर्थः तावतिथेन गृह्णातीति कन्वक्तव्यः नित्यं

वल्क षेद्धेनरूपेणगृह्णातिषद्धोदेवदत्तः षद्धकः सणंग्रामणीः देवदत्तो
मुख्योयेषांतेदेवदत्तकाः नकाः मकाः शाड्वलमस्यवन्यनंकरभे शांवला
लकाः करभः उष्ट्राणांबालकाः करभः उत्कउन्मनाः उद्गतमनस्कइत्येकप्रुत्वहा
न्नार्थेकः उत्कः उत्कण्ठितः कालप्रयोजनाद्रोगे कालप्रयोजनवशात्स्वकत्व
स्मात् रोगे द्वितीयेद्विभवोद्वितीयकोज्वरः प्रयोजनंकारणंरोगस्यफलंवा वि
षपुष्पैर्जनितोविषपुष्पकः उष्णंकार्यमस्यउष्णकः शीतकोज्वरः रोगेकिम्॥

सि॰
कौ॰
३३०

द्वितीयोदिवसोस्य तदस्मिन्नन्नंप्राये संज्ञायाम् प्रथमान्तात्सप्तम्यर्थेकन्स्यात्
यत्प्रथमान्तमन्नंचेत्प्रायविषयंतत् गुडापूपाः प्रायेणान्नमस्यांगुडापूपिकापौर्ण
मासी वटकेभ्यइनिर्वक्तव्यः वटकिनी कुल्माषादञ् कुल्माषाः प्रायेणान्नम
स्यांकौल्माषीपौर्णमासी श्रोत्रियंश्छन्दोधीते श्रोत्रियन्निति निपात्यते छन्दो
धीतेइत्यस्मिन्नर्थे श्रोत्रियोब्राह्मणः नकारः स्वरार्थः वातृजेच्छान्दसः श्राद्ध
मनेनभुक्तमिनिठनौम श्राद्धमनेनभुक्तमित्यस्मिन्नर्थे श्राद्धीश्राद्धिकः पूर्वादिनिः

वैशाखाटेनेनेमस्मिन्नर्थे इनिः पूर्वं गतमनेन भुक्तं पीतं वा पूर्वी सपूर्वाच्च कृतं पू-
र्वमनेन कृतपूर्वी कटम् भुक्तपूर्वी ओदनम् इष्टादिभ्यः इनिः इष्टमनेन इष्टी श्रु-
ती सञ्जी उपवासी छन्दसि परिपन्थिपरिपरिणौ पर्यवस्थातरि लोके तु परिप-
न्थिशब्दो नाम्नायः अनुपद्यन्वेष्टा अनुपदमन्वेष्टा अनुपदी साक्षाद्द्रष्टरि संज्ञाया-
म् साक्षाद्द्रष्टा साक्षी क्षेत्रियच्परक्षेत्रे चिकित्स्यः क्षेत्रियो व्याधिः शरीरान्तरे चि-
कित्स्यः प्रतीकार्यः इत्यर्थः इन्द्रियमिन्द्रलिङ्गमिन्द्रदृष्टमिन्द्रसृष्टमिन्द्रजुष्टमिन्द्र

सि॰
कौ॰
३३१

दत्तमितिवा इन्द्रआत्मा तस्य लिङ्गं करणेन कर्तुरनुमानादिति करणः प्रकारा
र्थः इन्द्रेण दुर्जयमिन्द्रियम् तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुप् गावोस्यास्मिन्वा सन्ति
गोमान् भूमनिन्दाप्रशंसासु नित्ययोगेतिशायने संसर्गेस्ति विवक्षायां भवन्ति
मतुबादयः रसादिभ्यश्च मतुप् रसवान् रूपवान् अन्यमत्वर्थीयनिवृत्त्यर्थं वचनं
रसरूपवर्णगन्धस्पर्शशब्दस्नेहगुणात् एकाचश्च स्ववान् गुणग्रहणं रसादीनां
विशेषणम् तसौ मत्वर्थे तान्तसान्तौ भसंज्ञौ स्तः मत्वर्थे प्रत्यये परे स्वसोः संप्रसार

णाम् विदुष्मान् गुणवचनेभ्यो मतुपो लुगिष्टः शुक्लो गुणोऽस्यास्तीति शुक्लः पटः कृ
ष्णः मादुपधायाश्च मतोर्वोऽयवादिभ्यः मवर्णावर्णान्तात् मवर्णावर्णोपधाश्च यवा
दिवर्जितात्परस्य मतोर्मस्य वः स्यात् किंवान् ज्ञानवान् विद्यावान् लक्ष्मीवान् यश
स्वान् भास्वान् यवादेस्तु यवमान् भूमिमान् झयः झयन्तात् मतोर्मस्य वः स्यात् मरुत
त्वान्नग्निचित्वान् विद्युत्वान् संज्ञायाम् मतोर्मस्य वः अहीवती मुनीवती इत्यादिना
दीर्घः आसन्दीवदष्ठीवच्चक्रीवत्कक्षीवद्रुमण्वच्चर्मण्वती एते संज्ञायां निपात्याः

सि॰
कौ॰
३३२

न्ते आसनशब्दस्य आसन्दीभावः आसन्दीवान्ग्रामः अन्यत्र आसनवान् अस्थिश
ब्दस्य अष्ठीभावः अष्ठीवान् अस्थिवानन्यत्र चक्रशब्दस्य चक्रीभावः चक्रीवान्नाम
राजा चक्रवानन्यत्र कक्ष्यायाः संप्रसारणं कक्षीवान्नाम ऋषिः कक्ष्यावानन्यत्र ल
वणशब्दस्य रुमण्वद्भावः रुमण्वान्नाम पर्वतः लवणवानन्यत्र चर्मणो नलोपाभा
वो णत्वं च चर्मण्वती नाम नदी चर्मवानन्यत्र उदन्वानुदधौ च उदकस्योदन्भावो
मतौ उदधौ संज्ञायां च उदन्वान्समुद्रः ऋषिश्च राजन्वान्सौराज्ये राजन्वती भूः राज

वानत्र प्राणिस्थादातो लजन्यतरस्याम् चूडालः प्राणिस्थात्किं शिखावान्दी
पः आतः किं हस्तवान् प्राण्यङ्गादेव नेह मेधावान् प्रत्ययस्वरेणैव सिद्धे अन्तो
दात्तेनचूडालोसीत्यादौस्वरितोवानुदात्तेपदादावितिस्वरितबाधनार्थंचका
रः सिध्मादिभ्यश्च लजन्यतरस्याम् सिध्मलः सिध्मवान् अन्यतरस्यांग्रहणंमतुपसमुच्च
यार्थं नतुप्रत्ययविकल्पार्थम् तेनाकारान्तेभ्य इनिठनौ न वातदन्तबलललाटा
नामूङ्च वातूलःदन्तूलः बलूलः ललाटूलः वत्सांसाभ्यांकामबले भ्याम् ल

ह्यस्मात् यथासंख्यं कामवति बलवति चार्थे वत्सलः अंसलः फेनादिलच्च वा
च अप्रमत्तरर्थग्रहणं मतुपश्च यथार्थमनुवर्तते फेनिलः फेनलः फेनवान् लोमा
पिच्छादिभ्यः शनेलचः लोमादिभ्यः शः लोमशः लोमवान् पामादिभ्यो नः पाम
नः अङ्गात्कल्याणे अङ्गना लक्ष्म्या अच्च लक्ष्मणः विषुगित्युत्तरपदलोपश्चाकृतस
न्धेः विषुणः पिच्छादिभ्य इलच् पिच्छिलः पिच्छवान् उरसिलः उरस्वान् प्रज्ञाश्रद्धा
र्चावृत्तिभ्यो णः प्राज्ञो व्याकरणे प्राज्ञा श्राद्धः आर्चः वार्त्तः तपःसहस्राभ्यां यि।

नीनी विनीयोरिकारो नकारपरिज्ञानार्थः तपस्वी सहस्री असन्तत्वा ददन्तत्वा
श्च सिद्धे पुनर्वचनमण्बाधा मा भूदिति सहस्रान्तठनोपि बाधनार्थं अण्च यो
गविभाग उत्तरार्थः तापसः साहस्रः ज्योत्स्नादिभ्य उपसंख्यानम् ज्योत्स्नः तामि
स्रः सिकताशर्कराभ्यां च सैकतो घटः शार्करः देशे लुबिलचौ च चादण् मतुश्च
सिकतावान् एवं शर्करा दन्त उन्नत उरच् उन्नता दन्ताः सन्त्यस्य सुषिरः मुष्कोरः :
मुष्करः पशुः मधु माधुर्यं मधुरः रप्रकरणे खमुखकुञ्जेभ्य उपसंख्यानम् ख

सि॰ कौ॰
३३५

रः मुखरः नखरः कुञ्जो हस्तिहनुः कुञ्जरः नगपांसुपाण्डुभ्यश्च नगरम् पाण्डुरः
पांसुरः पाण्डरशब्दस्त्वव्युत्पन्न एव कच्छ्वा ह्रस्वत्वं च कच्छुरः द्युद्रुभ्यां मः द्युमः द्रुमः
रूढिशब्दावेतौ केशाद्वोऽन्यतरस्याम् प्रकृतेनान्यतरस्यांग्रहणेन मतुपि सिद्धे वग्रहण
ग्रहणमिनिठनोः समावेशार्थम् केशवः केशवान् अन्येभ्योऽपि दृश्यते मणिवः ना
गविशेषः हिरण्यवो निधिविशेषः राजीवः अर्णसो लोपश्च अर्णवः गाण्ड्यजगा
त्संज्ञायाम् ह्रस्वदीर्घयोर्यणा तन्त्रेण निर्देशः गाण्डिवं गाण्डीवम् अर्जुनधनुः॥

जगवंपिनाकः काण्डशाण्मदीरनीरवौ काण्डीरः शाण्डीरः रजाकृष्णाखविप
रिषदोवल्लच्च रजस्वलास्त्री हर्षीवलः ऊद्दम्बी वलदिनिदीर्यवम् श्रासनीव
लःराजा शौल्किकःपरिषद्बलःराजा पर्षदितिपाठान्तरं पर्षद्बलःराजा श्रेय
भ्योपिट्टश्पेन भ्रात्ववलः प्रज्ञवलः वलद्मत्रमंस्तायामिमन्नुह्मेनेहृदीर्यः द
न्तशिवान्संस्तायाम दन्तावलोहस्ती शिखावलःकेकी ज्योत्स्नानमिस्राश्च
ढ्रिःणोर्जेमित्रजेस्वलगोमिन्सलिनमलीमसाः मर्वर्षेनिपामन्ने ज्योतिश्चउप

थालोपोनश्च प्रत्ययः ज्योत्स्नाचन्द्रप्रभा तमसउपधायाइत्वंरश्च तमिस्रारा
त्रिः स्त्रीत्वमतन्त्रम् तमिस्रंनभः शृंगादिनच् शृङ्गिणः ऊर्जसोवलच् नेनबाधा
माभूदितिविनिरपि ऊर्जस्वी ऊर्जस्वलः ऊर्जोसु``गमइति वृत्तिस्तुचिन्त्याऊर्ज
स्वतीतिवदस्वन्तत्वेनैवोपपत्तेः गोषदाद्मिनिः गोमी मलशब्दादिनच् मलि
नः ईमसश्च मलीमसः अतइनिठनौ दण्डी दण्डिकः छत्री छत्रिकः व्रीह्यादि
भ्यश्च व्रीही व्रीहिकः व्रीहिमान् मायी मायिकः मायावान् तुन्दादिभ्यइ

लश्च चकाराट्ठिनिठनौ मतुप् च तुन्दिलः तुन्दी तुन्दिकः तुन्दवान् उदरिलः उद-
री उदरिकः उदरवान् तुन्द उदर पिचण्ड यव व्रीहि स्वाङ्गाद्विवृद्धौ स्वाङ्गवा च-
काच्छब्दादिलच्प्रत्ययो भवति विवृद्धौ वाच्यायां महान्तौ कर्णौ कर्णिलः कर्णी क-
र्णिकः कर्णवान् एकगोपूर्वाट्ठञ् नित्यम् एकशतमस्यास्ति ऐकशतिकः ऐक-
सहस्रिकः गौशतिकः गौसहस्रिकः शतसहस्रान्ताच्च निष्कात् निष्कात्परो
यौ शतसहस्रौ तदन्तात्प्रातिपदिकात् ठञ् स्यात् मत्वर्थे नैष्कशतिकः नैष्कसह-

स्तिकः रूपादाहतप्रशंसयोर्यप् आहतं रूपमस्यास्तीति रूप्यो कार्षापणः रू

प्यः केदारः प्रशस्तं रूपमस्यास्तीति रूप्यो गौः रूप्यः पुरुषः आहतप्रशंसयोरि

तिकिम् रूपवान् अन्येभ्योपि दृश्यते हिम्याः पर्वताः गुण्या ब्राह्मणाः अस्माया

मेधास्रजोविनिः असन्त्वात्प्रातिपदिकान्मायादिभ्यश्च मत्वर्थे विनिप्रत्ययः म

तुप्सर्वेत्र समुच्चीयते यशस्वी यशस्वान् मायावी मायावान् व्रीह्यादिपाठादि

निठनौ मायी मायिकः मेधावी क्विन्नन्ताच्छः स्रग्वी आमयस्योपसंख्यानं दी

येश्च सामयावी शृङ्गवृन्दाभ्यामारकन् शृङ्गारकः वृन्दारकः फलबर्हाभ्यामि
नच् फलिनः बर्हिणः हृदयाच्चालुरन्यतरस्याम् हृदयालुः हृदयी हृदयिकः
हृदयवान् शीतोष्णतृप्रेभ्यस्तदसहने शीतं न सहते शीतालुः उष्णालुः स्फायितं
चीतिरक् तृप्रः पुरोडाशः तं न सहते तृप्रालुः तृप्रं दुःखमिति माधवः हिमाच्चे
लुः हिमं न सहते हिमेलुः बलादूलः बलं न सहते बलूलः वातात्समूहे च न
सहत इति च वातं न सहते वातूलः वातानां समूहो वा तप्पर्वमरुद्भ्याम् पर्वतः म

सि॰
कौ॰
३३२

रुग्मः ऊर्णाया युस् सिध्मामदतं ऊर्णायुः अवज्ञदमीति केचिदन्ववर्णयन्ति पुंस्त्वे

चैतन्न अन्यथा हि अहंशुभमोर्युस् मैवं वाणीशहृणां ऊर्यात् वाचो ग्मिनिः वाग्ग्मी आ

लजाटचौ बहुभाषिणि कुत्सित इति वक्तव्यम् कुत्सितं बहुभाषते वाचालः वाचा

टः यस्तु सम्यग्बहु वदति तत्र वाग्ग्मी एव स्वामिन्नैश्वर्ये ऐश्वर्यवाचकात् स्वशब्दात्॥

मत्वर्थे आमिनिच् स्वामी अर्शआदिभ्योऽच् अर्शांसि विद्यन्ते अस्य अर्शसः उरसः आ

कृतिगणोऽयम् द्वन्द्वोपतापगर्ह्यात् प्राणिस्थादिनिः द्वन्द्वः कटकवलयिनी शंखनू

पुरिणी उपतापोरोगः कुष्ठी किलासी गंद्ये निन्द्यंकक्रदावज्री काकनालुकी
प्राणिस्यात्किम् पुष्पफलवान्वटः प्राणपङ्गात्रपाणिपादवती सिंहप्रमयेपु
नर्वेवनंनादिवाधनार्थेम् वातातीसाराभ्यांऊक्त वादिनिः वातकी अतिसार
की रोगेवायमिष्यते नेहवातवतीगुदा पिपासावास्त्र पिशाचकी वैश्रवणः पि
यस्मरणात् स्मरणप्रमयान्नात्मवर्षे इनिःस्मात् वयमिष्टोमे मासःसंवत्स
रोवापंचमोस्यात्मीतिपंचमीउक्तः नवमी दशमी दत्तापनार्थेमिदम् वयमिकिं

सि॰
कौ॰
३३८

पद्मवान्ग्रामः सुखादिभ्यश्च इनिर्मत्वर्थे सुखी दुःखी मालाक्षेपे माली ध
र्मशीलवर्णान्तात् धर्माद्यन्तादिनिर्मत्वर्थे ब्राह्मणधर्मी ब्राह्मणशीली ब्राह्म
णवर्णी हस्ताज्जातौ हस्ती जातौ किं हस्तवान्पुरुषः वर्णाद्ब्रह्मचारिणि वर्णी ।
पुष्करादिभ्यो देशे पुष्करिणी पद्मिनी देशे किं पुष्करवान् हस्ती बाहूरुपूर्वप
दाद्बलात् बाहुबली ऊरुबली सर्वादेश्च सर्वधनी सर्वबीजी अर्थाच्चासन्नि
हिते असन्निहितो निस्समनासन्नः अर्थी संनिहिते न अर्थवान् तदन्ताच्चेति व

क्रम् धान्यार्थी हिरण्यार्थी बलादिभ्योमतबन्यतरस्याम् बलवान्बली उत्सा
हवान् उत्साही संज्ञायांमन्माभ्यां मनन्तान्मान्ताच्चइनिर्मत्वर्थे प्रथिमिनी
दामिनीह होमिनी सोमिनी संज्ञायांकिम् सोमवान् कंशंभ्यांबभयुस्तितुत
यसः कंशमिति मान्तौकमित्युदकसुखयोरव्ययम् शमिति सुखे आभ्यांसप्तप्रत
याःस्युःअस्त् यसोः सकारः पदत्वार्थः कंवः कम्भः कंयुः कंतिः कन्तुः कन्तः कं
यः शंवः शम्भः शंयुः शन्तिः शन्तुः शन्तः शंयः अनुस्वारस्यैकल्पिकः पर

सि॰
कौ॰
३३९

मवती: वकारयकारपरस्मान्नासिकौ वयौ तुन्दिवलिवटेर्भः हृङ्नामिस्त्रा
गिडिर्मत्वर्थे सोपपदो यमिति माधवः तुन्दिभः वलिभः वटिभः पामादित्वाद्वलिनो
पि अहंशुभमोर्युस् अहंयुः अहंकारवान् शुभंयुः शुभान्वितः मकारः पद
संज्ञार्थः इति मत्वर्थीयाः प्राग्दिशो विभक्तिः दिक्शब्देभ्यः सप्तमी पञ्चमीप्र
थमान्तेभ्य इत्यतः प्राग्वक्ष्यमाणाः प्रत्यया विभक्तिसंज्ञाः स्युः वक्ष्यति ततः यतः
पंचम्यास्तसिल् तसिलादीनां विभक्तित्व+स्वरश्च इतः इह ऽ इदमितिविभक्तेरु

+तेषु प्रयोजनं त्यदादिविधयः इदमो विभक्तिः+

८५

दाबवंसिद्धंभवति अथस्वार्थिकाःप्रत्ययाः समर्थानामितिप्रथमादितिनिवर्ति

हमंवाइतिन प्रवर्ततेएव किंसर्वनामबहुभ्योऽद्व्यादिभ्यः किमःसर्वनाम्नो

बहुशब्दाच्चेतिप्राग्दिशोविधिक्रियते किमःसर्वनाम्नोबहुशब्दाच्चप्रत्ययोवेदि

तव्याः द्व्यादीन्वर्जयित्वा सर्वनामत्वात्प्राप्तेग्रहणेद्व्यादिपर्युदासःक्रियतेकुतः

कुत्र यतःयत्र अद्व्यादिभ्यइकिम् द्वाभ्यांद्वयोः प्रकृतिपरिसंख्यानंकिम् द्वत्वा

त द्वते प्राग्दिशाइमेव वैयाकरणपाशाः सर्वनामत्वादेवसिद्धेकिमोग्रहणं।

ह्यादिपर्युदासार्थम् बहुग्रहणं संख्याग्रहणमिह न भवति बहोःसूपात् ब
होस्सूपेइति इदम इश् प्राग्दिशीये परे शकारः सर्वादेशार्थः इतः इत एतेतौ
रथोः रेफादौ थकारादौ च प्राग्दिशीये परतः इदमो यथासंख्यं एत इत इत्ये
तावादेशौ स्तः इशोपवादः इदमो र्हिल् एतर्हि इदमश्थमु इत्थम् एतदोऽन्
योगविभागः कर्तव्यः एतदः एतदः एतेतौ स्तः रथोः एतर्हि इदप अत्र एता
दइमेव अनेकाल्त्वात्सर्वादेशः अतः सर्वस्य सोऽन्यतरस्यां दि प्राग्दिशीये दः।

कारादौ प्रत्यये परे सर्वशब्दस्य सो वा स्यात् सर्वदा सदा पंचम्यास्तसिल् पंचम
म्येभ्यः किमादिभ्यस्तसिल् स्याद्वा नेतस्य किमादिभ्यः परस्य तसेस्तसिलादेशो
भवति स्वार्थे विभक्त्यर्थे च वचनम् अनहोः किमः कः स्यात् तादौ हादौ च ।
विभक्तौ परतः कुतः कस्मात् यतः ततः इतः अतः अमुतः द्यादेस्तु द्वाभ्याम् प
र्येभिर्भ्यां च ग्राम्भ्यां तसिल् स्यात् सर्वाभ्यां पार्श्वाभ्यामेव परितः सर्वत इत्यर्थः अभितः उ
भयत इत्यर्थः समया निकषा कुत्र यत्र तत्र बहुत्र इदमो हः अलोपवादः इत्यादि ।

सि.
कौ.
३५१

शाः इह किमोत् वाग्रहणमनुवर्तते सप्तम्यन्तात्किमः अत् वा स्यात् पक्षे त्रल्
क्वाति किमः क्वादेशः स्यात् अति क्व कुत्र वा ह च छन्दसि कुहस्थः कुहज
ग्मथुः एतदस्त्रतसोस्त्रतसौ चानुदात्तौ अन्वादेशविषये एतदोऽश् स्यात्।
स चानुदात्तः त्रतसोः परतस्तौ चानुदात्तौ स्तः एतस्मिन्ग्रामे सुखं वसामः अ
थो अत्राधीमहे अतो न गन्तास्मः इतराभ्योऽपि दृश्यन्ते पञ्चमीसप्तमीतरवि
भक्त्यन्तादपि तसिलादयो दृश्यन्ते दृशिग्रहणाद्भवदादियोग एव स भवा

न् ततोभवान् तत्रभवान् तंभवन्तं ततोभवन्तं एवंदीर्घायुः देवानांप्रियः
आयुष्मानित्यादि सर्वैकान्यकिंयत्तदः कालेदा॥सप्तम्यन्तेभ्यएतेभ्यः का
लार्थेभ्यःस्वार्थेदास्यात् सर्वस्मिन्कालेसर्वदा एकदा अन्यदा कदा यदा तदा
कालेइतिकिं सर्वत्रदेशे इदमोर्हिल् सप्तम्यन्तात् कालेइत्येव अस्यापवा
दः अस्मिन्कालेतर्हि कालेकिं इहदेशे अधुना इदमःसप्तम्यन्तात्कालेवा
विनोऽधुना प्रत्ययोभवति स्वार्थेइदमः यमितिलोपः अधुना दानींच इदानीं

नदोदाव नदानदोभावचनमनर्थकं विहितवान् अनद्यतनेर्हिलमनरमा
म् कर्हिकदा यर्हियदा तर्हितदा एतस्मिन्काले एतर्हि सद्यःपरुत्परार्यैष।
मः परेद्यव्यद्यपूर्वेद्युरन्येद्युरन्यतरेद्युरितरेद्युरपरेद्युरधरेद्युरुभयेद्युरुत्तरेद्युः ॥
सप्तम्याः कालइतिचानुवर्तते एतेनिपात्यन्ते समानस्य सभावः द्यश्चा
हनि समानेह्निसद्यः पूर्वपूर्वतरयोःपरभावःउत् आरिच संवत्सरे पू
र्वस्मिन्वत्सरे परुत् पूर्वतरे संवत्सरे पूर्वस्मिन्संवत्सरे परारि इदमइश् समसण् च

मयश्च संवत्सरे अस्मिन्संवत्सरे ऽपेक्षसः यस्मादेश्यद्यहनि यस्मिन्नहनिय
देघवि इदमोऽपाघव अघसर्वादिभ्योऽहभ्योऽहमेद्युम् सर्वस्मिन्नहनि सर्वेद्युः
अन्यस्मिन्नहनि अन्येद्युः उभयोरह्नोरुभयेद्युः द्युश्चोभयाद्वक्तव्यः उभयद्युः
प्रकारवचने थाल् किंसर्व बहुभ्य इति वर्तते समस्याः काल इति निवृत्तम्।
प्रकारार्थेभ्यः किमादिभ्यस्थाल्स्यात् स्वार्थे तेन प्रकारेण तथा यथा सर्वथा।
था इदमस्थमुः थालोऽपवादः एतदोऽपि वाच्यः अनेन एतेन वा प्रकारेण इत्थ्य

म् किमत्र केन प्रकारेण कथम् अतिदेशीयानां विभक्तिसंज्ञानां शेषोऽव
धिः दिक्शब्देभ्यः सप्तमीपंचमीप्रथमान्तेभ्यो दिग्देशकालेष्वस्तातिः स
प्तम्याद्यन्तेभ्यो दिशि रूढेभ्यो दिग्देशकालवृत्तिभ्यः स्वार्थे अस्तातिप्रत्ययः
स्यात् पूर्वाधरावराणामसि पुरधवश्चैषाम् एभ्यः अस्तात्यर्थे असिप्रत्ययः
स्यात् तद्योगे चैषां क्रमात् पुर् अध् अव् इत्यादेशाः स्युः अस्ताति च अस्ता
तौ परे पूर्वादीनां प्रागुक्तादेशाः स्युः पूर्वस्यां (पूर्वस्याः) पूर्वा वा दिक् पुरः पुरस्तात् अधो वि

भाषावरस्य अवरस्य अस्तातौपरे अवस्माद्वा अवस्तात् अवरस्तात् एवंदेशेका
लेच दिक्शब्देभ्यः किं ऐन्द्र्यांवसति सप्तम्याद्यन्तेभ्यः किं पूर्वंग्रामंगतः दिग्दे
शकालेभ्यः किं पूर्वकादसिरस्तातिंनबाधते दक्षिणोत्तराभ्यामतसुच् अस्ता
तेरपवादः दक्षिणतः उत्तरतः विभाषापरावराभ्याम् परतः अवरतः परस्तात्
अवरस्तात् अञ्चेर्लुक् अञ्चुप्रत्ययान्ताद्दिक्शब्दादस्तातेर्लुक् लुक्तद्धितलुकि प्रा
च्यां प्राच्यांप्राचीनादिक् प्राक् उदक् एवंदेशेकालेच उपर्युपरिष्टात् अस्ताते

विषयेऊर्ध्वशब्दस्यउपआदेशःरिल् रिष्टातिलौचअस्मयो उपरि उपरिष्टाद्वावस
ति आगतोरमणीयंवा पश्चात् अवरस्यपश्चभावः आतिश्चप्रत्ययःअस्तातेर्विष
ये अवरस्यांदिशिवसतिपश्चाद्वसतिपश्चादागतः पश्चाद्रमणीयम् उत्तराध
रदक्षिणादातिः उत्तरात् अधरात् दक्षिणात् एनबन्यतरस्यामदूरेपञ्चम्याः॥
उत्तरादिभ्यः एनप् वास्यात् अवध्यवधिमतोःसामीप्ये पञ्चमीं विना उत्तरेण
वसति उत्तराद्वसति उत्तरतोवसति उत्तरेणरम्यम् उत्तराद्रम्यम् उत्तरतोर

स्मन्‌ एवमपराह्णमतीस्मादि इह्येके विज्ञत्रादीननन्तवर्म्मदिकशह्ममात्रादेन
एनाह्नः पूर्वेणग्रामं अवरेणग्रामं दक्षिणादाव्‌ अस्तातेर्विषये दक्षिणावसति
अपञ्चम्याइत्येव दक्षिणादागतः आहिचदूरे दक्षिणाहूरे आहिस्मात्‌ वादावृ
दक्षिणाहि दक्षिणा उत्तराच्च उत्तराहि उत्तरा संख्यायाविधार्थेधा क्रियाप्रका
रेवर्त्तमानात्संख्याशब्दात्स्वार्थेधास्यात्‌ एकधाभुंक्ते द्विधागच्छति त्रिधाचतु
र्धा पञ्चधा अधिकरणविचालेच इत्यसंख्यान्तरापादानेसंख्यायाधास्यात्‌ ए

सि॰
कौ॰
३४५

कंराशिंपञ्चधाकुरुते अनेकमेकधाकुरु एकाद्धोध्यमुञन्यतरस्याम् एकश
ब्दात्परस्यधाप्रत्ययस्यध्यमुञादेशोवास्यात् ऐकध्यं एकधा द्वित्र्योश्चधमुञ् द्वा
भ्यांधाप्रत्ययस्यधमुञ्वास्यात् द्वैधं द्विधा त्रैधं त्रिधा धमुञन्तात्स्वार्थेडदर्शनम्
मपिद्वैधानि त्रैधानि एधाच्च द्वित्र्योः संबन्धिनोधाप्रत्ययस्यएधाच् वा
स्यात् द्वेधाद्विधा द्वैधं त्रेधा त्रिधा त्रैधम् याप्येपाशप् याप्यःकुत्सितउपपते।
कुत्सितोभिषक् भिषक्पाशः पूरणाद्भागेतीयादन् शरणप्रमयोग्यतीयस्य।

दत्वामात्तिपदिकाङ्गेस्वार्थेग्रन्थात् स्वार्थेवचनम् द्वितीयोभागः द्वितीय ।
तृतीयोभागस्तृतीयः तीयादीकस्वार्थेवाच्यः तृतीयीकः द्वितीयः तार्त्तीयी
कः तृतीयः नविद्यायाः द्वितीयात्तृतीयाविद्याऽइमेव भागेकादशभ्योऽच्छन्द
सि पूरणप्रत्ययान्ताङ्गे ग्रन् चतुर्थः पञ्चमः सप्तमः षष्ठाष्टमाभ्यांञव चाद
न् षष्ठोभागःषाष्ठः षष्ठः अष्टमः आष्टमः मानपश्वङ्गयो कंन्त्न्कौच षष्ठाष्टम
शाह्माभ्यांक्रमेणकन् लुकौ मानपश्वङ्गे चवात्ये षष्ठकोभागःमानेचेत् अष्ट

सि॰
कौ॰
३५९

मको भागः पञ्चङ्क्षेत् महाविभाषया सिद्धे पुनर्वचनं पूर्वत्राञोनित्यावित्ति

ज्ञापयति एकादाकिनिच्चासहाये एकशब्दादसहायवाचिनः स्वार्थे आकि

निच् प्रत्ययः स्यात् चात्कन्लुकौ एकाकी एककः असहायग्रहणं संख्या

शब्दनिरासार्थम् तदुपादाने हि बहोर्न स्यात् एकाकिनौ एकाकिन इति भू

तपूर्वे चरट् आढ्यो भूतपूर्वः आढ्यचरः सुकुमारचरः दर्शनीयचरः टकारो ङी

बर्थः आढ्यचरी षष्ठ्या रूप्य च षष्ठ्यन्तात् भूतपूर्वे रूप्यः स्याच्चरट् च भूतपूर्वं गृहः

णं प्रत्ययार्थविशेषणं न प्रकृत्यर्थस्य कृत्स्नस्य अभूततद्भावे गौः कृत्स्नः कृत्स्ना-
वः तसिलादिषु रूपप्पाशपिनमात्रप्रत्ययेवत स्त्रीया अभूतपूर्वः स्त्रीयारूपः अ-
तिशायने तमबिष्ठनौ अतिशायः अतिशायने प्रकर्षः निपातनाद्दीर्घत्वम् प्र-
कृतिविशेषणं चैतत् अतिशायविशिष्टार्थवृत्तेः स्वार्थेपत्ततः अयमेषाम-
तिशयेनाढ्यः आढ्यतमः लघुतमो लघिष्ठः तिङश्च तिङन्तादतिशये द्योत्ये
तमप्स्यात् तरममपोचः पतौचमंतौम्लः किमेतिङव्ययघादाम्वद्रव्यप्रकर्षे॥

किमःएदन्तात् तिङःअव्ययाच्चयोघः तदन्तात् आमुप्रत्ययःस्यात् नतुद्र
व्यप्रकर्षे किंतमां प्राह्णेतमां पचतितमाम् उच्चैस्तमाम् द्रव्यप्रकर्षेतु उ
च्चैस्तमस्तरुः द्विवचनविभज्योपपदेतरबीयसुनौ द्वयोरेकस्यनिर्धारणेवि
भज्येचोपपदेसुप्तिङन्तादेतौस्तः पूर्वयोरपवादः अयमनयोरतिशयेनल
घुः लघुतरः लघीयान् उदीच्याः प्राच्येभ्यः पटुतराः पटीयांसः अजादीगु
णवचनादेव इष्ठनीयसुनौ गुणवचनादेवस्तः पटीयान् पटिष्ठः लघीया

न लघिष्ठः नेह पाचकतरः पाचकतमः तुश्छन्दसि तुरिति तृन्तृचोः सामान
ग्रहणम् तृन्तृजन्तादिष्ठनीयसनौ स्तः तुरिष्ठेमेयस्सु तृशब्दस्य लोपः स्यात् प
रेषु अतिशयेन कर्ता करिष्ठः अतिशयेन दोग्ध्री दोहीयसी धेनुः प्रशस्यस्य
श्रः अस्य श्रादेशः स्यात् अजाद्योः परयोः प्रकृत्यैकाच् इष्ठादिष्वेकाच् प्रकृत्या
स्यात् श्रेष्ठः श्रेयान् ज्य च ज्येष्ठः ज्यादादीयसः आदेः परस्य ज्यायान् वृद्धस्य च वृद्ध
स्य ज्यादेशः स्यात् अजाद्योः ज्येष्ठः ज्यायान् अन्तिकबाढयोर्नेदसाधौ अजाद्यो ः

सि॰
कौ॰
३४८

नेदिष्ठः नेदीयान् साधिष्ठः साधीयान् स्थूलदूरयुवह्रस्वक्षिप्रक्षुद्राणां यणादि
परं पूर्वस्य च गुणः एषां यणादिपरं लुप्यते पूर्वस्य च गुणः इष्ठादिषु स्थविष्ठः द
विष्ठः यविष्ठः ह्रसिष्ठः क्षेपिष्ठः क्षोदिष्ठः एवमीयसुन् ह्रस्वक्षिप्रक्षुद्राणां पृथ्वा
दिमान् ह्रसिमा क्षेपिमा क्षोदिमा प्रियस्थिरस्फिरोरुबहुलगुरुवृद्धतृप्रदी
र्घवृन्दारकाणां प्रस्थस्फवर्बंहिगर्वर्षित्रब्द्राघिवृन्दाः प्रियादीनां क्रमा
त्प्रादयः स्युरिष्ठादिषु प्रेष्ठः स्थेष्ठः स्फेष्ठः वरिष्ठः बंहिष्ठः गरिष्ठः वर्षिष्ठः त्रपिष्ठ :

द्राघिष्ठः वृंदिष्ठः एवमीयसुन् प्रियोरुबहुलगुरुदीर्घाणां इष्ठादिष्वेमाद
मादि बहोर्लोपो भू च बहोः बहोः परयोरिमेयसोर्लोपः स्यात् बहोश्च भूरा
देशः भूमा भूयान् इष्ठस्य यिट् च बहोः परस्येष्ठस्य लोपः स्यात् यिडागमश्च भूयिष्ठः
युवाल्पयोः कनन्यतरस्याम् एतयोः कनादेशः स्यात् इष्ठेयसोः कनिष्ठः क
नीयान् पक्षे यविष्ठः यवीयान् अल्पिष्ठ इत्यादि विन्मतोर्लुक् विनो मतुपश्च
लुक् स्यात् इष्ठेयसोः अतिशयेन स्रग्वी स्रजिष्ठः स्रजीयान् अतिशयेन त्वग्वान्

नविष्ठः नवीयान् प्रशंसायांरूपप् सुबन्तात्तिङन्ताच्च प्रशस्तः पटुः पटुरूपः प्र
शस्तंपचति पचतिरूपम् ईषदसमाप्तौकल्पब्देश्यदेशीयरः ईषदूनो विद्वा
न् विद्वत्कल्पः यशस्कल्पंयजुष्कल्पंविद्वद्देश्यः विद्वद्देशीयः पचतिकल्प
म् विभाषासुपोबहुच्पुरस्तात् ईषदसमाप्तिविशिष्टेर्थे सुबन्ताद्बहुज्वास्या
त् सचप्रागेवनतुपरतः ईषदूनः पटुः बहुपटुः पटुकल्पःसुपः किम् तिङन्ता
न्माभूत् यजतिकल्पम् प्रकारवचनेजातीयर् प्रकारवतिचायम् स्यात् न

यकारमात्रे यङः यकारः यङ्जातीयः आगिवान्तः इवेशतिकृतोऽङ्गस्य तः

प्राक् काधिकारः अव्ययसर्वनाम्नामकच्प्रा— निर्देशमनुवर्तते कस्मा

वदः कान्ताव्ययसर्वनाम्नः टागन्नादेशःस्यात् अकच्च ज्ञाते कस्मायसर्वाः अव्य

काः उच्चकैः नीचकैः सर्वके विश्वके उकारोमकारभकारादौऽपि सर्वना

म्नोटेः प्राक् अकच् युवकयुष्मकाभिः अस्मकाभिः यकारसकारेत्यादिकिं

त्वमीमःकाम वेक्रयः भिन्नादन्यादव्यापरः त्वस्मीकामास्ते पीलेकोमलोप

सि॰
कौ॰
३५०

ष्व नसंसीशीलस्कसीकाः पचतकि जल्पतकि धिक धकिक हिरुक हिरकु

त पृथक पृथकत कुत्सिते कुत्सितोश्वः अश्वकः संज्ञायां कन् कुत्सिते।

कन् स्यात् तदन्ते चेत्संज्ञा गम्यते शूद्रकः बाधकस्वार्थं वचनम् अनुकम्पा

याम् पुत्रकः अनुकम्पितः पुत्र इत्यर्थः नीतौ च तद्युक्तात् सामदानादिरू

पायानीतिस्तस्यां गम्यमानायां अनुकम्पायुक्तात्प्रत्ययः स्यात् हन्त ते धान

काः हन्त ते गुडकाः हन्त ते तिलकाः एहकि अहकि पूर्वेनानुकम्प्यमाना

स्नमयः ग्रेनेनत्नपरम्परासम्बन्धेऽपीतिविशेषः बह्वचोमनुष्यनाम्नष्ठज्वा ॥

र्वक्तव्यह्वयविषयेबह्वचः प्रातिपदिकात् मनुष्यनामधेयाद्धादप्रस्मात् व

नित्यंचोच नैवबह्वचोमनुष्यनाम्नः चवद्दत्तबु ठेपत्तौ प्रत्ययौस्तः चका

राद्यथाप्राप्तंच ठजादावर्धंद्वितीयादचः श्रमित्यकरणेयाःठः श्रजादि

प्रत्ययाःच नमित्यवेप्रकृते द्वितीयादचस्सर्वेऽऊर्ध्वलुप्यते अनुकम्पितो

देवदत्तः देविकः देवियः देविलः देवदत्तकः अनुकम्पितोवायुदत्तकः वा

घकः ठच्प्रकरणस्थको द्वितीयत्वेकविधानार्थम् वायुदत्तकः वायुकः पितृकः
चतुर्थादशः ऊर्ध्वस्य लोपो वाच्यः प्रतुकम्पितो बृहस्पतिदत्तको बृहस्पतिकः अ
नजादौ च विभाषा लोपो वक्तव्यः देवदत्तकः देवकः लोपः पूर्वपदस्य च दत्तिकः
देवकः लोपः पूर्वपदस्य च दत्तिकः दत्तियः दत्तकः विनापि प्रत्ययं पूर्वोत्त
रपदयोर्वा लोपो वाच्यः देवदत्तः दत्तः सत्यभामा भामा सत्या उवर्णाल्ल इलस्य वा
भानुदत्तः भानुलः ऋवर्णादपि सवित्रियः सवित्रिलः चतुर्थादनजादौ वा

लोपः पूर्वपदस्य च अप्रत्यये तथैवेष्टः उवर्णाल्ल इलस्य च प्राचामुपादेर

डज्वुचौ च उपशाद्दस्वा प्रातिपदिकात् पूर्वपदविषये ऽडच् वुच् पतौ स्तः वा

यथाप्राप्तं चाग्रहणं समुच्चयार्थम् अनुकम्पित उपेन्द्रदत्तः उपडः उपकः उपि

कः उपियः उपिलः उपेन्द्रदत्तकः षड्पाणि जातिनाम्नः कन् मनुष्यनाम्न

इमेव जातिशब्दो मनुष्यनामधेयो ऽस्मात्कन् स्यात् अनुकम्पायां नीतौ च

सिंहकः शरभकः द्वितीये ऽनच्यतरैवेन्न दादेर्लोपो वक्तव्यः कहोडः कहिक ः

एकाक्षरपूर्वपदानामुत्तरलोपो वक्तव्यः वागाशीर्दत्तः वाचिकः कथं षड
ङ्गुलीदत्तः षडिक इति षषः ठाजादिवचनात्सिद्धम् शेवलसुपरिविशाल
वरुणार्यमादीनां तृतीयात् एवं मनुष्यनाम्नो भाजादौ तृतीयादचः ऊर्ध्वं
लोपः स्यात् पूर्वस्यापवादः अनुकम्पितः शेवलदत्तः शेवलिकः शेवलिय ः
शेवलिलः सुपरिकः सुपरियः सुपरिलः एवं विशालिकः वरुणिकः अर्य
मिकः अजिनान्तस्योत्तरपदलोपश्च अजिनान्तान्मनुष्यनाम्नः अनुकम्पा

यांकन् तमवेतरपदलोपः अनुकम्पितो व्याघ्राजिनो व्याघ्रकः सिंहकः अ
ल्पे अल्पं तैलं तैलकम् ह्रस्वे ह्रस्वो वृक्षो वृक्षकः संज्ञायां कन् ह्रस्वेदमकाया
संज्ञानरम्यां गम्यायां कन् सर्वस्यापवादः वंशकः वेणुकः कुटीशमीशुण्डा
भ्यो रः ह्रस्वा कुटी कुटीरः शमीरः शुण्डारः कुत्वा डुपच् ह्रस्वा कुतूः कुतुपः कु
तूः कृत्तेः स्नेहपात्रं सैवाल्पा कुतुपः पुमान् इत्यमरः कासूगोणीभ्यां ष्टरच् ह्र
स्वत्वविशेषकः कासूः ह्रस्वा सा कासूतरी गोणीतरी वत्सोक्षाश्वर्षभेभ्यश्च तनु

ते वत्सतरः द्वितीयं वयः प्राप्तः उक्षतरः अश्वतरः ऋषभतरः प्रवृत्तिनिमित्ततनु
त्वेऽप्ययम् किंयत्तदो निर्धारणे द्वयोरेकस्य डतरच् अनयोः कतरो वैष्णवः यत
रः ततरः महाविभाषया कः यः सः वा बहूनां जातिपरिप्रश्ने डतमच् बहूनां म
ध्ये निर्धारणे डतमच् वा स्यात् जातिपरिप्रश्न इति प्रत्याख्यानमाकरे कतमो भ
वतां कठः यतमः ततमः वाग्रहणमकजर्थम् यकः सकः महाविभाषया यः
सः किमोऽस्मिन्विषये डतरजपि एकाच्च प्राचाम् डतरच् डतमच् च स्यात् अनयो

रेकतरो मैत्रपद्यामेकतमः प्रवक्तेपणेकत्र व्याकरणेकेनधार्विनः येनेतरः

अन्यथेनेतदिष्टोदाहरणं अन्यतिनेइतिन्नुखतः अन्यतेइत्यस्यशागिवीयानां

णेविधिः इवेप्रकृतिकृतौ कत्र कस्मात् अश्वइवप्रतिकृतिः अश्वकः प्रतिकृ

तौकिम् गौरिवगवयः संज्ञायांच इवार्थेकस्मात् समुदायश्चेत्संज्ञा अश्वाश्व

प्रतिकृतिर्यस्त्रस्याः अश्वसदृशस्यसंज्ञायांविहितस्यकनोलुप्स्यात् मनुष्ये

वाच्ये चञ्चातृणमयःपुमान् चञ्चेव चञ्चा जीविकार्थेचापण्ये जीविकार्थंयद

विक्रीयमाणंतस्मिन्वाच्येकनोलुप्स्यात् वासुदेवःशिवःस्कन्दः देवलकानां
जीविकार्थास्वप्रतिकृतिष्विदम् अपण्यइतिकिम् हस्तिकान्विक्रीणीते देवपथा
दिभ्यश्च कनोलुप्स्यात् देवपथःहंसपथःआकृतिगणोयम् वस्तेर्ढञ् इवेत्यनुव
र्त्तते प्रतिकृताविति निवृत्तम् वस्तिरिववास्तेयंवास्तेयी शिलायाढः शिलाया
इतियोगविभागात् ढञपीत्येके शिलेव शिलेयं शैलेयं शाखादिभ्योयः शाखे
व शाख्यःमुख्यः जघन्यः अग्र्यः शरण्यः द्रव्यंचभव्ये द्रव्यमयंब्राह्मणः कुशाग्राच्छ ।

कुशाग्रमिव कुशाग्रीया बुद्धिः समासाच्च तद्विषयात् इवार्थविषयात्समासाच्छः
स्यात् काकतालीयो देवदत्तस्य वधः इह काकतालसमागमसदृशश्चौरसमागम
इति समासार्थः तत्प्रयुक्तः काकमरणसदृशास्तत्प्रमयार्थः अजाकृपाणीयः अत
र्कितोपनत इति फलितोऽर्थः शर्करादिभ्योऽण् शर्करेव शार्करम् अङ्गुल्यादिभ्यष्ठ
क् अङ्गुलीवाङ्गुलिकः भरुजेव भारुजिकः एकशालायाष्ठजन्यतरस्याम् ए
कशालायाष्ठजादिवार्थे ठद्वापदे ठक् एकशालेव एकशालिकः ऐकशालिकः क

सि॰
कौ॰
३५५

र्कलोहितादीकक् कर्कः शुक्लोऽश्वःसइवकार्कीकः लौहितीकः स्फटिकः

पूगाञ्ञ्योऽग्रामणीपूर्वात् इवार्थो निवृत्तः नानाजातीया अनियतवृत्तयः अर्थ

कामप्रधानाः संघाः पूगाः तद्वाचकात्स्वार्थे ञ्यः स्यात् लौहितध्वज्यः व्रातच्

फञोरस्त्रियाम् व्रातकापोतपाक्याः कौञ्जायन्याः ब्राध्नायन्याः आयुधजी

विसंघाञ्ञ्यड्वाहीकेष्वब्राह्मणराजन्यात् वाहीकेषु य आयुधजीविसंघास्तद्वा

चिनः स्वार्थे ञ्यट् क्षौद्रक्यः मालव्यः डित्वान्ङीप् क्षौद्रकी आयुधेति किम् मल्लाः

संघेतिकिम् सम्राट् वाहीकेष्विकिं शावराः अब्राह्मणेतिकिम् गोपालकाः
शालंकायनाः ब्राह्मणेतद्विशेषग्रहणम् वृकाट्टेण्यण् आयुधजीविसंघात्
स्वार्थेट्टेण्यण् वार्केण्यः आयुधेतिकिम् जातिशब्दान्माभूत् कामक्रोधौमनु
ष्याणांखादितारौवृकाविव दामन्यादित्रिगर्भषष्ठाच्छः दामन्यादिभ्यः त्रिगर्त
षष्ठेभ्यश्च आयुधजीविसंघवाचिभ्यः स्वार्थेच्छःस्यात् त्रिगर्ताः षष्ठोयेषांतेत्रिगर्तषष्ठा ः
आहुस्त्रिगर्तषष्ठांस्तुकौण्डोपरथदाण्डकी क्रौष्टकि जालमानिश्चब्रह्मगुप्तोथ

जानकिः दामनीयः दामनीयौ दामनयः औलपि औलपीयः त्रिगर्तकौण्डोप
रथीयः दाण्डकीयः पर्श्वादियौधेयादिभ्यामणञौ आयुधजीविसंघवाचिभ्यः
पर्श्वादिभ्यः क्रमादणञौ स्तः स्वार्थे पार्शवः पार्शवौ यौधेयः यौधेयौ यौधेयाः अभि-
जिद्विदभृच्छालावच्छिखावच्छमीवदूर्णावच्छ्रुमदणो यञ् अभिजिदादिभ्यः
अनन्तेभ्यः स्वार्थे यञ् स्यात् अभिजितोऽपत्यमाभिजित्यः वैदभृत्यः शालावत्यः
शैखावत्यः शामीवत्यः और्णावत्यः श्रौमत्यः आदयस्तद्राजाः पूगाञ्ञ्य इत्यारभ्यो

क्राः एतत्संज्ञाः स्युः तेनास्त्रियां बहुषु लुक् लोहितध्वजाः कपोतपाकाः कौं
ञ्जायनाः ब्राध्नायनाः इत्यादि पादशतस्य संख्यादेर्वीप्सायां वुन् लोपश्च लोपवचनम्
नैमित्तिकत्वार्थम् अनेन स्थानिवत् पादःपत् तद्धितार्थे इति समासे कृते प्रत्य
यः वुन् नेत्स्त्रियामेव द्वौ द्वौ पादौ ददाति द्विपदिकां ददाति द्विशतिकाम् पादश
तग्रहणमनर्थकमन्यत्रापि दर्शनात् द्विमोदकिकाम् दण्डव्यवसर्गयोश्च वु
न् स्यात् अवीप्सार्थमिदम् द्वौ पादौ ददाति द्विपदिकाम् द्विपदिकां व्यवसृजति

सि॰
कौ॰
३५८

ददातीत्यर्थः स्थूलादिभ्यः प्रकारवचने कन् जातीयरोऽपवादः स्थूलप्रकार ः
स्थूलकः अणुकः चञ्चद्बृहतोरुपसंख्यानम् चञ्चत्कः बृहत्कः सुरायाअहौ सु
रावर्णोऽहिः सुरकः अनत्यन्तगतौ क्तात् छिन्नकम् भिन्नकम् नसामिवच
ने सामिपर्याये उपपदे ज्ञापकात्कन् सामिकृतं अर्धकृतं अनत्यन्तगतेरिह शब्दे
नैवाभिधानात्स्वैणकन्नप्राप्तः इदमेवनिषेधसूत्रमनत्यन्तस्वार्थिकमपिक
न्नंज्ञापयति बृहतिकम् बृहत्याआच्छादने कन्स्यात् द्वौप्रवारोत्तरासङ्गौस

मौहूहतिकानया आच्छादनेकिम् हूहतीच्छन्दः अषडक्षाशितंग्वलंकर्मा

लंपुरुषाध्युत्तरपदात् खः स्वार्थे अषडक्षीणो मन्त्रः द्वाभ्यामेव कृतः सर्वार्थः आ

शितागावोस्मिन्निस्मा शितंगवीनमरण्यम् निपातनात्सर्वं सप्तमी अलंकर्म

मीणे अलंकर्मीणः अलंपुरुषीणः ईश्वराधीनः नित्यो यावः उत्तरसूत्रे विभा

षाग्रहणात् अमेपिके विन्दार्थिकानित्यमिथ्येन्न नमादयः प्राक्तनः आ

दयः प्रागुक्तः समासान्ताश्चेति विभाषाञ्चेरदिक्स्त्रियाम् अदिक्स्त्रीवृत्तेरञ्च

ञ्चत्यन्तात्प्रातिपदिकात् खः स्याद्वा स्वार्थे प्राक् प्राचीनं प्रत्यक् प्रतीचीनं अवाक् अ
वाचीनं निरुक्तप्रशक्ति कृशार्वेरेफयाप्पाय मावमा इत्यमरः अर्वन्तमञ्चतीति॥
अर्वाक् अर्वाचीनं अदिक्स्त्रियां किं प्राची दिक् प्रतीची दिक् उदीची दिक् दि
ग्ग्रहणं किम् प्राचीना ब्राह्मणी स्त्रीग्रहणं किम् प्राचीनं ग्रामादाम्राः जात्यन्ता
च्छ बन्धुनि ब्राह्मणजातीयः बन्धुनि किम् ब्राह्मणजातिः शोभना जातेर्व्यञ्ज
नकं द्रव्यं बन्धु स्थानान्ताद्विभाषा सस्थानेनेति चेत् सस्थानेन तुल्येन चेत् स्था

नात्मर्थवदित्यर्थः पितृस्थानीयः पितृस्थानः सस्थानेन किं गोस्थानम् ।
अनुगादिनष्टक अनुगदतीति अनुगादीमण्वानुगादिकः विमारिणाम
नेय अपरस्मात् वैमानिकाः मनेयकिम् विमारणीदेवतः सांख्यायाः क्रियाभ्या
हृतिगणनेकृतमेव अभ्याहृतिर्जन्मक्रियाजन्मगणनहेतैः सांख्याशाह्यास्या
र्थेकृतमेवस्मात् पंचकृतोभंके साख्यायाः किम् भूतिवारान्भंके द्विविचत
र्भःमेव कृतमेवोपवादः द्विर्भंके त्रिरात्मस्यवतः पकमसकृस्य सकृदि

सि॰
कौ॰
३५५

ऩ्तहल्या विति अभैक्षीदित्यत्र सि
वत्वस्य लोपिनद योगात् +

स्यादेशः स्यात् वास्तव् सकृद्भुंक्ते संयोगान्तस्येति सवो लोपः न+विभाषाब
हार्थाः विप्रकृष्टकाले अविप्रकृष्टआसन्नः बहुधा बहुकृत्वो वादिवसस्य
भुंक्ते आसन्नकाले किम् बहुकृत्वो मासस्य भुंक्ते तमपकृतवचनेमयट् प्राचु
र्येण प्रस्तुतं प्रकृतं तस्य वचनं प्रतिपादनं भावे अधिकरणे वा ल्युट् आद्ये प्र
कृतमन्नमयं अपूपमयम् यवागूमयम् द्वितीये अन्नमयो यज्ञः अपूपम
यं पर्व समूहवच्च बहुषु साम्हिकाः प्रकृताः मौदकिकं मोदकमयं शा

८५

ष्कुलिकम् शाष्कुलीमयम् द्वितीयेर्थे मोदकिको यतः मोदकमयः अनन्ता

वसथेतिहभेषजाञ्ञ्यः अनन्त एवानन्त्यम् अवसथ एवावसथ्यं इतिहेतिनिपा

तसमुदायः ऐतिह्यम् भेषजमेव भैषज्यम् देवतान्तात्तादर्थ्ये यत् अग्निदेवता

यै इदं अग्निदेवत्यम् पितृदेवत्यम् पादार्घाभ्यां च पादार्थमुदकं पाद्यं अर्घ्य

म् नवस्य नूआदेशस्त्नप्तनप्खाश्च प्रत्ययाः नूत्नं नूतनं नवीनम्

नश्च पुराणे प्रात् प्रणो वर्तमानात्सप्ताहात् नो वक्तव्यः सामर्थ्यात्काः प्रणं प्रत्नं

प्रतनं प्रीणम् भागरूपनामभ्योधेयः भागधेयं रूपधेयं नामधेयम् आग्नीध्र
साधारणादञ् आग्नीध्रं साधारणं स्त्रियांङीप् आग्नीध्री साधारणी अतिथेर्ञ्य
तादर्थ्य इत्येव अतिथय इदं आतिथ्यम् देवात्तल् देव एव देवता अवेःकः अवि
कः यावादिभ्यःकन् याव एव यावकः लोहितान्मणौ लोहित एव मणिः लो
हितकः वर्णे चानित्ये लोहितकः कोपेन लोहितात् लिङ्गबाधनं वा लोहितिका
लोहिनिका कोपेन रक्ते लाक्षादिना रक्ते यो लोहितशब्दस्तस्मात् कन्स्यात् लो

हितकः पटः लिङ्गबाधनं वा एवमेव लोहितिका लोहिनिका शाटी कालाच्च वर्णे
चानित्ये रक्ते इति द्वयमनुवर्तते कालकं मुखं वैलक्ष्येण कालकः पटः कालिका
शाटी विनयादिभ्यष्ठक् विनय एव वैनयिकः उपायाद्ध्रस्वत्वं च औपयिकः वा
चो व्याहृतार्थायाम् सन्दिष्टार्थायां वाचि विद्यमानाद्वाचः स्वार्थे ठक् सन्देश
वाग्वाचिकं स्यात् तद्युक्तात्कर्मणोऽण् कर्मैव कार्मणं वाचिकं श्रुत्वा
यमाणं कर्मेत्यर्थः प्रज्ञादिभ्यश्च प्रज्ञ एव प्राज्ञः प्राज्ञी स्त्री दैवतः बान्धवः एवमे

रजातौ स्वार्थेऽण् औषधं पिबति अजातौ किम् ओषधयः क्षेत्रे रूढाः मृदस्ति
कन् मृदेव मृत्तिका सस्नौ प्रशंसायाम् रूपपोऽपवादः प्रशस्ता मृत् मृत्स्ना मृ
त्सा उभयत्रान्यतरस्याम् ग्रहणाद्विकल्पोऽयम् बह्वल्पार्थाच्छस्कारकादन्यतरस्या
म् बहूनि ददाति बहुशः अल्पानि अल्पशः बह्वल्पार्थान्मङ्गलामङ्गलवचनम्
नेह बहूनि ददात्यनिष्टेषु अल्पं ददात्याभ्युदयिकेषु संख्यैकवचनाद्वीप्सायाम्॥
द्वौ द्वौ ददाति द्विशः माषं माषं माषशः प्रस्थशः परिमाणशब्दा वृत्तावेकार्था ए

व सैवैकवचनात्किम् यद्यदं ददाति वीप्सायां किं द्वौ ददाति कारकादिभेव
द्वयोः द्वयोः स्वामी प्रतियोगे पञ्चम्यास्तसिः प्रतिना कर्मप्रवचनीयेन योगे याप
ञ्चमी विहिता तदन्तात्तसिः स्यात् प्रद्युम्नः कृष्णतः प्रति आद्यादिभ्य उपसंख्यानम्
आदौ आदितः मध्ये मध्यतः पृष्ठतः पार्श्वतः आकृतिगणोयम् स्वरेण स्वरतः व
र्णतः अपादाने चाहीयरुहोः अपादाने या पंचमी तदन्ताद्वा तसिः स्यात् ग्राम
दागच्छति ग्रामतः अहीयरुहोः किम् स्वर्गाद्धीयते पर्वतादवरोहति अतिग्रहा

व्यथनक्षेपेष्वकर्तरि तृतीयायाः अकर्तरि तृतीयान्ताद्वा तसिः अतिक्रमग्रहः अ
तिग्रहः चारित्रेणातिगृह्यते चारित्रतोतिगृह्यते चारित्रतोतिगृह्यते चारित्रेणान्या
नतिक्रम्य वर्तत इत्यर्थः अव्यथनमचलनं वृत्तेन न व्यथते वृत्ततो न व्यथते वृत्तेन न
चलतीत्यर्थः क्षेपे वृत्तेन क्षिप्तः वृत्ततः क्षिप्तः वृत्तेन निन्दित इत्यर्थः अकर्तरि किं
देवदत्तेन क्षिप्तः हीयमानपापयोगाच्च हीयमानपापयुक्तादकर्तरि तृतीया
न्ताद्वा तसिः वृत्तेन हीयते वृत्ततो हीयते वृत्तेन पापः वृत्ततः पापः क्षेपस्याविव॰

तायामिदम् तेपेतर्शैर्वाणमिद्धः प्रकर्त्तेरिति किम् देवदत्तेनहीयते षष्ठाया

श्चेये षष्ठन्त्राह्वानमिः नानापत्तममाश्चेयेदेवा श्रर्ज्जनत्त श्रभवन् श्रर्ज्जन

स्पतेरुन्तर्थः व्याश्चेयेकिम् हृत्तस्पशाला रोगाख्यापनयेने रोगवाचिनः

षष्ठन्त्राह्वानमिः विकित्सायां प्रवाहिकानः ऊत्पत्तीकारमस्याः ऊर्विंत

र्थः स्रपनयनेकिम् प्रवाहिकायाःप्रकोपंकरोति कूभ्रस्त्रियोगेमम्यधक

तेरिष्विः श्रभूततद्भावइतिवकृत्यम् विकारात्मतांप्राप्नुवन्तांप्रकृतौवर्त्त

सि॰
कौ॰
३९३

मानाद्धिकारशाहान्त्वार्थेष्विर्धास्यात् कंसोम्नादिभिर्योगे ग्रस्ययौ ग्रवर्णस्य
ईस्यात् ष्यौवेर्लोपः स्यन्नन्तादव्ययवं ग्रकृत्सः कृत्सः सम्पद्यतेतंकरोति क्र
सीकरोति ग्रली भवति गङ्गीस्यात् ग्रव्ययस्य चावीत्वंनेतिवाच्यम् दोषाभूत
महः दिवाभूतारात्रिः पत्तद्याव्ययीभावाच्चेति सूत्रे भाष्ये ऽकृत्सम् कस्यौ च ह
लः परस्यापत्यकारस्य लोपः स्यात् केच्यौ च परतः गार्गीभवति च्वौ च हौ परे
पूर्वस्य दीर्घः स्यात् शुचीभवति पहूस्यात् ग्रव्ययस्य दीर्घत्वं नेति केचित् नविर्मि

लम् स्वस्तिसादिति नुमहादिभाषयास्येरभावेमिद्धम् स्वस्तीसादितिनुपदेस्या

दितिचेत् श्रुतं यदितेष्वाने तदर्थनभिधानात्। स्थिरेवनोत्पद्यतेइत्यस्तरीदुःजाःमा

गीकरोति धुरुमेनस्वत्वस्येतोरंहरोजसंलोपस्य पर्धालोपःस्यात् स्थिस्व शुरयक

रोति उन्मनीस्यात् उन्मन्करोति विवेनीकरोति विरंहीकरोति विरजीकरो

ति विभाषासातिःकार्त्स्न्ये स्विविषये सातिर्वास्यात् साकल्येसात्पदाद्योः सम

स्तं वेनस्यात् दधिसिंचति कृत्स्नंशस्त्रमग्निःसंपद्यतेअग्निसाद्भवति अग्नीभवति ॥

सि॰
कौ॰
३९५

महाविभाषयावाक्यमपिकार्त्स्न्येकिम् एकदेशेनशुक्लीभवतिपटः अभि॰
विधौसंपदाच संपदाकृभ्वस्तिभिर्योगेसातिर्वास्यात् व्याप्तौ पक्षेकृभ्वस्ति
योगेच्विःसंपदातुवाक्यमेव अग्निसात्संपद्यते अग्निसाद्भवति शस्त्रं अग्नी
भवति जलसात्संपद्यते जलीभवतिलवणंएकस्याव्यक्तेः सर्वावयवाव
च्छेदेनान्यथाभावः कार्त्स्न्यम् बहूनांव्यक्तीनांकिंचिदवयवावच्छेदेनाप
प्यात्मत्वमभिविधिः तदधीनवचने सातिःस्यात् कृभ्वस्तिभिः संपदाचयो

ने राजसात्सम्पद्यते राजाधीनमित्यर्थः देये त्रा च तदधीने देये त्रा स्यात् सा
तिश्च कृभ्वादियोगे विप्राधीनं देयं करोति विप्रत्राकरोति विप्रत्रासंपद्यते
पद्यते विप्रसात्करोति देये किं राजसाद्भवति राष्ट्रम् देवमनुष्यपुरुषपुरुम
र्त्येभ्यो द्वितीयासप्तम्योर्बहुलम् एभ्यो द्वितीयासप्तम्यन्तेभ्यस्त्रा स्यात्
देवत्रा वन्दे रमे वा बहुलोक्तेरन्यत्रापि बहुत्रा जीवतो मनः अव्यक्तानुक
रणाद्द्व्यजवरार्धादनितौ डाच् द्व्यच् अवरं स्वं नन्ततनोऽस्वं अनेकाजिति ।

सि॰
कौ॰
३८५

यावत् तादृशमर्धं यस्य तस्माड्डाच् स्यात् कृभ्वस्तिभियोगे डाचि विवक्षिते द्वे ब
हुलम् नित्यमाम्रेडिते डाचीति वार्तिकम् डाच्परं यदाम्रेडितं तस्मिन्परे पू
र्वपरयोः पररूपं स्यात् इति तकारपकारयोः पकारः पटपटाकरोति अव्य
क्तानुकरणात्किम् दृषत्करोति द्व्यजवरार्धात्किम् श्रत्करोति अवरेति किं ख
रटाखरटाकरोति त्रपटत्रपटाकरोति अनेकाच् इत्येव न तु स्वरूपग्रहणम्
एवं द्व्यजावरार्धीति परमत्रैस्व हितेत्र वृचे इत्यव्ययम् अनितौ किं पटिति करो

ति कृञोद्वितीयतृतीयशम्बवीजात्कृषौ द्वितीयादिभ्योडाच्स्यात् कृञ् कृ

अपवयोगेकर्षणेर्थे बहुलोक्तेरव्यक्तानुकरणादस्मसङाविनाद्वितम् द्विती

यंतृतीयंकर्षणंकरोति द्वितीयाकरोति तृतीयाकरोति शम्बशब्दःप्रतिलो

मे अनुलोमंकृष्टंक्षेत्रं पुनःप्रतिलोमंकर्षतिशम्बाकरोति बीजेनसहकरोति बी

जाकरोति संख्यायाश्चगुणान्तायाः कृञोयोगेकृषौडाच्स्यात् द्विगुणाकरोति

क्षेत्रंक्षेत्रंकर्मकं द्विगुणंकर्षणंकरोतीत्यर्थः समयाच्चयापनायाम् कृषावि।

सि· कौ·
३८५

तिनिहत्वम् कृञो योगे डाच् स्यात् समया करोति कालं यापयतीत्यर्थः सपत्र
निष्पत्राद् अतिव्यथने सपत्रा करोति मृगं सपुंखशरप्रवेशनेन सपत्रं करोतीत्य
र्थः निष्पत्रा करोति सपत्रस्य शरस्यापरपार्श्वे निर्गमनान्निष्पत्रं करोतीत्यर्थः अ
तिव्यथने किम् सपत्रं निष्पत्रं वा करोति भूतलम् निष्कुलान्निष्कोषणे निष्कु
ला करोति दाडिमम् निर्गतं कुलमन्तरवयवानां समूहो यस्मादिति बहुव्री
हेर्डाच् सुखप्रियादानुलोम्ये सुखा करोति प्रिया करोति गुरुम् अनुकूला च।

रणेनानन्दयतीत्यर्थः दुःखात्प्रातिलोम्ये दुःखाकरोति स्वामिनं पीडयतीत्य
र्थः शूलात्पाके शूलाकरोति मांसं शूलेन पचतीत्यर्थः सत्यादशपथे सत्याक
रोति भाण्डं वणिक् क्रेतव्यमिति तथ्यं करोतीत्यर्थः शपथेन सत्यं करोति विप्रः म
द्रात्परिवापणे मद्रशब्दो मङ्गलार्थः परिवापणं मुण्डनं मद्राकरोति कुमारं मङ्ग
लमुण्डनेन संस्करोतीत्यर्थः भद्राच्चेति वक्तव्यम् भद्राकरोति अर्थः प्राग्वत् प
रिवापणे किम् मद्रङ्करोति भद्रङ्करोति इति तद्धितप्रक्रिया सर्वस्मेहस्तयि।

सि॰
कौ॰
३८१

हृस्व तिमवीप्सयोः अभी देवमपवीप्सायां वघोमेपदस्य द्विर्वचनेस्मात् अभी

तांपतिङन्तेषु वयपसंतकहृदन्तेषुव पचति पचति भक्ता भक्तावीप्सायां ह

तेसिंचति ग्रामोग्रामोरमणीयः परेर्वर्जने परिपरि वङ्गेभ्यो हृष्टोदेवः वङ्गा

न्परिहृत्येत्यर्थः परेर्वर्जनेवाववनेपरिवङ्गेभ्यः उपर्यध्यधसः सामीप्ये उप

र्युपरिग्रामं ग्रामस्योपरिष्टात्समीपेदेशेइत्यर्थः अध्यधिस्वांतंस्वावस्योपरि

ष्टात्समीपकालेइत्यवमित्यर्थः अधोधोलोकं लोकस्याधस्तात्समीपेदेशेइत्य

ये: वाक्यादेरामन्त्रितस्यासूयासम्मतिकोपकुत्सनभर्त्सनेषु असूयायां सुन्दर
सुन्दर वृथा ते सौन्दर्यं सम्मतौ देव देव वन्द्योसि कोपे दुर्विनीत दुर्विनीत इदानीं ज्ञा
स्यसि कुत्सने धानुष्क धानुष्क वृथा ते धनुः भर्त्सने चौर चौर घातयिष्यामि त्वाम् एकं बहु
व्रीहिवत् द्विरुक्तम् एकशब्दो बहुव्रीहिवत् स्यात् तेन सुब्लोप पुंवद्भावौ एकैक
मक्षरम् इह ह्वयोः सुपो लुकि सति बहुव्रीहिवद्भावादेव प्रातिपदिकत्वात्सुब्
दायाम्भ् एकैकयाहुत्या इह पूर्वभागे पुंवद्भावादयं विशेषः न बहुव्रीहौ

सि॰
कौ॰
३९८

विग्रहप्रदर्शनं बहुव्रीहिग्रहणं सार्थबहुव्रीहिलाभार्थम् तेनातिदिष्टबहुव्रीहौ
सर्वनामतास्त्येवेति शाब्दाः वस्तुतस्तु भाष्यमते प्रत्याख्यानमेवैतत् सूत्रकारम
तेनापि बहुव्रीहावित्यर्थे अलौकिके विग्रहे निषेधकं न तु बहुव्रीहावितीहातिदेशप्रं
केवलात्तिपकैकसैदेहि प्राबाधेव पीडायांघोमायांहेस्तः बहुव्रीहिवत्स्व ग
तगतः विग्रहामीऽसमानस्यपुक्तिः बहुव्रीहिवद्भावात्सुलुक् गतगताद्वद्धृंत्व
द्भावः कर्मधारयवदुत्तरेषु इतउत्तरेषु द्विवचनेषु कर्मधारयवत्कार्यम् प्रयोजनं

९४

सुब्लोपपुंवद्भावान्तोदात्तत्वानि प्रकारे गुणवचनस्य सादृश्ये द्योत्ये गुणवचन
स्य द्वे स्तः तच्च कर्मधारयवत् कर्मधारयवदुत्तरेष्वित्यधिकारात् तेन पूर्वभाग
स्य पुंवद्भावः समासस्यान्तोदात्तत्वं च पटुपटी पटुपटुः पटुसदृशः ईषत्पटुरि
ति यावत् गुणोपसर्जनद्रव्यवाचिनः केवलगुणवाचिनश्च ग्रहणमत्र शुक्ल
शुक्लं रूपं शुक्लशुक्लः पटः आनुपूर्व्ये द्वे वाच्ये मूले मूले स्थूलाः सम्भ्रमेण प्रवृत्तौ
यथेष्टमनेकधा प्रयोगो न्यायसिद्धः सर्पः २ बुध्यस्व २ क्रियासमभिहारे च लुनी

सि॰
कौ॰
३९५

दि त्वचौ दृ हृसेवाचंल्लनाति नित्यवीप्सयोरिति सिद्धे भृशार्थे द्विर्वार्थमिदम्
पौनः पुन्ये पिलो दामहम्लाश्विमश्वमतोकनोल व्युं वा कर्मव्यतिहारे सर्वनाम्नो द्वे।
वाच्ये समासवच्च बहुलम् बहुलग्रहणादन्यपरयोर्न समासवत् इतरथाहम
ततिरम् असमासवद्भावे पूर्वपदस्य सुपः सुर्वक्तव्यः अन्योन्यं विप्रा नमन्ति अ
न्योन्यौ स्मान् अन्योन्येन कृतम् अन्योन्यस्मै दत्तमित्यादि अन्योन्येषां पुष्करैरामृश
न्तः इति माघः एवं परस्परम् अत्र कस्कादित्वाद्विसर्जनीयस्य सः इतरेतरम् इत्या।

रेतरेत्यादि स्त्रीनपुंसकयोरुत्तरपदस्थाया विभक्तेरम्भावो वा वाच्यः। अन्योन्यां

अन्योन्यं परस्परां परस्परं इतरेतरां इतरेतरं इमे ब्राह्मण्यौ कुले वा भोजयतः। अ

न्ये केचित् अम्भावादेशो द्वितीयाया एव भाष्यादौ तथैवोदाहृतत्वात् तेन स्त्रीनपुंस

कयोरपि तृतीयादिषु पुंवदेव रूपमित्याहुः। अन्ये तूदाहरणसदिग्मात्रत्वात्सर्व

विभक्तीनामाम्भावादेशमाहुः। द्वन्द्वेऽप्येतावभावः क्लीबे वादिरहः समासः समासे

मोरल्कैतिसिद्धं बाहुलकाज्जयम्। तथाहि अन्योन्यं परस्परमित्यत्र द्वन्द्वेऽपि

सि॰
कौ॰
३००

टाप्प्राप्तः नच सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे इति पुंवद्भावः युष्मत्परयोः समासवद्भा
वात् नच द्विर्वचनमेव वृत्तिः यां यां प्रियः प्रैक्षत कातराक्षी सा सा ह्रिया नम्रमु
खी बभूवेत्यादावतिप्रसंगात् अन्योन्यं इतरेतरमित्यत्र चाड्डतरादिभ्य इत्यद्
भयासः अन्योन्यसंयुक्तमहस्त्रियामम् अन्योन्याश्रयः परस्पराक्षिसादृश्यम्
अदृष्टपरस्परैरित्यादौ सोर्ध्वक्रयामः सर्वं बाहुलकबलेन समाधेयम् प्र
कृतवार्तिकभाष्योदाहरणं स्त्रियामिति सूत्रे अन्योन्यसंश्रयं त्वेतदिति भाष्ये

वाच्यप्रमाणमिति प्रकृत्योः प्रियसुखयोरन्यतरस्याम् प्रियप्रियेणददा
ति प्रियेणवासुखसुखेनसुखेनवा द्विर्वचनेकर्मधारयवद्भावात्सुपोलुकि
पुनस्तदेववचनम् प्रतिप्रियमपिवस्तुअनायासेनददातीत्यर्थः यथा
स्वयथायथम् यथास्वमितिवीप्सायामव्ययीभावः योयआत्मा यद्यस्वा
त्मीयम् तद्यथास्वं तस्मिन्यथाशब्दस्यद्विर्वचनंनिपात्यते यथायथं।
ज्ञाता यथास्वमित्यर्थः यथात्मीयमितिवा द्वन्द्वंरहस्यमर्यादावचनव्युत्क्र

मणयज्ञपात्रप्रयोगाभिव्यक्तिषु द्विशब्दस्य द्विर्वचनं पूर्वपदस्याम्भावः उ
त्त्वं चोत्तरपदस्य नपुंसकत्वं च निपात्यते एष्वर्थेषु तत्र रहस्यं द्वन्द्वशब्दस्य वाच्यं
इतरे विशेषणभूताः द्वन्द्वं मन्त्रयन्ते रहस्यमित्यर्थः मर्यादा स्थित्यनतिक्रमः आ
चतुरं हीमे पशवो द्वन्द्वं मिथुनायन्ते माता पुत्रेण मिथुनं गच्छति पौत्रेण प्रपौ
त्रेणापीति मर्यादायां व्युत्क्रमणं पृथगवस्थानम् द्वन्द्वं व्युत्क्रान्ताः द्विवर्गसम्ब
न्धेन पृथगवस्थिताः द्वन्द्वं सङ्कर्षणवासुदेवौ अभिव्यक्तौ साहचर्येणेत्यर्थः

३२२

योगविभागादत्रापिद्वन्द्वइष्यते ॥ इतिद्विरुक्तिप्रक्रिया ॥ ॥ इति
श्रीभट्टोजिदीक्षितविरचितायांसिद्धान्तकौमुद्यांपूर्वा
र्धंसमाप्तम् ॥ ॐतत्सत्शुभम् ॥ संवत्
२८ ॥ शुभमस्तुलेखकपाठकश्रो
तृणाम् ॥ ॥ ॐ ॥

संख्या ६१००